

Skrifter utgivna av
Svenska litteratursällskapet i Finland
nr 661

Nordiskt Nätverk för Editionsfilologer
Skrifter 5

1. *Vid texternas vägskäl. Textkritiska uppsatser.* Red. av Lars Burman & Barbro Ståhle Sjönell. Svenska Vitterhetssamfundet, Stockholm 1999 (distribution: Almqvist & Wiksell International). ISBN 91-7230-087-6
2. *Megen viden i forskellige hoveder. Om kommentering af nordiske klassikere.* Red. af Johnny Kondrup & Karsten Kynde. C.A. Reitzels Forlag, København 2000. ISBN 87-7876-200-6
3. *Bok og skjerm. Forholdet mellom bokbasert og digitalt basert tekstutgivelse.* Red. av Jon Gunnar Jørgensen, Tone Modalsli, Espen S. Ore, Vigdis Ystad. Fagbokforlaget, Oslo 2001. ISBN 82-7322-171-7
4. *Text och tradition. Om textedering och kanonbildning.* Red. av Lars Burman & Barbro Ståhle Sjönell. Svenska Vitterhetssamfundet, Stockholm 2002. ISBN 91-7230-107-4

VARIANTER
OCH
BIBLIOGRAFISK BESKRIVNING

Bidrag till en konferens anordnad av
Nordiskt Nätverk för Editionsfilologer
4–6 oktober 2002

Redigerad av Pia Forssell och Rainer Knapas

Svenska litteratursällskapet i Finland
Helsingfors 2003

Abstract

Varianter och bibliografisk beskrivning, red. Pia Forssell och Rainer Knapas (*Variants and Bibliographical Description*, Ed. Pia Forssell and Rainer Knapas), Nordiskt Nätverk för Editionsfilologer. Skrifter 5, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 661, Helsingfors 2003, 184 pp. ISBN 951-583-102-4. ISSN 0039-6842 (SSLF), ISSN 1601-1562 (NNES).

The volume consists of six papers from a conference arranged by the Nordic Network for Textual Critics (Nordiskt Nätverk för Editionsfilologer, NNE) in 2002:

Britta Olrik Frederiksen: "Under the line – on the external variant apparatus in a historical perspective". An overview of the history and development of the external variant apparatus from Origen's *Hexapla* to our own day with special reference to manuscripts of mediæval Nordic texts and their editions.

Petra Söderlund: "Philological pedantry's Song of Songs? On the internal variant apparatus". A discussion of internal genetic variants from a literary-sociological perspective. Who is ultimately responsible for alterations in a manuscript?

Karsten Kynde: "Synoptic editions in electronic form". Synoptic electronic editions display both positive and negative variants, on the basis of which an editor can establish various kinds of editions.

Per S. Ridderstad: "How is a document documented? On requirement specifications for descriptive bibliography and immaterial text criticism". The paper discusses the distinction between the immaterial work and its material representation in print, and the need for precise descriptions of the latter in text-critical editions.

Tone Modalsli: "The manuscript as object – on describing manuscripts". The requirements for satisfactory descriptions of manuscripts are many and stringent. A description must include signum, content, date, scope, condition, material, script, etc. Moreover, it should be systematic, economical and readable.

Carina Burman: "Authors and publishers, patrons and editors – examples of the route literary works have taken from author to reader during three centuries". How is a literary work affected by its mediation? Examples of how the social and economic context of Swedish literature has changed between the eighteenth century and the twenty-first.

Nordiskt Nätverk för Editionsfilologer
www.nnedit.org

© Varje enskild författare

ISBN 951-583-102-4
Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland ISSN 0039-6842
Nordiskt Nätverk för Editionsfilologer. Skrifter ISSN 1601-1562

Typsnitt: Minion
Ombrytning: Eva Lundström/Ekenäs Tryckeri Ab
Ekenäs Tryckeri Ab, Ekenäs 2003

Förord

Nordiskt Nätverk för Editionsfilologer har sedan 1996 hållit årliga konferenser med teman som på olika sätt belyst den textkritiska utgivningens teori och praktik. Två konferenser (Köpenhamn 1996 och Oslo 2000) har behandlat aspekter på editionsfilologins nytta av data tekniken, och konferensen i Oslo 1997 tog upp frågor i samband med utgivning av brev och dagböcker. Året därpå, i Stockholm, diskuterades val av textversion som grund för en textkritisk utgåva och hösten 1999 var realkommentarer temat för konferensen i Köpenhamn. Konferensen 2001 gällde den textkritiska utgivningens roll i den litterära kanoniseringsprocessen och arrangerades i Stockholm. Hösten 2002 hölls nätverkets konferens för första gången i Finland, på Hanaholmens kulturcentrum utanför Helsingfors.

Med konferensen återanknöts editionsfilologin i Finland på ett synligt sätt till sitt skandinaviska historiska ursprung. Det s.k. Gezeliuska bibelverket, den kommenterade bibeledition som tillkom under många årtionden vid akademien i Åbo (påbörjad 1670, tryckt 1711–1728) var på sitt område och på sin tid den mest omfattande bibeleditionen i svenska riket. Under senare delen av 1700-talet utgavs de första kommenterade historiska handlingarna och aktstyckena till Finlands historia, genom försorg av den patriotiske elokventieprofessorn H. G. Porthan i Åbo. Eftersom egentliga "fornskrifter" med anknytning till Finlands historia eller litteratur inte förelåg, koncentrerades utgivningsintresset under 1800-talets första hälft till historiska källor och handlingar, "till upplysning af Finlands häf-

der”, som en av utgåvorna betecknande nog kallades. Den ombe-sörjdes av exilfinländaren, kungl. bibliotekarien Adolf Ivar Arwidsson i Stockholm 1846–1858.

Utgivningen av historiska källor hörde till byggnadsmaterialierna för den nya finska nationalstatens identitet, och under 1800-talets lopp utökades utgivningen med andra tillskott till nationallitteraturen: folkdikning och litterära *monumenta* på finska och svenska. Mot slutet av 1800-talet utkom de första editionerna av de nationella stormännens samlade arbeten: nationalskalden J. L. Runeberg, nationalfilosofen J. V. Snellman och ”nationalestetikern” Fredrik Cygnæus. Den finländska historisk-antikvariska traditionens och folkdiktsforskningens grundläggargestalt, H. G. Porthan hade fått sina *Opera selecta* utgivna på latin redan 1859–1873.

Utgivningen av historiska och litterära texteditioner handhades främst av de vetenskapliga samfund, som också i övrigt tillsammans med landets enda universitet, Kejserliga Alexanders-Universitetet i Helsingfors, stod för den vetenskapliga offentligheten. Finska Litteratursällskapet grundades 1831, med uppgift att samla och utge den finskspråkiga folkdiktingens och litteraturens alster. Finska Vetenskaps-Societeten, grundad 1838, var Finlands närmaste motsvarighet till grannländernas egentliga vetenskapsakademier, och societeten ägnade sig också åt utgivning av historiska källor och studier. Finska Historiska Samfundet, som tillkom 1875, blev inom kort det ledande på sitt fält och har därefter stått för stommen av all *Schrifttum* rörande finsk historia på finska. Svenska litteratursällskapet i Finland, som grundades 1885 ”till åminnelse af Joh. Ludv. Runeberg”, erövrade genast en nyckelställning för den vetenskapliga utgivningen av litterära och historiska arbeten, historiska handlingar, korrespondenser, resebeskrivningar m.m. på svenska. Inom sällskapet uppfattades dessa som vittnesbörd över den svenska kulturens hävd och särskilda historia i Finland. Detta var en viktig fråga under de politiska striderna om landets språkliga hegemoni mellan finskt och svenska som varade långt in på 1900-talet, egentligen fram till 1930-talets slut och andra världskrigets år.

Svenska litteratursällskapet var med om att skapa en kanoniserad svenska språkig nationallitterär tradition i Finland genom serien *Finlands svenska vitterhet*, som påbörjades 1899. Utgivningen av nationallitteraturens viktigaste författare och deras samlade verk eller verk i urval innebar, liksom den första sviten av biografier över den finländska historiens stormän, dels en nationell kanonisering, dels en politisk aktualisering av den finländska historiens – och litteraturens – särskilda frågeställningar: förhållandet till Sverige eller till det ryska kejsardömet, finska folkets roll i historien och förhållandet mellan finskt och svenskt inom landets gränser. Utgivningen av historiska urkunder från krisperioder och vändpunkter i Finlands historia aktualisade dagspolitiken med vetenskapliga förtecken, särskilt under de finsk-ryska konfliktåren från 1890-talet till självständighetsåret 1917. Utgivningen av *Finlands medeltidsurkunder* (1910) stärkte den separatistiska uppfattningen om ett ”Finland” genom tiderna, utgivningen (1886–1905) av protokollen från lantdagen i Borgå 1809 stödde motsvarande uppfattning om Finlands särställning inom det ryska kejsardömet.

Den svenska vitterheten i Finland från 1600-talets akademiprofessorer framåt behandlades i ingående studier vid 1800-talets slut, med verkutgåvor och biografier, av bl.a. Arvid Hultin och Georg Schauman. Schück-Warburg-epoken i Sverige återspeglades i Finland i form av motsvarande historicerande intressen och utgivningsfilologiska metoder. Svenska Vitterhetssamfundets målsättning från 1907, att utge äldre svenska författares verk med kritiskt granskad text, varianter och grundlig kommentar, överfördes som ett ideal också till Finland. En ”normalupplaga” av J.L. Runebergs arbeten hade utkommit 1899–1902 och 1933 påbörjades, under ledning av Gunnar Castrén och Martin Lamm, den vetenskapliga utgivningen av Runebergs *Samlade skrifter*, som skall avslutas år 2004. Redan i början av 1900-talet lanserades Aleksis Kivi som finskspråkig nationalskald i stället för Runeberg. Detta skedde genom utgivningen av Kivis samlade arbeten, *Kootut teokset* från 1915, åtföljda av en monumentaliserande biografi med samma funktion som W.

Söderhjelms Runebergsbiografi utgiven 1904 till 100-årsminnet av skaldens födelse.

Parallelt med utgivning av litterära verk och historiska källor på finska och svenska har finländska forskare och filologer enligt normal akademisk tradition ägnat sig åt de klassiska språken och den heliga skrifts grundspråk, under senare år t.o.m. åt uppmärksammade editioner av akkadiska texter. Utgivningen av fransk medeltidslitteratur och kröniketexter grundlades i Finland redan på 1860-talet och fortsattes av den mångsidige komparatisten W. Söderhjelm. Vid sidan av de klassiska språken och nationalspråken har även äldre engelska och italienska textkällor uppmärksammats i den akademiska forskningen vid 1900-talets slut. Det största enskilda utgivningsprojektet – i statlig regi – har varit utgivningen av J.V. Snellmans *Samlade arbeten* i en kommenterad utgåva, omfattande tolv volymer och verkställd 1981–1999. Ifråga om principer eller metoder skedde detta ännu utan större samarbete med de jämförbara stora projekten i Skandinavien (Strindberg, Almqvist, Kierkegaard). I dag har Finland på nytt inlemmats i den skandinaviska editionsfilologiska gemenskapen och det framstår som allt mera självklart att den vetenskapliga utgåva av Zachris Topelius samlade arbeten, som just nu är under planering, skall utvecklas på basis av den erfarenhet, både teoretisk och teknisk-praktisk, som Nordiskt Nätverk för Editionsfilologer under de senaste åren har etablerat genom sina konferenser och publikationer.

Konferensen år 2002 på Hanaholmens kulturcentrum hade som tema variantapparater och bibliografisk beskrivning. Mag. art. Britta Olrik Frederiksen gav en historisk exposé över den externa variantapparatens utveckling från hellenistisk textkritik över tidiga nordiska lagutgåvor till moderna danska och tyska utgåvor av lyrik. Fil. dr Petra Söderlund och docent Carina Burman belyste i sina föredrag olika typer av ingrepp i författares manuskript och visade hur det litterära verket kan påverkas av sociala sammanhang. Med utgåvor av Søren Kierkegaard och Henrik Pontoppidan som exempel

visade cand. scient. Karsten Kynde på den elektroniska utgåvans möjligheter att återge olika textvarianter. Cand. philol. Tone Mødalsli presenterade kraven på manuskriptbeskrivning och professor Per S. Ridderstad framhöll behovet av sorgfällig beskrivning också av tryckta arbeten. Föredragen återges här i den ordning de framfördes.

Konferensen arrangerades i samarbete med Hanaholmens kulturcentrum och med bidrag av Letterstedtska föreningen och Svenska kulturfonden. Huvudfinansiär var Svenska litteratursällskapet i Finland, som genom att uppta konferensvolymen i sin skriftserie också bekostar tryckningen av den. Vi framför vårt varma tack för de generösa bidrag som gjorde det möjligt att genomföra konferensen.

Docenterna Mats Malm och Barbro Stähle Sjönell har på uppdrag av Svenska litteratursällskapet granskat manuskriptet till denna volym och kommit med värdefulla påpekanden. Det praktiska arbetet med redigeringen har till stor del utförts av fil. mag. Carola Herberts. Vår tacksamhet omfattar i högsta grad också deras insatser.

Pia Forssell

Rainer Knapas

Innehåll

Britta Olrik Frederiksen

- Under stregen – lidt om det eksterne variantapparat i
historisk perspektiv 13

Petra Söderlund

- Filologpedanteriets höga visa? Om interna variantapparater 79

Karsten Kynde

- Synoptiske udgaver i elektronisk form 99

Per S. Ridderstad

- Hur dokumenteras ett dokument? Om kravspecifikationer
för materiell bibliografi och immateriell textkritik 113

Tone Modalsli

- Manuskriptet som gjenstand – om manuskriptbeskrivelse 131

Carina Burman

- Författare och förläggare, mecenater och redaktörer –
exempel från tre århundraden på verkets väg till läsaren 153

- Bidragsgivarna 177

- Personregister 179

BRITTA OLRIK FREDERIKSEN

Under stregen –

lidt om det eksterne variantapparat i historisk perspektiv

At gå *over* stregen – i dansk fraseologi en almindelig betegnelse for at gå for vidt, ”overskride grænsen for det passende”, siger Ordbog over det danske sprog – er en forseelse som hvem som helst kan gøre sig skyldig i. At gå *under* stregen er til gengæld forbeholdt filologer, for så vidt som det er under stregen på tekstsiden, altså på tekstsiden dens fod, at variantapparatet typisk befinner sig.

I omverdenens øjne betragtes den filologiske hang til at læse hvad der står under stregen, sikkert som udslag af en slags last eller perversion; men i filologernes egne øjne er det en dyd, for ikke at sige en ren nødvendighed, at gøre det. Som fremhævet af Martin L. West blev denne sandhed i sin tid en barsk erkendelse for en ung filolog in spe. Han blev siden til den berømte tysk-engelske klassiske filolog Eduard Fraenkel (1888-1970) og har selv fortalt hvordan det gik til, til almindelig opbyggelse. En dag da han var inviteret hjem til sin lærer, den allerede den gang berømte tyske klassiske filolog Friedrich Leo (1851-1914), gav han sig til at udbrede sig i begejstrede vendinger om Aristofanes, som han netop havde læst størstedelen af – lovprise tryllekraften i Aristofanes’ poesi, skønheden i hans korsange etc. etc. Da han langt om længe standsede sin talestrøm, efter ti minutter eller deromkring, var den eneste reaktion fra Leos side dette spørgsmål: ”Hvilken udgave læser De Aristofanes efter?”. Fraenkel undrede sig og tænkte

at Leo ikke kunne have hørt hvad han havde sagt. Det blev ikke bedre af at han efter et øjeblikks forstement tøven svarede “Teubner-udgaven”. For Leos næste træk var bemærkningen “Åh, De læser Aristofanes uden kritisk apparat”, udtalt uden nogen som helst skarphed og uden stænk af sarkasme, blot i oprigtig forundring over at et tåleligt begavet ungts menneske kunne bære sig sådan ad. Fraenkel stod og så på græsplænen ved siden af og havde bare én altovervældende følelse – og da han nu var klassisk filolog, havde han den i form af et (let modificeret) Homer-citat –: *vûv μοι χάνοι εὐρεῖα χθόν* ‘gid den rummelige jord nu måtte opsluge mig’. Senere forekom det ham, siger han til slut, at han fra da af havde forstået hvad ordentligt filologisk arbejde betyder.¹

Når historien genfortælles i denne sammenhæng, kræver den en enkelt kommentar: at ‘kritisk apparat’ inden for den nyere klassiske filologi af den Lachmannske skole (hvorom nærmere ndf.) er term for det fælles opsamlingssted for varianter i ordets videre forstand (jf. ndf.), in casu normalt de læsemåder fra håndskriftoverleveringen som udgiveren har forkastet, og for hans regnskab for egne og evt. andres tekstrettelser.²

For klarhedens skyld skal det også nødtørftigt slås fast hvilket indhold der her tillægges de tre faglige termer som indgår i overskriften ovf.: *ekstern*, *variant* og *apparat*:

ekstern, et latinsk låneord, egentlig blot ‘som er udenfor, ydre, fremmed’ modsat *intern* ‘som er i det indre, indvortes’, bruges i forbindelse med variant om en afvigelse i et andet eksemplar af ét og samme værk end det eksemplar der er i fokus, hvorimod interne varianter er afvigelser inden for rammerne af ét og samme eksemplar

variant, atter et latinsk låneord, egentlig blot ‘noget afvigende, afvigende form’, bruges her – i overensstemmelse med traditionen, men kættersk i forhold til den moderne nyfilologiske udgiverskole der vistnok er udgået fra Tyskland og repræsenteres af navne som Friedrich Beissner, Herbert Kraft

og Winfried Woesler – både om den tyske skoles varianter i egentlig forstand, dvs. *tilblivelsesvarianter*, og om den tyske skoles læsemåder, dvs. *overleveringsvarianter*. Hvad angår forskellen mellem disse to typer, er det fristende at henvise til Beissners kendte flodbillede: et værks, eller et forfatterskabs, historie er som flodens løb fra udspringet i bjergegne over det punkt i dalen hvor den bliver sejlbart, frem til udløbet i havet. Tilblivelsesvarianterne hører til i det øvre løb hinsides sejlbarhedspunktet, dvs. det punkt da forfatteren giver en endegyldig version fra sig – de består i de afvigelser herfra som skyldes forfatterens eget arbejde med værket (i udkast, renskrifter, korrekturer, afskrifter ved anden hånd, skriverdiktater etc.). Overleveringsvarianterne derimod hører til på denne side af sejlbarhedspunktet, i det nedre løb, og har typisk form af afskriver- eller udgiverfejl.³

apparat, et tredje latinsk låneord, oprindelig ‘tilbehør, redskab, samling af redskaber, udstyr’, bruges i filologisk sammenhæng om en teksts udstyr eller udenværker. Sammensætningen *variantapparat* dækker over den samling varianter som en tekst er udstyret med fra sin udgivers (evt. afskrivers) side, og hypotagmet *eksternt variantapparat* en tilsvarende samling af eksterne varianter

I. Oldtid og middelalder

Overskriftens stikord *under stregen* skyldes som sagt at det er dér en (klassisk, bibel- eller middelalder-)filolog er vant til at møde variantapparatet. Set i historiens lange perspektiv er denne placering, som i al fald kan spores tilbage til lidt over midten af 1600-tallet, imidlertid en novation; for variantapparatet har gjort mindst halvdelen af tekstkritikkens og editionsfilologiens mere end 2000-årige historie med.

Denne histories begyndelse sættes normalt til Alexandria i hellenismens tid, dvs. de tre sidste århundreder før vor tidsregnings be-

gynelse. Allerede da fandtes der tekster, først og fremmest home-riske, med århundredlang skriftlig overlevering bag sig, derfor også med fejl og forplumringer, og dem sørgede de lærde ved biblioteket i Alexandria, der var tidens fremmeste lærdomssæde, for at rette op på. De kommenterede og restituerede teksterne – øjensynlig til dels ved sammenligning af læsemåder i forskellige håndskrifter –, transkriberede dem til det joniske alfabet, der fra ca. 400 var blevet så godt som enerådende i hele det græsktalende område, indførte interpunktion og accenter og betjente sig af et system af kritiske tegn der skulle forbinde et tekststed med en kommentar andetsteds i skriftrullen – p.gr.a. oldtidens omstændelige talsystem var henvisning ved hjælp af linjenummerering endnu en fjern fremtid – : en διπλή ('dobbelttegn', som regel i form af en vinkel) i venstre margin kan fx angive at teksten i den pågældende linje indeholder noget sagligt eller sprogligt bemærkelsesværdigt som en senere kommentar berører, og en ὁβελός ('spid', en vandret streg) at teksten i den pågældende linje indeholder en potentiel korruption som kommentaren gør nærmere rede for.⁴

Det næste markante ryk frem mod variantapparatet synes at skyldes den græske kirkefader Origenes af Alexandria (ca. 185-ca. 254). Han tog ikke alene det alexandrinske system af kritiske tegn til sig og anvendte det på det *Gamle Testamente* med nye funktioner, men opstillede også det *Gamle Testamente's* tekst efter seks kilder i parallelle spalter i sit værk *Hexaplā* ('seksfoldige', dvs. *biblia*); "a cumbersome anticipation of a modern apparatus criticus" er det blevet kaldt.⁵ Egentlig variantanførelse synes man dog at skulle frem til den karolingiske renæssance i anden halvdel af det 8. og første halvdel af det 9. århundrede for at finde eksempler på. Da begyndte enkelte lærde at forsyne deres – nu codex-formede – privateksemplarer med varianter fra andre eksemplarer, som de møjsommeligt opsporedes eller fik tilsendt af kolleger. Biskop Theodulfus af Orléans († 821) gik endda så vidt som til også at forsyne varianterne med sigler – in casu bogstavforkortelser – der angav kilden til hans varianter; et *a* med en vandret streg over betegnede fx en læsemåde der stammede fra Al-

cuin, lederen af Karl den Stores højskole, og et s med vandret streg over en læsemåde der stammede fra den spanske Vulgata-tradition.⁶

Flere fortræffelige håndbøger melder om andre middelalderlige håndskrifter der anfører varianter i randen eller mellem linjerne og samtidig udtrykkelig markerer at det drejer sig om varianter, ved hjælp af formler som ἐν ὄλλῳ (κεῖται) ‘i et andet (foreligger)’, ἐν ὄλλοις ‘i andre’, γρ. = γράφεται ‘der skrives’, *al.* = *alibi* ‘andetsteds’ (eller *aliter* ‘anderledes’) eller *vel* ‘eller’.⁷ Hvis håndbøgerne overhovedet nævner eksempler, er det desværre mest fra håndskrifter der ligger gemt bag forsvarlig lås i fjerne biblioteker. En retfærdig undtagelse er dog nr. 309 fol. i Den Arnamagnæanske Samling i København.⁸ Dette håndskrift er så meget desto mere interessant som det hverken er græsk eller latinsk, men gammelnorsk, med *Magnus Lagabøters Landslov* i den såkaldte Eidsivatings-redaktion som hovedtekst og for dens vedkommende dateret til ca. 1325.⁹ Det er således ét blandt mange beviser på at man i Norge tidligt havde tilegnet sig den latinske skriftkultur helt ud til de yderste raffinementer. Tilblivelsesstedet er muligvis skriptoriet ved Mariakirken i Oslo.¹⁰

Eksempel 1 viser et udsnit fra en side skrevet med den såkaldte a-hånd i AM 309 fol.; teksten er fra mandhelgsbalken, der handler om den frie mands personlige ukrænkelighed og fredhellighed, og især om hvordan han kunne fortabe den. Midt på siden begynder et nyt kapitel, markeret med romertallet *iij* i højre rand, og allerede i dets to første linjer er der tilskrevet varianter i randen, sandsynligvis af b-hånden. I begge tilfælde er varianterne udstyret med henvisningstegn (vistnok en simplificeret asterisk, ét af oldtidens kritiske tegn) der modsvares af samme tegn inde i linjen over det ord som varianten gælder. Til *iorðu* i kapitlets første linje svarer *oðalls* (dvs. *oðalls iorðu*) i randen, og til *mesta* i kapitlets anden linje hører *fyrsta* i randen. Foran det sidste står der ydermere et *al* plus forkortelsestegn, vist snarest at udlæse *alias* ‘ellers’ og altså at forstå som en redaktionel oplysning (typisk på latin, skriverernes sædvanlige redaktionelle sprog også i folkesprogede håndskrifter) om at herefter følger en afvigende læsemåde. – At det drejer sig om et lovhåndskrift, er næppe

okalausa pe vttan landbýlldir. vnu bændir vgh + mu mðingsvþk ok bætta
 Esgu mæð ma iordu linn þyr gata. nema hæn vogn bæmjar. qy em
 King oða gern mðings verk. hef er hæt mæla. n mðings verk q. mæðr wði
 vndan longi linn lond oða begna. En eplkngr kennir manc landzad. þa skal hn
 næfna manu er hird linn iamboen þær linn male a at sveva. En er arboen mæð
 a þui male at bætra þa lkal næfna londa linn er hird er hæt er al. s. hafue ut
 ok msligli kþige vars. loke þat mal at loghnum. En sa er arboen er komni
 all als vector. Þat er ok mðings verk ep mæðr vegr trygða mann linn. Þa er ok mð
 ings verk ep mæðr vegr manu i grðum. Hverntna þar sem mæðr a a halþum ser
 a ucta at harma. Þa þa umagna oðra rign fultnu manu er mæðr a umboð a
 at loghnum. oðra bændi til aupa. ða allra þa sem hæn a hialpr rett a. oðra logloþt

Eksempel 1. AM 309 fol. af *Magnus Lagabøters Landslov*, udsnit af fol. 15r (ca. 1325). Foto: Det Arnamagnæanske Institut, København.

nogen tilfældighed. Det er vistnok kun i de norrøne lovhåndskrifter at der overhovedet er fundet eksempler på varianttilskrivning,¹¹ og den skal sikkert ses i lyset af at netop lovteksterne var under løbende revision og korrektion middelalderen igennem.

II. De første århundreder efter bogtrykkerkunstens opfindelse

a) udgaver af tekster fra oldtiden

Med renæssancehumanismen, hvis arnested var Norditalien i slutningen af det 14. århundrede, vågnede den slumrende interesse for oldtidens litteratur, godt hjulpet på gled af den lidt senere opfundne bogtrykkerkunst, der kom til at betyde fundamentalt ændrede vilkår for såvel produktion som distribution og reception af bøger. De antikke klassikere der nu blev udgivet, og bibelteksterne med for den sags skyld, havde i endnu højere grad end de homeriske kvad på hellenismens tid en århundredelang overlevering bag sig, og da udgiverne – for bare at nævne et par af de meget produktive: Giovanni Andrea de’Bussi (1417-1475) og Erasmus af Rotterdam (1469(?) -1536) – ofte blot lagde tilfældige samtidige håndskrifter til grund for deres *editiones principes*, så måtte disse nødvendigvis indeholde et vist kvantum af tekstkorrptioner og tvivlsomme læsemåder. Den sæd-

vanlige strategi fra senere udgiveres side var til langt op i det 18. århundrede at de optrykte førsteudgaverne, og at de gjorde ét af to hvis de ville udbedre de steder der stod og råbte på reparation: enten udbedrede de dem ved konjektur – i så fald taler man om *emendatio ope ingenii* – eller de udbedrede dem ved hjælp af afvigende læsemåder i andre håndskrifter – i så fald taler man om *emendatio ope codicum*.¹²

Allerede renæssancens lærde udgivere var selvfølgelig klar over at de trykte tekster ikke stod fast, og nogle har formentlig ret tidligt anført diskrete varianter i slutningen af deres bøger, omme bag teksten.¹³ En udgave med variantapparat på selve tekstsiderne synes derimod først at dukke op i 1550, ca. hundrede år efter de første bogtryk. Den sene fremkomst har været forklaret med modvilje fra de ældste trykkeres (og brugeres?) side mod at teksternes ædle udseende skulle forstyrres af varianter, sigler, kritiske tegn og lignende gnidder.¹⁴ Da den parisiske bogtrykker Robertus Stephanus (Robert Estienne, 1503-1559) udgav det græske *Nye Testamente* i 1550, var folioformatet imidlertid netop valgt af hensyn til udenværkerne på siderne,¹⁵ herunder også de varianter fra i alt 16 kilder, hvoraf 15 håndskrevne, som Stephanus påberåber sig i sin indledende henvedelse til *Christiane lector*. Det bør erindres at håndskifterne til det græske *Nye Testamente* tælles i tusinder.

Eksempel 2 viser det øverste af en side fra denne udgave, slutningen af Markusevangeliets kapitel 7 (vers 32-37) og begyndelsen af kapitel 8 (vers 1-3, beg.); skellet går mellem linje 10 og 11 fra oven, hvor det nye kapitel er angivet i højre margin ved hjælp af det græske bogstav η med vandret streg over, den græske måde at skrive tallet 8 på. Teksten inde i spalten er genbrug fra Erasmus' ikke særlig vellykkede *editio* (næsten) *princeps* fra 1516.¹⁶ Det der står i den øvre rand, højre margin og højre spalte af venstre margin er irrelevant i denne forbindelse – det er stikord til indholdet, afsnitmarkører, henvisninger til parallelsteder og henvisninger til de eusebianske *canones*, som sammenfører parallelsteder i evangelierne. Venstre margens venstre spalte er til gengæld selve variantapparatet. Ligesom i det gammelnorske håndskrift (eksempel 1) er varianterne anbragt ud

καὶ Περὶ τῆς ἑπτατομέτραν. καὶ Περὶ τῆς γύμνης τῆς φαρισαϊκῶν.

ΚΑΤΑ ΜΑΡΚ.

75

χεὶς ἦ

11 διπλασία
μήδος. α.

* μηδὲν. β.

1 πάλιν πολ-

αρ. β.η

2 ἡμέραν πολ-

τι πάλιν τὸ γ.

3 ὄντος ε.

4 πάλιν γ. η.

ετ. ζ. θ. ιβ

γιλάλου, καὶ φρακαλόειν αὐτὸν ἵνα ὅπισθη αὐτῷ τῷ χεῖρε. καὶ ἀπολαβόμυρος αὐτὸν ἀπὸ τῷ ὄχλου κατὶ ιδίαν, ἔβαλε τοὺς δακτύλους αὐτὸς εἰς τὴν ὥτα αὐτῷ, καὶ πίστας, ἐφάστη τῆς γλώσσης αὐτῷ, καὶ αναβλέψας εἰς τὸν οὐρανὸν, ἐστραξε, καὶ λέγει αὐτῷ, Εἴ φαστα, ὅτι οὐ μανοίχθηπι. Καὶ διδέως διλαοίχθησαν αὐτῷ αἱ δύο, καὶ ἐλύθη ὁ δευτερός τῆς γλώσσης αὐτῷ, καὶ ἐλέλει ὄρθως. καὶ διεσείδετο αὐτοῖς ἵνα μηδενὶ ἐπωσιν. οὐσον δὲ αὐτὸς αὐτοῖς διεσέλλετο, μᾶλλον πειλαστέρον ἐκήρυξαν. καὶ ὑπερπερεασθεὶς ἡ ζεπτιλίασσον πλέγεταις, Καλῶς πάντα πεπονικεῖταις καφοῖς ποιεῖ αἰκούειν, Καὶ τοὺς ἀλαζόλους λαλᾶν.

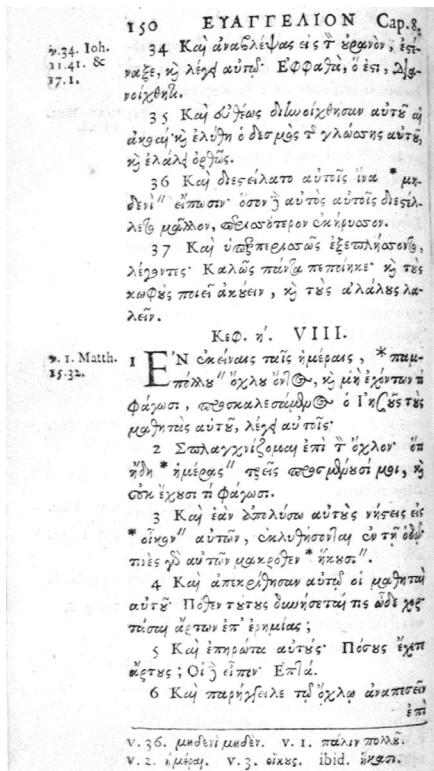
Ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις παμπόλλου ὄχλου ὄντος, ἐ μη ἐ- Η Μαθ. 11. Δ
χώντων πάντας, περιπατεσθεὶς ὁ Ἰησοῦς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ, λέγει αὐτοῖς, Σπλασχνίζομεν ὅπι τὸν ὄχλον, ὅπηδι ἡμέρας πρεσβύτεροι μοι, Καὶ ἐχολοτοπάθειαν πάντας, Καὶ ἐσταύρωσαν αὐτοὺς τίσεις εἰς στομόν αὐτῶν, ἐκλυθῆσαν ταῦτα τῇ ὁδῷ. Ήντες δὲ αὐτῷ μακρόθεν ἤκαστοι. Καὶ ἀπεκρίθη αὐτῷ

Eksempel 2. Robertus Stephanus (ed.), *Novum IESV Christi D. N. Testamentum*, Paris 1550, udsnit af p. 75.

for de linjer de hører til; men der er gjort lidt mere ud af henvisningssystemet end i håndskriften. Varianterne er normalt fortløbende nummereret inden for hvert kapitel med arabertal modsvarende hævede arabertal inde i spalten ved begyndelsen af det/de ord som varianten gælder. Se fx i linje 11 (første linje af kapitel 8), hvor 1-tallet yderst til venstre modsvares af et hævet 1-tal foran linjens femte ord, παμπόλλου (genitiv af πάμπολυς ‘overmåde stor’); efter παμπόλλου er der en lille apostrof som også er en del af læzerservicen; den angiver at det tekstdeltagende som varianten vedrører, slutter her; dvs. at den læsemåde der følger efter 1-tallet i venstre margin, πάλιν πολλοῦ (‘igen’ + genitiv af πολύς ‘stor’), helt præcist erstatter παμπόλλου inde i spalten i de tekstdokumenter der er angivet sidst i variant 1: kilde β=2 (at identificere med et fornemt gam-

melt håndskrift fra 5.-6. århundrede, codex Bezae Cantabrigiensis kaldet efter den lærde 1500-tals filolog og reformator Théodore de Bèze, der en tid var ejer af det og skænkede det til universitetsbiblioteket i Cambridge¹⁷⁾ og kilde $\eta=8$. Hvad det sidste er for et håndskrift, er ikke nærmere efterforsket; Stephanus' service i fortalen til den kristne læser går nemlig ikke så vidt som til præcis identifikation af de benyttede håndskrifter, men normalt kun til nummerering og oplysning om hvilke af numrene (deriblandt i øvrigt nummer 8) der befinner sig i *bibliotheca Regis* (underforstået: i Paris); så det kræver efterforskning at spore hans kilder. – De varianter der ikke er forsynet med arabertal i randen, er forsynet med en asterisk (se linje 7, $\mu\eta\delta\grave{\epsilon}\nu$ ‘intet’), svarende til en asterisk inde i linjen (in casu mellem syvende og ottende ord); det er den måde hvorpå udgiveren angiver plusstof i andre kilder (in casu i håndskrift $\beta=2$).

Efterhånden som flere og flere håndskrifter blev kendt af den lærde republik, blev apparaterne fyldigere og fyldigere og formentlig bl.a. derfor placeret andre steder end i marginen. Nogle udgivere anbragte dem stadig på den diskrete måde, efter teksten. Et kuriøst, men næppe enestående eksempel er Gregor Bersmans udgave fra 1589 af den romerske digter Lucanus' digt om borgerkrigen mellem Cæsar og Pompejus (*Bellum civile* eller *Pharsalia*, ca. 60 e.v.t.), som han selv i emendationsøjemed har forsynet med et begrænset antal marginalvarianter af højest omtrentligt defineret proveniens, men som afsluttes med en hel *libellus* (ved Theodor Poelmann) af varianter fra håndskrifter, udgaver og kollationer og alle med proveniens angivet af bogstavsigler med associativ (eller mnemonisk) funktion.¹⁸⁾ Andre udgivere anbragte varianter på foden af siden. Det ældste via stikprøver fundne eksempel er fra en udgave med vældig få varianter, og ingen med proveniensangivelse, men vel at mærke heller ikke med megen plads at give væk af: det er det græske *Nye Testamente* i duodesformat som Amsterdam-professoren Stephanus Curcellæus udgav i 1658 for den Elzevierske boghandel (på grundlag af tidligere Elzevier-udgaver, der alle hviler på Bezas udgave af 1565, som etter hviler på den stephaniske¹⁹⁾). Eksempel 3 viser en enkelt

side herfra (igen slutningen af kapitel 7 og begyndelsen af kapitel 8 af Markusevangeliet, vers 34-37 resp. vers 1-6, beg.). Eksempel 4 viser blot apparatet til omtrent samme passage (Mark 8, 1-11, beg.) fra én af de variantrigeste ældre udgaver overhovedet, Oxford-teologen John Mills af det græske *Nye Testamente* 1707; den indeholder den stephaniske tekst suppleret med et utal af varianter fra håndskrifter, udgaver og kollationer, alle med specificeret proveniens.²⁰

Foruden at anføre flere varianter og blive mere informative hvad proveniensen angår, begynder udgiverne i det 18. århundrede for alvor at udnytte de typografiske muligheder i klarhedens og enkelhedens tjeneste, når de præsenterer deres variantmateriale.

Eksempel 5 er bare ét vidnesbyrd herom, hentet fra Sigebert Havercamps i øvrigt meget udskældte udgave²¹ (Leiden 1725) af den ro-

Eksempel 3. Stephanus Curchellæus (ed.), *Novum Testamentum*, Amsterdam 1658, p. 150.

a. Διὰ addit *Cant. Syr.* b πάλιν (*Goth.Copt.*) πολλοῦ *Steph. C.* n. *Cant. Mont. Gon. Barb. I. Colb. 2.8. Vulg. Arab. Ethiop.* c Εὐαγγέλιον *Barb. I. d Exhortos Laud. I.* Autem addit *Cant. e Deest Alex. Cant. Mon. Gon. Med. Hunt. 2. Usser. I. Colb. 8. Vulg. Goth. Syr. Pers. Arab. f Deest Cant. Gon. Hunt. 2. Copt. Goth. g τὸ ὄχλον τῶν Cant. Syr. Pers. Arab. Ethiop. h Ημέρα Steph. omn. (præter y) Alex. Cant. *Wheel. I. Seld. I. 2. Usser. I. Cov. I. Laud. 5. Gon. Mont. Bodl. 2.4. 5.7. Eph. i Εἰσὶν καὶ ποτὲ ὡντεῖς τῶν Cant. Παρακλητοῦ Roe. k Καὶ ὑπὸστητού αὐτὸς μέστε εἰς ὅπερν ἐσίλεται Cant. g. lat. ex *Mattheo. I Oīeas Steph. A. Syr. Arab. Pers. m Οἴη καὶ τῆς Cant. Colb. 2. n οἱ αὐτοὶ Cant. Vulg. Syr. o Άπω πρæfigunt Cant. Mont. Colb. 2.8. Roe. Bodl. 4.5. Vulg. Syr. Pers. Arab. Ethiop. p Ημέρα Steph. γ. δ. ε. σ. ζ. θ. ρ. Med. Barb. MSS 7. Seld. 2.3. Bodl. 6.7. Laud. 5. Cov. I. Col. Sed receptam lectionem, veterum Interpretum & Exemplarium MSS vetustissim. (Alex. Cant. &c.) tuerit auctoritas, q Autem Laud. I. Τούρου Colb. 2. r Deest Cant. s Ερμίων Alex. Med. Usser. I. Cov. I. t Τλωρίου Colb. 8. u Καὶ πρæfigunt Steph. Cant. Lin. N. Gal. Magd. Eph. Seld. I. Wheel. I. Goth. Syr. Arab. Ethiop. x Παραποδῶν Bodl. 4.5. Colb. 8. Παραδῶν Froben, ut & suprà c. 6. v. 4.1. y Εἶχεν Cant. z Καὶ τοῦτα Alex.***

*Laud. I. Med. Seld. 2. Usser. I. Barb. MSS 2. Vulg. Καὶ αὐτὸν Mont. a Εὐαγγελίου, ὃ αὐτὸς ἀκιντοῦ παρεπήσας Cant. Post τὸνόπους autem, αὐτὸς ponunt Steph. i. v. 3. Bodl. 5. Colb. 2. Goth. Arab. Αἴθιοπ. b Παραποδῶν Alex. Bodl. 4.5. Vulg. Παραποδῶν Bodl. 2.6. Seld. I. Froben. Παραποδῶν Colb. 8. c Deest Hunt. 2. d Καὶ ἰρανοὶ Cant. Colb. 8. Πάρνητος ή Mont. Med. Usser. I. Colb. 8. ex *Mattheo.* f Τὸ φροντιζόντον καὶ κλαυθμ. Cant. Τὰ στοιχίωντα καθαρά Colb. 8. g Πάντες addunt Bodl. 4. Colb. 8. e *Mattheo.* h Deest Colb. 8. Bodl. 4.5. Copt. i Κατίκουν Usser. I. k Autem dicitur Cant. Autem νῦν Goth. ut videtur. l Omisit Copt. m Καὶ ἀδεῖν Cant. Goth. n Οἴη Μαργαρᾶ Steph. β. *Wheel.* v. et. Cant. (partes Magid. dan lat.) Cod. vetustiss. notante *Theodoro. Maydān Hieron.* plerique Codd. testibus *Augustino.* & *Zach. Chrysopol.* in *Monotessaro. Maydān Cod.* gr. telte *Erafmo.* (Arab. *Polyglott.*) quomodo & *Mattheus.* *Maydān Copt. Goth.* Sed cum Alex. & alii optimæ fidei Codd. *Syr. Arab. (Erpen.) Vulg.* & *Scriptores Græci ad hunc locum διαμαρτυρῶν* legant, nec vero alibi usquam ejus loci mentio sit, omnino *Marcum* ita *scriptissime credibile est.* Vide quo ad *Mattheum* diximus. o Καὶ ἦραν οἱ οἱ. Colb. 8. p — Συντ Cant.*

O 2

a Συν

Eksempel 4. John Mill (ed.), *Novum Testamentum Græcum cum lectionibus variantibus*, Oxford 1707, udsnit af p. 107.

merske digter og filosof Lucretius' didaktiske heksameterdigts *De rerum natura* (ca. 55 f.v.t.). For det første er tekstdspalten modsat i de tidligere eksempler holdt behageligt fri af henvisninger til apparatet, fordi varianterne kan lokaliseres entydigt ved hjælp af versnummerering og lemmatisering (dvs. citering (i kursiv) af de dele af et vers som variantopløsningerne gælder). For det andet er apparatet ikke som i eksempel 4 svømmet over af mere eller mindre omstændelige forkortelser for håndskriftnavne, håndskriftopholdssteder og lign., selv om det henviser til en hel del kilder. Kilderne er blot angivet med enkle bogstavsigler (normalt en enkelt versal), hvad dog ikke hindrer at læseren lejlighedsvis får et vink om deres identitet, idet flere af siglerne har associativ funktion. Versalen G, der optræder som kildesignatur efter varianten til vers 474, står fx for de såkaldte *Folia Gotorpiana* (nu på Det Kongelige Bibliotek i København og med deres datering til ca. 850-900 blandt bibliotekets stør-

DE RERUM NATURA LIB. I.

129

Nec Locus, ac Spatium, res in quo quaeque geruntur;
 Nunquam Tyndaridis formæ conflatus amore
 475 Ignis Alexandri Phrygio sub pectore gliscens
 Clara accendisset saevi certamina bellī:
 Nec clam durateus Trojaī Pergama partu
 Inflammasset equus nocturno Grajugenarum;

Per-

INTERPRETATIO.

nec Locus & Spatium in quo res fierent, nunquam Ignis amore pulcherrime Helene excitatus, & gliscens in pectore Paridis Phrygi, splendida saevi belli certamina accendisset; Nec ligneus Equus clam, & noctu ē suo alvo Gracos iflos Milites effudisset, qui Pergama Trojanorum Urem igne vafarunt.

VARIÆ LECTIÖNES.

473. geruntur. genuntur L.
 474. forme. forma G. Y. Z.
 475. accendisset. accendisset G. certamina. certamina Y. superscr. A.
 477. clam. abest X. durateus. dira tegens Q. 1. dura tuens Q. 2. Troiai. Trojanis A. B. C.
 D. E. I. P. N. X. Y. Z.
 478. equus, equos G. equos Z. sed sub o punctum est.

Eksempel 5. Siegbert Havercamp (ed.), *T. Lucretii Cari De rerum natura Libri Sex*, Leiden 1725, udsnit af p. 129.

ste latinske skatte). Bogstavsigelsystemet havde som bekendt en senere fremtid for sig – det siges i al fald først at være blevet enerående (blandt klassiske filologer) hen imod midten af det 19. århundrede²² –; men biskop Theodulfus af Orléans havde vel at mærke allerede taget det i brug små 1000 år tidligere (jf. ovf.), det blev som nævnt også benyttet i Lucanus-udgaven fra 1589, der er et spagfærdigt tilløb til applikation af det i Thomas Hearnes Livius-udgave fra 1708,²³ og Havercamps sigler var i hovedtræk overtaget fra en lidt tidligere Lucretius-udgave.²⁴

Vist yderst sjældent hos Havercamp, men stedvis hos Hearne har apparatet ydermere den dyd at være positivt, dvs. både at oplyse hvilke kilder der har den i teksten optagne læsemåde, og hvilke der har den afvigende, hvorimod et negativt apparat kun oplyser om det sidste. Positive variantoplysninger vil utvivlsomt ofte være ofre for forlæggeres og redaktørers spareknive, da de på én gang er pladskrævende og ikke strengt nødvendige; men de har den ubestridelige fordel at være eksplícitte og dermed at kunne hindre

læserne i at drage *e silentio*-slutninger af typen ‘når håndskrift N ikke citeres for en afvigende læsemåde, har det altså samme ordlyd som den trykte tekst’, selv om grunden til den manglende citering måske i virkeligheden er at N ikke er disponibelt på det pågældende sted.²⁵

Bortset fra at der er fyldt mere materiale på, at informationsniveauet er højnet og den praktiske udfормning forbedret, er variantapparaterne i klassiker- og bibeludgaver langt ned i tiden af samme slags som Robertus Stephanus’ og hans samtidiges: kompileret af et udvalg af varianter fra det større eller mindre antal eksemplarer af et værk som udgiverne tilfældigvis havde rådighed over.

b) udgaver af nordiske middelaldertekster

Omtrent ligesådan forholdt det sig længe med udgaverne af middelaldertekster, i al fald de nordiske middelaldertekster, der som de eneste vil blive berørt her.

Man skal ikke på mere end ca. 100 års afstand af middelalderen før der dukker variantapparater op i en række nordiske middelalderudgaver. Til sammenligning kan nævnes at den ældste udgave af en oldengelsk tekst med systematisk variantapparat er fra 1640 (John Spelmans *Psalterium Davidis Latino-Saxonicum vetus*),²⁶ af en middelengelsk vist helt fra 1714 (John Fortescue Alands *The Difference between an Absolute and a Limited Monarchy*)²⁷ og af oldfranske tekster tilsyneladende endnu senere.²⁸ Foregangslandet er Sverige, hvor fem af de middelalderlige love blev trykt i løbet af 1600-tallets to første årtier, hovedsagelig efter nu tabte (gamle) håndskrifter, og samtlige på nær én med variantapparat. Udgiveren er sandsynligvis i alle tilfælde diplomaten og arkivmanden Jonas Bure (1575-1655), skønt hans navn kun med fuld sikkerhed kan knyttes til udgaven af *Magnus Erikssons stadslag* (1617).²⁹

To af de trykte love var stadig gangbare – foruden *Magnus Erikssons stadslag* gælder det *Kristoffers landslag* (1608) –, og for den sidstes vedkommende var det øjensynlig rent praktisk-juridiske hensyn der lå bag en kongelig befaling om at udgaven skulle forsynes med

varianter. Det fremgår af en efter loven (med tillæg) trykt kundgørelse, som er udstedt af Karl IX:

efter vti Sveriges beskrefne ['håndskrevne'] Laghböker finnes somblige städes någhre åtskilnadher / Therföre hafwe wij befalet / at strax här efter skulle sådane *Varietates* eller åtskilnadher [...] anteknadhe warda / allom them til rättelse som i Domare embetet brukade warda: Såledhes / at the skole allenast hålla sigh widh sielfwe Laghboken / såsom hon nu efter wår nådige befalning är af Trycket vtgången / och sådane *Varietates* eller åtskilnader / ther the emot thenne Laghboks rätta grund och meeninge äre / aldeeles förbij gå och intet achta.³⁰

Også den kongelige stadfæstelse af stadsdragudgaven giver en eksplisit grund til at der meddeles varianter; men grunden er nu i 1617 af videnskabelig, ikke praktisk art:

Befalandes ther hoos at wedhsättia wedh ändan the *Varietates* som märkelige äre och i somblige Laghböker finnes: Dogh så / at alle Domar efter sielfwe Texten / och icke the *Varietates* (hwilke allenast til en *Antiquitetz* ihughkommelse införde äre) fällas och dömas skole.³¹

De resterende tre love – *Upplandslagen* (1607), *Östgötalagen* (1607) og *Hälsingelagen* (1609) – var gamle landskabslove som i principippet var sat ud af kraft allerede da Sverige ca. 1350 fik sin første landsdækende lov (*Magnus Erikssons landslag*). Når udgaverne af *Östgötalagen* og *Hälsingelagen* er udstyret med variantapparat – *Östgötalagen* udtrykkelig på kongelig befaling ligesom lands- og stadsdragten (se eksempel 6, øverst) –, er det derfor nærliggende at formode at variantanførelsen også her er diktteret af antikvarisk-videnskabelige interesser, selv om udgaverne som helhed måske skulle tjene et praktisk (bi)formål. Det sidste antydes af Karl IX’s stadfæstelse af landslagen, der tillader dommerne at bruge de tidligere på hans foranledning trykte love (dvs. *Upplands-* og *Östgötalagen*), hvis landslagen ikke er dækkende.³²

Eksempel 6 viser det ældste af de arkaiske svenske apparater in extenso, apparatet i udgaven af *Östgötalagen* fra 1607. Det er anbragt efter en tekst på i alt 130 sider; så meget meddelsom kan denne vari-

Fer ther at noghre fidsch vihi ih Strefnu Laghböcker efter hvilke hemme Østgöthe Laghen tryck ar: finnes nághre varietates eller distilligheete / så ar alle böterne understdom icke hafwe höft eit Ordsettu / och noghre frå stadsdies liet emot hvarri annat / Theföre dreifast Konung Majest: s nádige besalming / nághre the fördamige varietates här infattu / såsom här efterfolier.

I Konungs Gedzöris Balken.

Cap. 1. paro. 2. Tha ar höttär mädh angu böttär. aliter.

Tha ar höttär mädh littlo böttär.

Cap. 6. Aliquo addant in fine: Nu kumber i wapna skiptie thera mällum/

I Wddhamala Balken.

Cap. 32. par. 1. Kalki är hvar holder han kan fa kuuna åller okunna.

aliter. Kunna åller walin kunnia.

I Gisca Balken.

Cap. 5. par. 1. Swo the hämma näste åru innan thridia knd. aliter.

innan thridia läggår.

Cap. 15. par. 1. Nu a hon fara i tu ihmige sladhe aliter. vilandösl sladhe.

I Arfda Balken.

Cap. 10. par. 4. Nu milvia ther skiptas wiðher firi wista lyld. aliter.

skiptas wiðher firi næfnuma lyld.

I Eghna salu Balken.

Cap. 16. par. 2. Nu till hem a hin sigter vara färre pånningana. aliter.

hin sigter vara wædare pånningana.

I Bygda Balken.

Cap. 8. par. 1. Domsherra skulu son til nämma. aliter. Hdradhe skal. etc.

Cap. 9. Thät ar lagha afradhe: Giurar thynir Korns / of half mark etc.

alit. Thät ar lagha afradhe: Giurar thynir Korns of half mark wodhmas

la meggia nämma bret / dagmark vnu war etc. alit. Thät ar lagha afras

dhe: Giur thyni forn / alla tuc öre wodhmalata tweggia näfna bret / day

wärle vnu war etc.

Item. alit. Thät ar lagha afradhe: Giure thynir forn / allar halfernark wadhs

mala pånningsa / tweggia näfnuma bret / daymark etc.

Ibid. par. 2. Nutaker man obzmala / alit. taker man obzmala.

Cap. 10. Nu giors torp af by. alit. giors torp af my pp.

Cap. 22. Firi utan iorda delur ålla manhdighis mal / ålla man kawir of sin vnu

war. aliter. Ålla man kawir of sin del vnu war / ånn han war etc.

Cap. 28. par. 2. Nuttil thom a vnu fält. Tha a standa a dista iädhre of öhtarsta / of

öpa etc. aliter. Tha a standa a dista stora of öpa etc.

Eksempel 6. Östgötha Laghen, Stockholm 1607, sidste side (upagineret, efter fol. 65).

antapparatets førstegrøde i Sverige ikke kaldes; i de tre efterfølgende lovudgaver steg meddelsomheden da også betydeligt, om end gradvis.³³ 1607-apparatet hæver sig heller ikke nævneværdigt over de middelalderlige apparater hvad kildeoplysninger angår, idet sådan-

ne er begrænset til *aliter* ‘anderledes’ (jf. det gammelnorske håndskrifts *alias*, eksempel 1) eller, hvor varianthåndskrifterne indeholder plusstof, *alij addunt* ‘(de) andre tilføjer’ og *aliqui addunt* ‘nogle tilføjer’. Til gengæld er det lemmatiseret, hvilket i ældre tid ikke en gang var en selvfølge når det drejede sig om efterstillede apparater, at dømme ud fra Poelmans *libellus* i den ovennævnte Lucanus-udgave af 1589. Desforuden skelner 1607-apparatet nogenlunde konsekvent mellem udgivertekst – på latin og i kursiv – og udgiven tekst – på svensk og i fraktur.

At variantapparaterne i de nordiske middelalderudgaver fra det 18. århundrede har fulgt nogenlunde med i den almindelige europæiske udvikling, er det eksempel 7’s funktion at dokumentere. Mens Johan Hadorph endnu i 1676 kunne udgive Skånske Lov efter et gammelt håndskrift (Stockholm B 76, ca. 1325) med sparsomme varianter, der var anbragt i marginen, ekstraheret fra et minimum af tekstkilder og yderst skødesløst proveniensbestemt,³⁴ er de nu langt rigeligere flydende varianter rykket ned på tekstsidens fod og på professionel filologisk måde forsynet med præcise kildeangivelser i form af bogstavsigler, forkortede håndskriftnavne ell. lign. I al fald de danske middelaldertekster der udgives (i deres helhed) i det 18. århundrede, er genremæssigt begrænset til historiske skrifter og love, og forbilledet for udgaverne af disse tekster er antagelig tidens store tyske og franske udgaveserier med varianter på foden af siden (først og fremmest Scriptores-serierne, som også har en dansk modsvarighed med Jacob Langebeks Scriptores Rerum Danicarum Medii Ævi 1772 ff., der dog overvejende indeholder latinsksproget kildemateriale). Eksemplet stammer fra retshistorikeren Peder Kofod Anchers (1710-1788) udgave fra 1783 af Jyske Lov (også efter et håndskrift fra ca. 1325, AM 286 fol.), og viser et udsnit af lovens berømte retsfilosofiske fortale. Ved hjælp af et system af henvisninger mellem tekst og fodnoter, der er i overensstemmelse med fx Scriptores-seriernes praksis, men unægtelig ikke har lemmatiseringens elegance og ydermere er temmelig sløset appliceret – henvisningerne er således ikke nær så præcise som Robertus Stephanus’

Den Jydske Lov.

fulkumme there undscap ther the haue i hughæ Wal er thet oc
reet at then ther guz ræsel oc rættens elskich ma æi lockæ til gosz.
at things (hesthings) ræsle ðc landens witherlogh forfangæ them
at gøræ illæ. oc pine them of the gøræ illæ.

Logh seal wereæ ærlie. ret tholic æfter landens wane
quemlic oc thyrftælic. oc openbar sua at alle men mugha wi-
te oc under standæ huat logh sagher. oc wereæ ei gerth eth
scriuen for ennens manz særlic wild. num efter ollæ menz
thirst ther i land hor.⁶ engi man seal domæ geen then logh
ther funung giuer oc land taker with. num efter then logh seal
land domes oc rettes. then logh ther funung giuer oc olt land
taker with. then ma han ei efter takæ⁷ æller skiftæ uten lanzens
wili for uten han ger⁸ openbarlic gen guth.⁹

Thæt æræ funungs ambet oc hesthings i land æræ at go-
me domh oc gøræ reth. oc frælsa them ther meth wald thuinges
sua sum er uuiddeuuue. oc wærilos born pilgrim oc ulendz men.¹⁰
oc fatok men them ger tithest wald yuer. oc pine illuerchis men¹¹
ther ei uuile reetlic liue.¹² for thy at i thet han piner æth dreper
udæthes

6. Dette Tilæg: num efter ollæ menz thirst ther i land bo, fættes i Fl. og
D. men staer i D. 4. 10. med flere.
7. D. D. 4. 10. astaka. 37 St. øf takæ.
8. Fl. D. D. 4. 10. 37 St. war.
9. 39 St. lægger til: oc tha mattæ han tho æi gen landens willa. Ligeledes
i B. Lat. qvo casu nec illam qvidem abrogare sine populi consensu &
suffragiis poterit.
10. Øtrives ællers: vtændes — vtænj — men æ.
11. 4. illæ men.
12. D. 4. K. og N. II. øf late æi ilwerkis men ther æi willæ ræthæs i hys
land live. 37 St. D. 10. oc late illæ werkis men æi til være ther æi
willæ rætlif i hans land liue.

Eksempel 7. Peder Kofod Ancher (ed.), *Den Jydske Lovbog paa gammel
Dansk*, København 1783, p. 4.

mere end 200 år tidligere – , meddeler Ancher varianter fra 14 håndskrifter samt en række udgaver af Jyske Lov. Det er et betragteligt antal, når man sammenligner med Hadorphs Skånske Lov-udgave, men udgør kun en ringe brøkdel af Jyske Lov's samlede overlevering på bl.a. små 250 håndskrifter, hvoraf Ancher dog kun synes at have kendt godt og vel 50.³⁵ Hans argumentation for (håndskrift)variantudvælgelsen er priselig eksplisit og formentlig repræsentativ for hele den før-Lachmannske æra i Norden:

Een Haandskrift aleene, især naar der skrives meget, er aldrig saa nøiagtig, at jo indløbende Uagtsomhed kan have bragt nogle Skrivefeil tilveie, allerhelst naar Originalen er borte og Afskrifterne mange, følgelig ogsaa Skrivefeilene. Hvem der da vil vide, om og hvorvidt en Afskrift er rigtig, han tage for sig adskillige gode Haandskrifter, ligne den eene med den anden, og med behørig Skiønsomhed prøve, hvilken Læsning er den rette. I den Henseende har jeg holdt det fornødent, af andre gode Haandskrifter [end det der er lagt til grund for teksten] at anføre endeel forskellige Læsemaader; vel ikke af alle, (uden Forskiel at sammen-dyngende alt det Forskiellige i de mange Haandskrifter, jeg har havt for mig, det var at betage Varianterne deres Nutte) men af de ældste og beste.³⁶

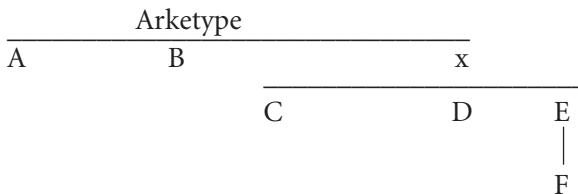
Ancher angiver omhyggeligt proveniensen af hver eneste variant ved hjælp af kildesignaturer (der ganske vist udgør en lidt uegal blanding af bogstavsigler, tal og bogstavsigler + tal), og han forsøger sig bemærkelsesværdigt nok med modersmålet som redaktionelt sprog, utvivlsomt ikke fordi han ikke mestrede latinen, der er brugt i noterne til udgavens latinske paralleloversættelse, men formentlig ud fra en tidstypisk sprogpolitiske holdning, der også kommer til udtryk i hans forslag om at man fornyer det danske sprog ved at genoptage ord fra gamle danske skrifter.³⁷ At det også er af sprogpolitiske grunde at udgiversproget er svensk allerede i apparatet til Jonas Bures stadsdagudgave 1617, er sandsynligt, bl.a. når man betænker det forsvaret for brug af svensk i lærde skrifter som Jonas Bures fætter Johan Bure (1568-1652) fremfører i fortalen til sin udgave af *Konungastyrelsen* fra 1634.³⁸

III. Den Lachmannske æra

a) *udgaver af tekster fra oldtiden*

Alt imens Peder Kofod Ancher sad og prøvede læsemåder med behørig skiønsomhed i sine udvalgte *Jyske Lov*-håndskrifter, var man rundt om i Europa så småt ved at udvikle en tekstkritisk metode der definitivt skulle afskaffe den gamle vilkårlighed og ad systematisk vej føre udgiverne frem til hvad alle måtte være enige om var ønskemålet, i al fald når det gjaldt oldtidsteksterne, hvis originaler jo var gået tabt rub og stub: så oprindelig en tekstform som overleveringen overhovedet tillod dem at slutte tilbage til, arketypen kaldet med et gammelt tekstkritisk udtryk, som den danske klassiske filolog Johan Nicolai Madvig (1804-1886) i 1833 som den formentlig første tillagde (omtrent) dette nye indhold.³⁹ Arketypen må vel at mærke ikke forveksles med originalen, idet hele overleveringen kan stamme fra et håndskrift hvori der allerede er uhjælpelige forvanskninger.

Som et kært barn har den nye metode mange navne, blandt hvilke den genealogiske metode, stemmametoden (stamtræmetoden) eller fællesfejlmetoden er de mest sigende. Sagt i al korthed består den i at udgiveren først snuser hele overleveringen igennem, sætning for sætning (“recenserer” den), og undervejs registrerer hvad der måtte forekomme af læsemådedivergenser mellem håndskrifterne. Herefter skulle han være rustet til at opstille en hypotese om hvordan overleveringsprocessen er foregået, idet han går ud fra at håndskrifter der er fælles om formentlige novationer (“fejl”) af den slags som to skrivere umuligt kan tænkes at have indført uafhængigt af hinanden, nedstammer fra ét og samme håndskrift (benævnt hyparketype, ‘underarketype’, hvis det er tabt) eller er henholdsvis en afskrift og dens forlæg. Det er denne hypotese om gangen i overleveringen der, hvis den fremstilles grafisk, kaldes stemmaet; figur 1 viser et tænkt stemma hvor håndskrifterne A og B antages at gå tilbage til arketypen uafhængigt af hinanden, hvorimod håndskrifterne C, D og E antages at gå tilbage til arketypen via et tabt fælles mellemled, x (i klassisk-filologisk tradition normalt betegnet med lille græsk bog-

Figur 1. Eksempel på et stemma.

stav, mens arketypen betegnes med stort græsk bogstav), og F antages at være afskrift af forlægget E. Herefter igen vil udgiveren ved hjælp af sit stemma være i stand til at rekonstruere arketypen, idet han sætning for sætning udpeger de primære læsemåder – i figur 1's tænkte tilfælde altså fx A og B's fælles læsemåde hvis den går imod x's, eller B og x's fælles læsemåde hvis den går imod A's – , og hvis han er klassisk filolog, vil det typisk være den således rekonstruerede arketype han udgiver, dog gerne med rettelser af dens formodede korruptioner, så at resultatet ender med at blive et bud på originalens ordlyd.⁴⁰

Det er inden for denne udgivelsestradition, hvor den udgivne tekst forvandler sig fra at være ét eller flere tilfældige håndskrifters ordlyd til at være en kritisk tekst, arketypons eller originalens formodede ordlyd, at variantapparatet forvandler sig til egentlig kritisk apparat. På foden af siderne, eller hvor det nu måtte være, finder man ikke længere et tilfældigt sortiment af læsemåder fra mere eller mindre tilfældige håndskrifter; man finder blot den nødvendige dokumentation for udgiverens rekonstruktion, nemlig de læsemåder fra primære håndskrifter der er sightet fra ved etableringen af den trykte tekst (med primære håndskrifter menes håndskrifter som ikke er afskrevet efter bevarede håndskrifter); hvis udgiveren sværger til den positive apparattype, finder man dog desuden den i teksten optagne læsemåde med oplysning om hvorfra den stammer, og endelig finder man en angivelse af kilderne til eventuelle (forslag til) rettelser i arketypen. Med indførelsen af den stemmatiske metode er der således opstået et gensidigt afhængighedsforhold mellem tekst og apparat, en slags snoretræksmekanisme.

Skal der præsenteres et eksempel på et kritisk apparat, ville det være nærliggende at hente det fra den tyske (universal)filolog Karl Lachmanns (1793-1851) *Lucretius*-udgave fra 1850. Det er den udgave som først og fremmest har gjort sin ophavsmand udødelig i tekstkritikkens historie og til navnefader for metoden, der også er kendt som den Lachmannske (jf. ovf. pass.); men *Lucretius*-udgaven fra 1850 er vel at mærke kun højdepunktet i en lang og gradvis udvikling. Den ligger mere end 100 år efter at det første radikale skridt blev taget med den tyske pietist Johann Albrecht Bengels (1687-1752) *Apparatus criticus ad Novum Testamentum* (1. udg. 1734, 2. udg. 1763), hvor Bengel bl.a. som den første erkendte at læsemåder skal vejes, ikke tælles – dvs. at hvis fx fire håndskrifter har én læsemåde og to andre har en anden, er det ikke ensbetydende med at de fire har ret frem for de to hvad angår den oprindelige ordlyd; hvis de fire's fælles læsemåde skyldes at håndskrifterne nedstammer fra samme hyparketype (som C, D, E og F fra x på figur 1), har den rettelig kun én stemmes vægt over for de andres to.⁴¹ Året for Lachmanns *Lucretius*-udgave ligger ydermere en snes år efter at de første stemmaer visste sig på tryk. Flertallet af de tidlige stemmaer er opstillet af kendte klassiske filologer – Carl Gottlob Zumpt (1831), Friedrich Ritschl (1832) og Johan Nicolai Madvig (1833) – ; men det ældste kendte skyldes et par jurister, svenskerne Hans Samuel Collin (1791-1833) og Carl Johan Schlyter (1795-1888), og den tekst der leverede materialet, var såmænd igen en svensk middelalderlov, denne gang blot ikke *Östgötalagen*, men *Västgötalagen*, som Collin og Schlyter udgav i 1827 med et stemma der ganske vist er diskret placeret og diskret motiveret, men utvivlsomt konstrueret efter fællesfejlprincippet og altså genuint nok.⁴² Når det ikke desto mindre er Lachmanns *Lucretius*-udgave der er gået over i historien, skønt den ligesom hans øvrige udgaver er uden realiseret stemma, menes det især at skyldes hans myndige og monumentalt enkle måde at forklare sig på og at overleveringen i *Lucretius'* tilfælde tilsyneladende tillod Lachmann at rekonstruere arketypen helt ned til detaljer i dens fysiske udseende⁴³ – et håndskrift fra 3-400-tallet skrevet med kapitæler (af typen *capita-*

lis rustica) uden opdeling i ord og bestående af 302 sider, normalt a 26 vers.⁴⁴

Eksempel 8 viser en side fra Lachmanns Lucretius-udgave i al dens *edle Einfalt und stille Grösse*. Det må dog erkendes at hvad der befinde sig på foden af Lachmanns tekstsider, på ingen måde er et fuldstændigt kritisk apparat, men nok læsemåder der er skilt fra under konstitueringen af teksten (=den formodede arketype med rettelser) og utvivlsomt i lange passager lig med det totale variantinventar i en moderne kritisk Lucretius-udgave, for så vidt som teksten da er tolket på samme måde som Lachmann gør, og mange af hans tolninger er vistnok for længst forladt.⁴⁵ Læsemåderne under teksten er nemlig sådanne som Lachmann har udskudt når han mente at stå over for en (kommenteringsværdig) forvanskning eller defekt i begge de to entydigt primære håndskrifter der som de eneste indeholder Lucretius-teksten i fuldstændig stand, og som har leveret den alt-overvejende del af materialet til den trykte tekst.⁴⁶ Da Lachmann i sin udredning af håndskriftslægtskabet,⁴⁷ der desværre ikke er fri for uklarheder,⁴⁸ har oplyst hvilke disse to håndskrifter er, ved læseren altså altid besked om de forkastede læsemåders proveniens, i al fald omtrentlig besked, idet der altid kun meddeles én form på foden af siden og de to hovedhåndskrifter af og til har hver sin forvanskede eller defekte læsemåde.⁴⁹ Men han sidder tilbage med mindst to-tre afgørende spørgsmål som han må til kommentarbindet for at få svar på, dels spørgsmålet om hvad der er grundlag for teksten i de tilfælde da de to hovedhåndskrifter ikke har kunnet bruges, dels spørgsmålet om hvorvidt de i teksten optagne læsemåder fra hovedhåndskrifterne stammer fra dem begge eller kun det ene, og i sidste fald hvorvidt de optagne læsemåder blot er udpeget ved skøn (*iudicium*), eller de fx støttes af en lejlighedsvis disponibel ekstra primærkilde som det ovennævnte fragment *Folia Göttingiana*, der også er omtalt i Lachmanns redegørelse for håndskriftforholdene.

Eksempel 9 er hentet fra en nyere Lucretius-udgave, Cyril Baileys fra 1947, og viser den side der har den største tekstmængde fælles med eksempel 8's (*De rerum natura I*, vers 471-492). Lachmanns og

nec per se quemquam tempus sentire fatendumst
 semotum ab rerum motu placidaque quiete.
 denique Tyndaridem raptam belloque subactas
 465 Troiiugenas gentis cum dicunt esse, videndumst
 ne forte haec per se cogant nos esse fateri,
 quando ea saecla hominum, quorum haec eventa fuerunt,
 inrevocabilis abstulerit iam praeterita aetas:
 namque aliut per sest, aliut regionibus ipsis
 470 eventum dici poterit quod cumque erit actum.
 denique materies si rerum nulla fuisset,
 nec locus ac spatum, res in quo quaeque geruntur,
 numquam Tyndaridis formae conflatus amore
 ignis, Alexandri Phrygio sub pectore gliscens,
 475 clara accendisset saevi certamina belli,
 nec clam durateus Troianis Pergama partu
 inflammasset equos nocturno Graiingenarum;
 perspicere ut possis res gestas funditus omnis
 non ita uti corpus per se constare neque esse,
 480 nec ratione cluere eadem qua constet inane,
 sed magis ut merito possis eventa vocare
 corporis, atque loci, res in quo quaeque gerantur.
 Corpora sunt porro partim primordia rerum,
 partim concilio quae constant principiorum.
 485 sed quae sunt rerum primordia, nulla potest vis
 stingere: nam solido vincunt ea corpore demum.
 etsi difficile esse videtur credere quicquam
 in rebus solido reperiri corpore posse.
 transit enim fulmen caelum, per saepa domorum
 490 clamor it ac voces, ferrum candescit in igni,
 dissiliuntque fero ferventia saxa vapore:
 tum labefactatus rigor auri solvitur aestu:

467 fuerit. || 469 aliut terris || 473 forma || 480 luere || 484 qua || 489
 flumen caeli || 490 ut ad || 491 ferventi || 492 Cum

Baileys udgaver er ikke helt kommensurable, bl.a. fordi der i den mellemliggende periode er sket forskydninger i opfattelsen af hvordan teksten skal tydes og håndskriftgenealogien udredes; men teksterne er etableret efter de samme principper, og den væsentligste forskel i konstruktionen består blot i at læseren får sin berettigede nysgerrighed tilfredsstillet på stedet hos Bailey, men må bevæge sig mellem fodnoter og kommentarbind for at opnå det samme hos Lachmann. Fx fremgår det nok nede under teksten i begge udgaver at *ad ‘til’* i vers 490 er rettet til (*clamor ... ac (voces)* ‘(råb ...) og (skrig)’, hos Lachmann ganske vist som led i en lidt mere omfattende rettelse;⁵⁰ men kun Bailey oplyser øjeblikkelig at ophavsmanden til denne rettelse er Avancius (=Hieronymus Avancius fra Verona, der i 1500 udgav det ældste Lucretius-tryk fra den venetianske humanist og forlægger Aldus Manutius’ officin). Også kun Bailey lader læseren øjeblikkelig forstå at præsens konjunktiv *constet* i vers 480 (*nec ratione cluere eadem qua constet inane* ‘(at ...) og ikke omtales på den samme måde som (det omtales) hvordan det tommer eksisterer’) er en ved skøn (og grammatisk indsigt) udpeget læsemåde fra det ene af de to hovedhåndskrifter, O (=Oblongus), og at det andet, Q (=Quadratus), samt fragmentet G (=Folia Gottorpiana), som har hyparketype fælles med Q,⁵¹ her læser indikativ *constat*. Lachmann fortæller læseren det samme, men først i kommentarbindet.⁵² Når Bailey kan det kunststykke at få de nødvendige tekstkritiske oplysninger afleveret under teksten uden at apparatet kommer til at dominere siden, skyldes det at han modsat Lachmann, der forklarer alt med fuldt udskrevne ord og sætninger, i videst forsvarligt omfang udtrykker sig ved hjælp af tegn, formler, forkortelser og lign. Med sin lemmatisering, sin konsekvente brug af sigler etc. er Baileys apparat i det hele taget et eksempel på efterlevelse af de råd og anbefalinger for praktisk udformning af det kritiske apparat som er vedtaget ved en slags flertalsbeslutning blandt klassiske filologer i alle lande og i den seneste version bogført af A. Delatte og A. Severyns 1938.⁵³ Sædvanligvis følges anbefalingerne også så vidt muligt af middelalderfilologer; de er således fulgt, i hovedtræk i al fald, i de

LVCRETI DE RERVVM NATVRA

denique materies si rerum nulla fuisse
nec locus ac spatum, res in quo quaeque geruntur,
numquam Tyndaridis forma conflatus amore
ignis Alexandri Phrygio sub pectore gliscens
clara accendisset saevi certamina belli, 475
nec clam durateus Trojanis Pergama partu
inflammasset equus nocturno Graiugenarum;
perspicere ut possis res gestas funditus omnis
non ita uti corpus per se constare neque esse,
nec ratione cluere eadem qua constet inane, 480
sed magis ut merito possis eventa vocare
corporis atque loci, res in quo quaeque gerantur.

Corpora sunt porro partim primordia rerum,
partim concilio quae constant principiorum.
sed quae sunt rerum primordia, nulla potest vis 485
stinguere; nam solido vincunt ea corpore demum.
etsi difficile esse videtur credere quicquam
in rebus solido reperiri corpore posse.
transit enim fulmen caeli per saepa domorum,
clamor ut ac voces; ferrum candescit in igni 490
dissiliuntque fero ferventi saxa vapore;
cum labefactatus rigor auri solvitur aestu,
tum glacies aeris flamma devicta liquescit;
permanat calor argentum penetraleque frigus,
quando utrumque manu retinentes pocula rite 495
sensimus infuso lympharum rore superne.
usque adeo in rebus solidi nil esse videtur.
sed quia vera tamen ratio naturaque rerum
cogit, ades, paucis dum versibus expediamus
esse ea quae solido atque aeterno corpore constent, 500
semina quae rerum primordiaque esse docemus,
unde omnis rerum nunc constet summa creata.

Principio quoniam duplex natura duarum
dissimilis rerum longe constare repertast,
corporis atque loci, res in quo quaeque geruntur, 505
esse utramque sibi per se puramque necessest.
nam quacumque vacat spatum, quod inane vocamus,
corpus ea non est; qua porro cumque tenet se
corpus, ea vacuum nequaquam constat inane.
sunt igitur solida ac sine inani corpora prima. 510

473 forma] formae *O^t* amore] amoris *Wakefield* 480 cluere *Q^t*: fluere
O: luere *QG* constet *O*: constat *QG* 484 quae *Q^t*: qua *OQ* 489
 fulmen *O^tQ^t*: flumen *OQ* 490 ac *Avancius* (cf. vi. 229): ad *OQ* 491
 fero] fere *Wakefield* feruentij] ferventia *Marullus* 492 cum] tum *editio*
Brixensis 500 constent *Q^t*: constet *OQG*

Eksempel 9. Cyril Bailey (ed.), *Titi Lvcreti Cari De rervm natvra libri sex 1*, Oxford 1947, p. 200.

udgaver hvorfra eksempel 10 og 11 ndf. er hentet (og tillige i den under eksempel 12 omtalte udgave, der ligger forud for Delatte & Sevryns 1938).

At indholdet af teksten og indholdet af fodnoterne regulerer hinanden gengivit hos Bailey, og indholdet af teksten og indholdet af fodnoter plus kommentarer gör det hos Lachmann, betyder at man hos ingen af dem møder sådan et virvar af varianter fra et virvar af håndskrifter og navnlig udgaver som Havercamps variantapparat er fyldt op med (eksempel 5). Havercamp synes da også at have haft svært ved at holde styr på virvaret; han siges fx på den ene side at være kommet til at citere ét og samme håndskrift systematisk som to uafhængige kilder, på den anden at have overset en mængde varianter i Lachmanns to hovedhåndskrifter og at have fejlciteret en del af dem han faktisk medtog.⁵⁴

Havercamp meddeler i alt otte varianter til de seks vers som er gengivet i eksempel 5 (her med nummereringen 473-478, svarende til vers 472-477 hos Lachmann og Bailey i henholdsvis eksempel 8 og 9). Af dem er variationen (*Tyndaridis*) *formae/forma (conflatus amore ignis)* ('ild opblusset af kærlighed til Tyndaris' udseende/ild opblusset af kærlighed på grund af Tyndaris' udseende') i vers 473-474 den eneste som har interesseret Lachmann og Bailey. Lachmann optager ligesom Havercamp genitiv *formae* i teksten og lader nedenunder forstå at det er en rettelse fra ablativ *forma*, hvilket i kommentarbindet udløser en oplysning om rettelsens proveniens (in casu fra overleveringen, ikke en udgiver).⁵⁵ Bailey derimod har optaget *forma* i teksten, mens *formae* er variant hos ham.⁵⁶ Til versene i eksempel 5 har Bailey yderligere kun en note der er foranlediget af en udgave udkommet efter Havercamps tid, Gilbert Wakefields fra 1796-1797, hvor det er foreslået at rette ablativ *amore* til genitiv *amoris* i vers 473 (som styrelse for *ignis* i det følgende vers, dvs. 'kærlighedens ild'); Bailey har ikke tilsluttet sig forslaget, men nævner det, utvivlsomt for at signalere at han er bekendt med det. Også Lachmann har yderligere en note til de seks vers (i kommentarbindet), en oplysning om en tilsyneladende banalitet: at hans ene hovedhånd-

skrift, O, i vers 477 har den åbenlyse fejl *Graliugenar*⁵⁷ over for *Graiugenarum* (genitiv pluralis af *Grajugena* ‘græker’) i både Q og G og hos én af O’s korrektører som vistnok også kan regnes for en primærkilde.⁵⁸ I forhold til Lachmanns overordnede forehavende er dette dog på ingen måde en irrelevant oplysning; for han tolker *Graiugenar* som udtryk for at arketypen i overensstemmelse med ældre ortografisk tradition har haft dobbeltskrevet *i* mellem *a* og *u* i dette ord,⁵⁹ så at han bør skrive *Graiiugenarum* i sin tekst; *l* og *i* er let forvekselige størrelser i skriftypen *capitalis rustica*.⁶⁰

b) udgaver af nordiske middelaldertekster

Skønt færdigudviklet allerede i første halvdel af 1800-tallet står den Lachmannske metode stadig ved nærmest uindskrænket magt blandt klassiske filologer. Således er det også stadig herskende opfattelse at en klassisk tekst skal stykkes sammen af udgiveren ved en eklektisk proces og apparatet nedenunder først og fremmest give læserne mulighed for at bedømme hans eklektiske adfærd. Hvis ikke det forholdt sig sådan, ville fx Martin L. Wests herlige håndbog *Textual Criticism and Editorial Technique* fra 1973, der er tænkt som vejledning for brugere og redaktører af klassisk-filologiske udgaver, ikke mangle et kapitel med overskriften ‘valg af teksthåndskrift’ eller ‘valg af basistekst’, hvilket den gør, til stor forundring for en middelalderfilolog, i al fald en nordisk middelalderfilolog.

Inden for den nordisk-filologiske udgivelsestradition råder nemlig lige så uindskrænket optimismen, som palæografen og mediævisten af næsten polyhistoriske dimensioner Leonard E. Boyle (1923-1999)⁶¹ kaldte den metode der bl.a. også kan benævnes best manuscript-metoden eller Leithandschrift-metoden.⁶² Den består i al enkelhed i at udgiveren trykker sin tekst efter det efter omstændighederne bedst egnede håndskrift (*codex optimus*) og præsenterer materialet fra den øvrige overlevering (samt eventuelle konjekturer fra udgivelseshistorien) i variantapparatet. Metoden forbinder ofte med romanisten Joseph Bédiers navn, fordi han talte for dens (gen)indførelse i romansk middelalderfilologi efter et højlydt opgør

i begyndelsen af 1900-tallet med den Lachmannske editionspraksis, der da var rådende inden for hans fag; men i nordisk middelalderfiliologi har den været praktiseret længe før Bédiers tid.⁶³

At snoretrækket mellem tekst og apparat er ophævet i moderne nordisk-filologiske middelalderudgaver, er ikke ensbetydende med at den før-Lachmannske vilkårighed er vendt tilbage, og når Leonard E. Boyle opstiller recensionismen som optimismens modsætning,⁶⁴ kan terminologien ikke være mere misvisende. For der vil som regel ligge både recension og stemmatisering efter alle kunstens regler bag nordiske middelalderudgaver, og da ikke mindst bag udgaver af norrøne, herunder især islandske, tekster, hvis overleveringer formentlig er de mest velegnede fordi de er de mindst sammenfiltrede (uden for lovtekster).⁶⁵ Stemmaet er bl.a. det redskab hvormed læseren kan orientere sig i variantapparatet.⁶⁶

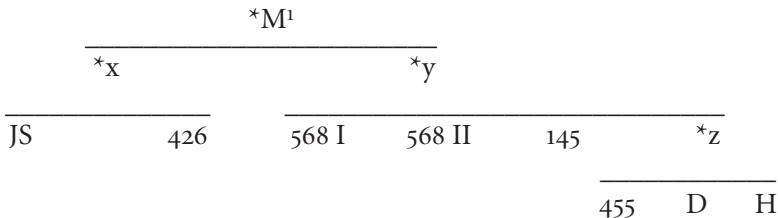
Eksempel 10 viser et uddrag fra det senest udkomne bind i Det Arnamagnæanske Instituts normsættende serie *Editiones Arnamagnæanæ*, hvis program er “kritiske tekstudgaver efter håndskrifterne”.⁶⁷ Bindet indeholder den såkaldte A-redaktion af *Egill Skallagrímssons saga*. Det blev udsendt i 2001 med nu afdøde Bjarni Einarsson som udgiver; men en stor del af forarbejdet var gjort allerede i 1950’erne af *Editiones*-seriens stifter, Jón Helgason (1899–1986), der var professor i islandsk sprog og litteratur ved Københavns Universitet fra 1929 til 1969.

På det sted som eksempel 10 viser, har Bjarni Einarsson udgivet A-teksten af sagaen efter et særlig godt håndskrift, JS (=JS 28 fol., skrevet af pastor Jón Erlendsson i Villingaholt, † 1672), blandt en hel række tekstdidner, der ad nærmere udredte overleveringslinjer kan sandsynliggøres at nedstamme fra én og samme arketype, her betegnet *M¹; stemmaet i figur 2 viser hvordan en del af denne overlevering udredes.⁶⁸ Det er læsemåderne fra de primære tekstdidner blandt efterkommere af *M¹, undtagen selvfølgelig teksthåndskriften, der fylder op i variantapparatet (jf. signaturen i højre rand). Hvor meget materiale dette apparat egentlig tilgodeser, siges ikke direkte i udgaven;⁶⁹ men bortset fra at det ligger i *Editiones*-seriens

- Arinbiorn liet vel yfer þessum verkum, ok sagde faudur sīnum at hann
 være skyldur til at sætta Egil ok kong. Porer s(agde) at þat man mål
 57 mana. ad Bardur hafpi verdleika til at hann være drepinn. Enn þier kap. 45
 Eigli er ofmiok aettgeingt at sia litt vid þui at þu faer köngs reiði: þuiat
 60 flestum verdur þat þungbært. Enn þo man ek vidleita at sinne at koma
 bier i sætt vid Eirik kong. Porer giorpi bratt heimanferd sina a fund
 Eiriks kongs enn Arinbiorn var heima meðan. ok liet hann hallda
 niosnum fyrer Eigle ok sagde | ad eitt skyllde yfer þa ganga alla. 74 r
- 63 Enn er Porer kom a fund kongs þa bað Hann bod fyrer Eigil, bað
 festu sina oc dom kongs. Kongur var hinn reidazti, oc var vid hann
 ordum all ohægt at koma. sagde at þat mundu sannazt er Haralldur
 66 kongur hafpi sagt, at þa frændur mundu seint at tryggia meiga. bad
 Porer so til haga at Eigill sie ei langvistum j hanz ríki. Enn fyrer saker
 bænar þinnar Porer þa man ek taka saatt oc fiebætur fyrer menn þessa.
 69 Sípan festi Pörer kongi döm sinn fyrer menn þa er lätest höfpu. Skildu
 þeir kongur suo. For 'oc' Porir heim. Porolfur oc Eigill voru þann vetur
 med Porer og Arinbirne j göðu ýferlæte.

fiordveliast (-veliumst 2963) Eyf3, 984. 55 vel] ÷ 426. þessum verkum] omv. *M¹
 568, 145, 455, D, H; verki þessu Eyf3. sagde] seigir 1421, 2963, 984. 56 være]
 var 984. ok] vid Eyf3. at²] ÷ 1421. man] mun 426, 145, 455, D, H (568
 besk.); mundu Eyf3; var 984. 57 hafpi] hafe 426; hafe haft Eyf3; hefdi 984.
 verdleikaj] verdleic 984. til] + hafft 426. at] þott Eyf3, 984. 58 Eigli] Eigill
 426, 145, 2963 (1408, 1421 har fork. Eig.), 984. aettgeingt] aettgeingid 145. sia
 – reiði] far reýðe kongs oc sia lytt vid 145; verda fyrir konungr (!) reidi, oc ser þar lytt
 fyrir 984; ÷ þui at þu faer Eyf3. þuiat] enn 984. 59 þungbært] þungbored 145.
 man] sál. ogsá 984; mun alle de øvrige. 59-60 koma – sætt] sættu pig] 1408. 60
 Eirik] ÷ 568, Eyf3. heimanferd] ferd 145, Eyf3. 61 Eiriks] ÷ 568, 145.
 heima] + aa 145, D, H, Eyf3, 984. liet – halldia] hellt 984. 62 sagde] seiger 1421,
 2963, 984. ad] ÷ 426. ganga] efter alla 145; efter skyllde 455, H, Eyf3. 63 Eigil]
 sig 568. bað²] ÷ Eyf3. 64 oc¹] ð Eyf3. 64-65 vid – ohægt] allohægt ordum
 vid hann 145; ordum öhægt vid hann 2963; u hægt ordum vit hann 984. 65 at] ÷
 145. sagde] seiger H, 1421, 2963. at²] ÷ Eyf3. 66 hafpi] hefdi Eyf3 (h +
 overskr. e 1408), 984. at²] ÷ H, Eyf3, 984. meiga] ÷ D. 67 sie] væri 145,
 D, H, Eyf3, 984. ei] ecki 455, H, 984. langvistum] leingi 2963. hanz] synu
 Eyf3. 68 man] sál. ogsá 984; mun alle de øvrige. saatt] sætt 568, 455, H. 69
 festij festar 426. Pörer kongi] kongur Porer 145; P. kongs D; P. kong 1421.
 menn þa] omv. Eyf3. 70 suo] sýðan 984. heim] + sýðann 145. Porolfur] þeir
 Porol(fur) Eyf3. 70-71 þann – med] med Pörir um veturinn Eyf3. 71 Porer og

Eksempel 10. Bjarni Einarsson (ed.), *Egils saga Skallagrímssonar 1. A-redaktionen*, Editiones Arnamagnæanæ. Series A 19, København 2001, sammenklippet udsnit af p. 66-67.

Figur 2. Stemma fra Bjarni Einarsson (ed.), *Egils saga Skallagrímssonar 1. A-redaktionen*, Editiones Arnamagnæanæ. Series A 19, København 2001, p. LI.

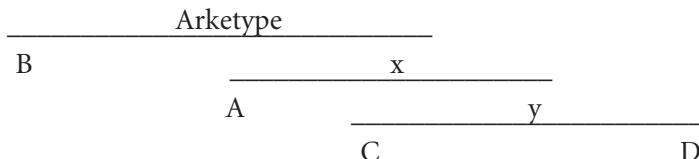
koncept, i al fald som det blev administreret af *Egils saga*-udgavens initiativtager Jón Helgason,⁷⁰ kan man indirekte slutte at apparatet er forholdsvis fuldstændigt. At bringe læsemåder som ifølge stemmaet må være opstået i løbet af overleveringen, såkaldt sekundære læsemåder, ville være absurd hvis ikke også samtlige muligt primære læsemåder blev bragt, dvs. de læsemåder som ifølge stemmaet kunne tænkes at hidrøre fra arketypen. Oplysninger som at *vel* 'vel' i linje 55 mangler i håndskrift 426 og kun det, eller at håndskrift 145 og kun det tilføjer *sýdann* 'siden' efter *heim* i linje 70, må i henhold til stemmaet bedømmes som oplysninger om sekundære læsemåder; de tjener alene til de pågældende håndskrifters karakteristik (men kan fx være nyttige til forklaring af den form hvorunder sagaen måtte være citeret i anden litteratur).

Hvor en klassisk filolog ville have udgivet den rekonstruerede arketype $*M^1$ som tekst og ladet apparatet være forbeholdt de udskudte læsemåder etc., er den typiske nordisk-filologiske metode fulgt her: grundtekst efter et velegnet håndskrift og præsentation af varianterne fra overleveringens øvrige primære tekstdokumenter i apparatet. Med stemma, tekst og apparat i forening er der dog vel at mærke leveret tilstrækkeligt materiale til at læseren selv kan finde frem til hvad der er muligt primær tekst (dvs. tilhørende arketypen, $*M^1$) og hvad sekundær. I henhold til stemmaet i figur 2 er det fx nærliggende at slutte at *mun* (til modalverbet *munu* 'monne') er primært i forhold til *man* (sideform til *mun*) i linje 56, eftersom det dels optræder i det ene af de to håndskrifter der udgør $*x$ -grenen af overlevering-

en, dels er gennemført i den af *x-grenen uafhængige *y-gren, hvori-mod *man* kun optræder i det andet håndskrift af *x- grenen (JS).⁷¹

Nogle læsere vil nok synes at de ved den just beskrevne editions-praksis er overladt temmelig meget til at sejle deres egen ø. Dette rimelige synspunkt forsøger et par nyere norrøne udgaver at imødekomme gennem en særlig type variantapparat, det etagedelte, hvis øverste etage er forbeholdt alt hvad der vedrører den formodet oprindelige tekst (incl. sandsynlige konjunkturalrettelser), og hvis nederste etage først og fremmest bringer de formodet sekundære læsemåder, som belyser tekstudviklingen, samt evt. mindre sandsynlige konjekturer fra tidligere udgaver.

Det etagedelte variantapparat blev indført af Jón Helgason – efter uvist forbillede – i hans udgave af den islandske bispesaga *Hungrvaka*,⁷² og ideen blev genoptaget af hans efterfølger Jonna Louis-Jensen i hendes og Knud-Erik Holme Pedersens *editio princeps* fra 1985 af det islandske “Speculum penitentis”, en kortere prosatekst hvori alle tænkelige synder er opregnet og klassificeret; udgaven er trykt i et bind i serien *Opuscula*, der har “mindre tekstdugaver og afhandlinger udarbejdede i eller i tilknytning til Det Arnamagnæanske Institut” som program.⁷³ Eksempel 11 viser en side fra denne udgave og figur 3 det tilgrundliggende stemma. Hovedteksten er hentet fra håndskriften A, som trods den ydmygere stemmatiske placering i forhold til B regnes for gennemgående at byde på den bedste tekst, bl.a. fordi B har lakuner; men hvor B, C og D eller bare B og D (idet også C har en fragmentarisk tekst) er fælles om en læsemåde imod A, må disse tre eller to tekstdvidner ifølge stemmaet repræsentere den

Figur 3. Stemma fra Knud-Erik Holme Pedersen & Jonna Louis-Jensen (ed.), “Speculum penitentis”, Jonna Louis-Jensen et al. (ed.), *Opuscula 8*, Bibliotheca Arnamagnæana 38, København 1985, p. 201.

- hiartans fyse. med verksins samdrætti. at hallda eptir med sinkgirne.//
 237 Medür hiarta gerizt agirnd j .v. greinvm fysta ef madr fysiz þat er annar
 áa med fyllvm vilia. þat er mortale. Avnrr grein ef madr fysizt oleyfiligt
 medur fyllvm vilia. svo sem sa vill þiggia kirkju er ecki er til fær þater
 240 mortale. Pat er hin þridia grein ef gurniz annarliga hluti eda oleyfiliga.
 a þann hatt ef gudi mislikar eigi eda monnum þat er veniale eda eingensynd. Fiorda ef hann gurnizt sagda hluti so miog at þessi girnd hefir
 243 hyginn burt fra ahyggju salarinna þat er mortale./ Fimta ef hann
 elskar miog heimenn og þo meir gud sialfan þat er veniale. Medur
 verksins samdrætti giorzit agirnd þrifalldiga. fyrsta med huerivm hætti
 246 sem hann aflar ranglega þat er mortale. *Aunur ef hann aflar med
 nockurv þvi verke jþrott eda þionustv sem fyrir sig er andlig synd. þater
 249 mortale og þo at madr afli ecki med þvi uerki. Pridia grein ef hann
 aflar nockut med þeirre jdn sem er litil synd sem saer talar eda dictar
 5r [mill]d ord og skemtilig oskaddri || hans sæmd. þat er veniale. En ef
 hann gefur sig þessum leik og laus leika medur aluoru suo at hann
 252 geymir eigi sin[a] sæmd eda stett þat er mortale. En ef nockur gior[er]
 et). 240 Pat – hin] + BCD (oprindeligere iflg. stemmaet). ef] + hann BCD
 (oprindeligere iflg. stemmaet). 242 girnd] agirnd BCD (oprindeligere iflg. stemmaet).
 246 Aunur, sál. BD] Annar A. 247 andlig, sál. AD] daudlig B, bedre?
 248 madr] hann BD (oprindeligere iflg. stemmaet). 250 milld, sál. D; hul i
 pergamentet A. 252 giorer, begyndelsen af næstsidste bogstav ses; snarer e end
-

elskar meir peningenn en gud sem postolenn seiger at eckj fyrir byzt fiareign. en far ast
 fyrir byzt C. 234 treystir – trvir] tru[ir] (+ svo D) og treyster BD. so] efter
 peningin (med -nn-) B, + D. 235 og bionar] med hiarta og uerkum B. Avaricia]
 Agirnd BCD. þreualldiga D, þrefalliga C. medr D. 236 med¹] medr
 D. uerckinz C. samdrætti] + og CD. at] og B. med²] medur
 D. singgirne B; singirne D. 237 med C. gerizt] + og B. agirnd] agirne
 C. j] med BC. fysta] Fyrst þat B, Fyrsta C. 237-38 þat – áa] oleyfeliga
 C. 238 madr] hann C. mortale] daudlig synd B. -ligt] -liga C. 239 med
 BC. sa] + er BC. vill þiggia] omv. B. þigga C. er¹ – er²] og er ecki
 B. 240 Pat – hin] + BCD. ef] + hann BCD. annarliga] andliga C, andligrar
 D. hlut'a D. oleyfiliga] ole- ses ikke C, + hluti BD. 241 þann] + hlut
 (overstr.) C. eda^{1,2}] edr B. eingens] einge CD. 242 Fiorda] + grein
 B. gurnizt] + so (overstr.) C. þessi] þessa (!) C. girnd] agirnd BCD. 243
 burt] burtr B. Fimta] hid fimta B, v^{1a} D. 244 veniale] + et cetera C (som slutter
 her). 245 þrefalliga B, þrefualldiga D. fysta medr D. 246 sem] er D. 247
 nockru D. edr B. andlig] daudlig B. 248 at] + D. madr] hann
 BD. ecki] eigi B. 249 nockut] + B, med nockru D. jdn] idiu B. talar –
 dictar] dictar e(da) talar B. 250 milld] hlatur milld B. skemtilig] + ad B. 251
 þessum leik] j þuilkian leik B, þuilkum leik D. laus] lau (!) D. medur] med
 fullre B, med D. at] + D. 253 ad] + af (!) B. svo] + -D. kann] hann ma

Eksempel 11. Knud-Erik Holme Pedersen & Jonna Louis-Jensen (ed.), "Speculum penitentis", Jonna Louis-Jensen et al. (ed.), *Opuscula 8*, Bibliotheca Arnamagnæana 38, København 1985, p. 216.

oprindeligere ordlyd, og det er primært sådanne tilfælde som den øverste del af variantapparatet udpeger. Det sker enten ved at udgiveren blot oplyser at BCD's eller BD's læsemåde er oprindeligere ifølge stemmaet – denne oplysning optræder hvor A's læsemåde i og for sig er tilforladelig nok (som i linje 242, hvor BCD har *agirnd* 'begærighed', men A det nogenlunde ensbetydende *girnd*) – eller ved at udgiveren oplyser at hun har udskiftet A's læsemåde med BCD's eller BD's – denne oplysning optræder hvor A's læsemåde er klart ringere (som i linje 246, hvor BD har femininum *Aunur* til et underforstået styrrende femininumsord *grein*, mod A's mislige form *Annar*). Hvor A, C og D eller bare A og D er fælles om en læsemåde imod B, er Jonna Louis-Jensen til gengæld betydelig forsigtigere med at foreslå rettelse i det øvre apparat; for i disse tilfælde har de tre eller to håndskrifters udsagn samme vægt som B's i henhold til vægtprincippet (hvorom ovf.), her står påstand altså mod påstand. Så skal der særlig vægtige grunde til at foreslå B-læsemådens prioritet, og er der endelig det, bliver rettemuligheden blot nævnt, idet der efter B's læsemåde tilføjes et 'bedre' med følgende spørsmålstege (som i linje 247, hvor AD taler om at én vinder noget ved en i sig selv *andlig synd* 'åndelig synd', men B om en *daudlig* 'dødelig', hvilket passer bedst med den følgende klassifikation af synden: *þater mortale* 'det er dødeligt').

Efter at "Speculum penitentis" blev udgivet, er der dukket en slags facitliste op i form af nogle latinske paralleltekster; de blev publiceret i 1996 af Ian McDougall.⁷⁴ Så langt facitlisten rækker, bekræftede den til fulde Jonna Louis-Jensens stemma og ophævede tilmed øjeblikkelig hvad hun havde anset for den værste hindring for at godtage det; den synes at bero på en fuldkommen uforudsigelig fejl allerede i det latinske oversættelsesgrundlag.⁷⁵ Som forudset af hende selv i det postscriptum til udgaven der indvarslede Ian McDougalls redegørelse,⁷⁶ dokumenterede facitlisten dog rigtignok også at B ikke i alle de tilfælde hvor dets læsemåde mod x var blevet fremhævet som muligt bedre, faktisk er entydigt bedre,⁷⁷ og omvendt at B i flere tilfælde end de fremhævede faktisk er entydigt bedre end x.⁷⁸

Det er måske ikke så uforståeligt endda at den ovenfor beskrevne (typisk arnamagnæanske) editionspraksis har fået hæftet betegnelsen “kategorimistak”⁷⁹ på sig; for den vil ikke vide af arketypen og vil dog alligevel gerne, endda i sådan grad at der somme tider foretages veritable arketyperestituerende operationer midt inde i tekster som er udgivet hel-, halv- eller kvartdiplomatarisk efter enkelthåndskrifter.⁸⁰ Forhåbentlig er én af grundene til at (nordiske) middelalderfilologer ikke desto mindre normalt foretrækker kompromiset, dvs. best manuscript-udgaver med tilhørende fuldt og normalt udelt variantapparat, dog tillige blevet forståelig gennem eksempel 11: den at selv et klart og enkelt stemma langtfra er nogen nytte til over for alle tilfælde af formuleringsmæssig variation i overleveringen. Hvis overleveringen kun består af to primære håndskrifter, er stemmaet slet ingen nytte til; for her vil påstand altid stå mod påstand om arketypens ordlyd; men som det fremgår af eksempel 11, kan den slags situationer i høj grad også opstå hvis der er flere primære overleversbærere end to. I sådanne tilfælde kan arketypens ordlyd ikke fastsættes ad videnskabelig vej, men må afgøres ved noget så ubehageligt som skøn, medmindre der da skulle være en fremmed parallel- eller kildetekst at appellere til, hvad der kun lejlighedsvis er, og hvad da som regel også kun delvis vil kunne afhjælpe nøden.⁸¹

En anden grund til at (nordiske) middelalderfilologer foretrækker best manuscript-metoden, er selve stemmaets karakter af hypotese og for middelalderoverleveringers vedkommende endda ofte en særdeles uvis hypotese. At restituere en arketype forudsætter jo at udgiveren har redt slægtskabstrådene ud fra hinanden, og at nå så vidt, hvilket ikke er videre end til en hypotese, forudsætter igen at overleveringen er forløbet nogenlunde vertikalt, fra det ene håndskrift i direkte linje til det andet til det tredje etc., og ikke både fra det ene og det andet til det tredje. I det sidste og for slægtskabsudredningen skæbnesvængre tilfælde taler man som bekendt om kontamination, og inden for nordisk såvel som anden middelalderoverlevering er fænomenet kontamination ikke ligefrem ukendt.⁸²

En tredje grund til at nordiske middelalderfilologer foretrækker

best manuscript-metoden, er endelig at selv nogenlunde samtidige, gamle nordiske håndskrifter altid vil vise et vist mål af sproglig variation. Alene til de fire første linjer af eksempel 11 er der fx i apparalets underste etage opregnet mindst en halv snes sproglige varianter fra håndskrifterne B, C og D, hvoraf B ligesom A dateres til det 15. århundrede, D til det 15. århundredes sidste halvdel og C til senest ca. 1590:⁸³ linje 236 *med¹ A] medr D* (præpositionen *með* ‘med’), *verksins A] uerckinz C* (genitiv bestemt form singularis af substantivet *verk* ‘værk’), *med² A] medur D* (præpositionen *með*), *singkirne A] singgirne B, singirne D* (substantivet *síngirni* ‘egennytte’); linje 237 *Medur A] med C* (præpositionen *með*), *agirnd A] agirne C* (substantivet *ágirnd, ágirni* ‘begærliheden’), *fysta A] Fyrsta C* (adverbiet *fyrsta* ‘for det første’); linje 238 *(oleyfi)ligt A] -liga C* (adverbiet *(úleyfi)ligt, -liga* ‘(utillad)eligt’); linje 239 *medur A] med BC* (præpositionen *með*), *vill þiggia A] omv. B* (‘vil modtage’), *þiggia A] þigga C* (verbet *biggja* ‘modtage’). Hvis udgiveren skal restituere en arketype under sådanne omstændigheder, vil han enten være nødt til at sammenstøbe sprogformer der hører til i hver deres sammenhæng, eller til at foretage én eller anden form for normalisering, og det vil han i reglen helst undgå, dels fordi videnskabelige udgaver af nordiske middelaldertekster, især dog østnordiske, også plejer at skulle tilgodese sprogforskningen, dels fordi variationen altid vil lægge hindringer i vejen for en fuldt konsekvent normalisering.⁸⁴

Når det fyldige apparat i (øst)nordisk-filologiske best manuscript-udgaver ikke går af vejen for sproglige varianter, end ikke på fonetisk og ortografisk niveau, skyldes også det naturligvis at der tillægges de nordiske middelalderhåndskrifter dobbelt kildeværdi, sproglig såvel som tekstlig. Traditionen for at tilgodese sproglige interesser i apparatet rækker i al fald tilbage til Kofod Ancher, der ifølge eget udsagn også havde blikket rettet mod det sproglige når han sammenlignede håndskrifter;⁸⁵ når der lejlighedsvis medtages sproglige varianter for deres egen skyld i de arnamagnæanske udgaver, er meningen vistnok at de skal leve dokumentation for indledningernes beskrivelse af håndskrifternes ortografi (i vid for-

stand).⁸⁶ Det er imidlertid ikke på nogen måde vedtagen mening at (fonetiske og) ortografiske oplysninger hører hjemme i et variantapparat, medmindre de støtter håndskriftgrupperingen eller forklarer senere tekstforvanskninger; den vedtagne mening er snarest stik modsat, at dømme ud fra de advarsler der gives som med én mund i en række internationale håndbøger i editionsteknik, foruden andetsteds.⁸⁷ Et blik på eksempel 12 skulle kunne belyse hvorfor.

Eksempel 12 er hentet fra et område af den nordiske filologi, det gammeldanske, hvor stemmametoden aldrig har spillet så dominerende en rolle som på det norrøne, fordi mange gammeldanske tekster ved skæbnens lune enten bevidnes af store komplicerede og kontaminerede overleveringer eller af helt små med bare to bærere, for ikke at tale om kun en enkelt.⁸⁸ Den udgave som eksemplet indgår i, er dog stemmatisk: *Jyske Lov* (tekst 1) udgivet i 1933 af Peter Skautrup som bind 2 i værket *Danmarks gamle Landskabslove* (DgL); men stemmaet, der strækker sig over ca. fire tryksider, har mange filterier og løse ender opadtil, så at den samlede overlevering ikke har kunnet føres tilbage til ét og samme udspring. Det er imidlertid heller ikke så afgørende, idet udgaven er en best manuscript-udgave med fuldt apparat, for at sige det mildt: 3^{1/4} linje tekst i eksempel 12 – svarende til de øverste 3-4 linjer af den side fra Kofod Anchers *Jyske Lov*-udgave som blev vist i eksempel 7 – og apparat for resten. Da Skautrup ikke forsyndede sig mod reglen *recentiores, non deterioriores*,⁸⁹ men tog hensyn til hele den ham bekendte og tilgængelige overlevering af *Jyske Lov* (tekst 1), der for fortalens vedkommende omfatter godt og vel 100 håndskrifter, måtte apparatet nødvendigvis få et vist volumen, som han selv anførte til sit forsvar i indledningen;⁹⁰ men det var aldrig blevet så voluminøst som det blev, hvis ikke han havde tilgodeset varianthåndskrifternes sprog helt ned til lydforhold og ortografi, ligesom hans to medudgivere af middelalderteksterne i DgL, Johs. Brøndum-Nielsen og Erik Kroman, lejlighedsvis gjorde det. Det er oplagt at Skautrup, der sammen med Brøndum-Nielsen hørte til forgrundsfuggerne i det 20. århundredes danske sproghistorieforskning, har anset det for nødvendigt at medtage den foneti-

AM 455, 120 Wal ær thet oc ræt. at then thær guz ræzæl oc rætæns æl-scughæ mughæ ey lockæ til godz. at høfthings ræzlæ oc lan-dæns withær logh for fangæ them at gøræ illæ oc pinæ them 3 af the gøræ illæ

(thæ) *Mss.* 3 (s. 5) hauæ . . hughæ] hught N¹⁶. 3 (s. 5) hauæ] hafthæ G²⁻⁶F¹⁸G¹⁻²⁻⁶⁻⁷⁻¹⁰H⁴⁻⁹N¹⁻⁹⁻⁶⁻⁹⁻¹⁰⁻¹³⁻¹⁶. 3 (s. 5) i hughæ] huget G⁷; hugd G⁶N¹⁶; hwgh F¹⁰. 3 (s. 5) i] jnnen N⁴. 3 (s. 5) hughæ] hugh N¹⁻⁶G¹²; hoghe (hoffwæ o. l.) G³H⁶⁻⁷ ofl.; hughen A⁹⁻¹⁰; at gøræ *tilf.* C²⁻⁵D²⁻⁶⁻⁶⁻⁸F³⁻¹³G⁶⁻⁷⁻¹⁰⁻¹²⁻¹⁴⁻¹⁷⁻¹⁸H²⁻⁹N¹⁻⁵⁻⁷⁻⁹⁻¹⁴⁻¹⁶. 1 Wal . . oc (1)] Thæt ær och wæl N⁹. 1 wal] wæl A²B¹D¹E¹I¹JLMN¹ ofl.; en wel N⁶. 1 oc ræt] mgl. D⁴G⁷N⁶; oc thæt A⁶. 1 oc (1)] mgl. H⁷. 1 then] mgl. H⁴⁻⁶; the C²F⁹⁻¹²G¹⁰⁻¹²; them G⁸⁻¹⁴⁻¹⁷⁻¹⁸; thom A⁸; huilken H⁷; huilke H⁹. 1 ther] mgl. G⁸; som D⁴H⁴⁻⁵. 1 guz] gusz H¹J; guzs I¹. 1 ræzæl oc] mgl. C⁶ (jf. *ndf.*). 1 ræzæl] mgl. D²; ræszæl A²⁻³; ræscel N¹⁰⁻¹³; ræsel KN¹²; ræslæ G¹H¹⁻²M¹ ofl.; ræzlæ IJ ofl.; ræzlæ B¹C¹D¹ ofl.; rætslæ (rætzæl, rætzæle o. l.) D⁵E²G²⁻⁶⁻⁷N²⁻⁴ ofl.; rætzæl (ell. ræzslæ) L. 1-2 oc(2) . . ælscughæ] ælskætha E¹⁻⁵⁻⁶⁻⁸; ælska the E³; ælsker E³⁻⁴. 1 rætæns] rethæns D¹; loghens H⁵; loffs H⁶; rætæns i alm. øvrige *Mss.* 1-2 ælscughæ] ælskugh G¹J ofl.; æl-scugh N¹⁻⁵ ofl.; ælskogh G¹⁶H¹ILM ofl.; elskuch K; ælskow F¹⁻²G⁶⁻⁷ ofl.; æls-kwe D⁶⁻⁸; ælkughæ N⁷; eelkogh N⁹; ælskw A⁹⁻¹⁰H¹⁰N²⁻⁴; kierlighet H⁷⁻⁹; will æy wirthæ *tilf.* C⁴; oc rætszæ vil æy wyrthe *tilf.* C⁶. 2 mughæ] ma (maa, mo o. l.) H¹I¹JKLMN¹⁻²⁻⁶ ofl.; haffuer maa(!) C⁸; kaan F⁶; kan H⁷⁻⁹N⁸. 2 ey] mgl. C²; ok ey D⁴; ikke F⁶; ær A⁸. 2 lockæ . . godz] igien kalla (locke H⁹; kockæ(!) eller igien kaldhe N⁸) aff thieræs vndskab H⁷⁻⁹N⁸. 8 lockæ] lukke G¹P; lacke G¹⁴; lokke A⁸; leokkæ F¹⁰⁻¹²; them *tilf.* G⁸. 2 til] mgl. G⁵; the E¹⁻²⁻⁴⁻⁶⁻⁸. 2 godz] mgl. F¹⁰⁻¹²; goz (goths o. l.) JMN¹ ofl.; gosz I¹KN⁷⁻⁹; gotz A²⁻⁵⁻⁹D¹F⁷⁻⁸G¹N¹⁴; gothæ E¹⁻⁸F¹⁻²⁻⁹G⁶⁻¹⁷L ofl.; gote C¹; god H²⁻³N¹⁷; got F⁸; goszkæ H¹; gud D⁸G¹⁰H¹⁰N¹⁶; gwts C⁵D²G¹² (*m. sen. hd. > gode*) D⁸. 2-4 at . . illæ] och reddes at gore ille N⁶. 2 at] aff D⁴⁻⁸E²⁻⁴; ok A⁷C⁴⁻⁶D²G¹³N⁹⁻⁴⁻¹¹⁻¹⁴⁻¹⁷; och > att D⁸F¹¹; then thaer *tilf.* og after overstr. J. 2 høfthings] høftthi-gens A⁶G⁹H⁶; høfttinghæ C¹⁻³⁻⁶D⁹; høfttingæ C⁴; høfttingherns G¹⁷; høwden-gerns G¹⁴; høftings B¹⁻²; things K. 2-4 ræzlæ . . illæ] mgl. A¹⁰. 2 ræzlæ] ræsle G¹H¹JK ofl.; reszlæ A²⁻⁴⁻⁷; ræsæl F¹⁰⁻¹²; ræszi N¹³; ræthsæl (rætsæl o. l.) G⁹H⁸N¹ ofl.; ræsæl LN¹⁰; rættæ H⁷; aghe F⁵H⁶⁻⁹; aghæ oc rætsæl F⁶; æge G⁶; øgue N⁸. 2 oc] æt G¹. 2-3 landæns] lancens G¹⁵N¹⁰; lanscæns N¹⁻¹³; landsens A⁶C²D² ofl.; landsz G³⁻¹¹⁻¹²L; landes F²N¹⁷; oc *tilf.* N¹². 3 withær logh] witherlog E¹KN¹ ofl.; wittær logh I¹; logh G²; witherlig log G¹⁴; wyther sagh G¹⁸. 3 for fangæ] forfangæ B²MN¹ ofl.; farfangæ N⁸; forfangæ F¹G¹⁸H⁵N²; scal for fangæ L; for fongeth A⁹; forfæinge (forfænge E⁵) E; forgangæ N¹¹; for meenæ H⁷⁻⁹. 3-2 (s. 18) at . . waræ] mgl. F¹⁸. 3 at . . illæ] mgl. L. 3 at] oc A⁸G². 3 illæ] mgl. A⁸. 3-4 oc . . illæ] mgl. B²C⁶D⁹EG¹⁵⁻¹⁶H⁴⁻⁶. 3 pinæ] piner N²; dømæ H⁷. 3 them(2)] tha *tilf.* H⁹N⁸; til dødæ *tilf.* N¹¹⁻¹². 4 af . . illæ] mgl. F¹; ulæselyt H⁷; thær (mgl. N¹⁵; af the H⁸N⁹) æi wilæ late af (theræ *tilf.* N⁷⁻⁹; at gøræ *tilf.* N¹³⁻¹⁷) undæ gjærningæ (gerninger N⁴⁻¹⁴; gærnning N⁷⁻⁹⁻¹³) N¹⁻⁵⁻⁷⁻⁹⁻¹⁰⁻¹³⁻¹⁷G⁶⁻⁷H⁸ (jf. *ndf.*). 4 af the] ther C⁸. 4 af] of A²⁻⁵I¹JKL ofl.; om (vm o. l.) B⁸F² ofl.; æftær G². 4 gøræ illæ] illæ gøræ D⁴⁻⁵. 4 illæ] mis(!) C²;

Eksempel 12. Peter Skautrup (ed.), *Jyske Lov. Text 1*, Danmarks gamle Landskabslove 2, København 1933, p. 6.

ke variant *wæl* til *Wal* ‘vel’ i linje 1 af eksempel 12; for vokalismen i det gammeldanske adverbium *wæl* hører til de traditionelle gammeldanske dialektkriterier, som var i centrum af den sproghistoriske debat i Danmark i en stor del af 1900-tallet;⁹¹ men en tilsvarende interesse knytter sig fx ikke til ordene *guz* ‘Guds’, *ræzæl* ‘frygt’, *rætæns* ‘rettens’ og *ælscughæ* ‘kærlighed’ i samme linje, og alligevel meddeles der også med rund hånd fonetiske og/eller ortografiske varianter til dem i apparatet. Det viser at udgiverens ønsker må have gået i retning af en objektivt-udtømmende fremlæggelse ikke alene af håndskrifternes tekstmateriale, men også af deres sprogmaterialer i apparatet (skønt selvfølgelig inden for nærmere afstukne grænser).⁹²

Selv var DgL-udgiverne yderst tilfredse med variantrigdommen og beklagede kun at en variantanførelse som fx i *Jyske Lov* (tekst 1) eller *Skånske Kirkelov* (tekst 1) ikke havde kunnet gennemføres over hele linjen.⁹³ Læserne har dog grund til at være mindre begejstrede. At sammenstille et så kompliceret apparat med en sådan mangfoldighed af lutter ortografisk uforudsigelige former tilordnet en sådan mangfoldighed af håndskrifter repræsenteret ved bogstavsiger plus potenstal, at gøre dette korrekt og i rimeligt tempo og at læse korrektur på produktet i mindste petit-sats, kræver rent ud overmenneskelig akribi og udholdenhed, og selv om Skautrup sikkert besad et mere end almindeligt kvantum af begge egenskaber, så undgik han da heller ikke en hel del fejltagelser, at dømme ud fra stikprøver.⁹⁴ Hertil kommer at Kofod Anchers dictum: “uden Forskiel at sammendynge alt det Forskiellige i de mange Haandskrifter [...], det var at betage Varianterne deres Nytte” (jf. ovf. p. 30), står ved magt i den forstand at ikke-sproghistorisk interesserede brugere – og DgL var i lige så høj grad beregnet for fx historikere og jurister som for sprogforskere – uvægerlig vil gå vild i variantvildnisset under deres søgen efter de varianter der som de eneste interesserer dem: de tekstlige. Det blotte syn af apparatets massiv af gådefulde former, forkortelser, tegn og tekstdrokker vil antagelig få enhver anden end den allerlest forhippede til at give op på forhånd. I tilgift hertil kommer at også for de sproghistorisk interesserede er DgL’s omfattende

sproglige variantmateriale ved nærmere eftertanke af begrænset værdi. Dels er det udvalgt efter temmelig uklare kriterier, dels er de enkelte lydhistoriske og ortografiske former løst ud af de håndskriftkontekster som de bør tolkes ud fra, dels endelig er det lejlighedsvis uvist hvilket træk ved en variant der er årsag til dens medtagelse; hvis den pågældende variant henføres til en hel række håndskrifter, men kun citeres fra det første i rækken, er det umuligt for læseren at vide præcis hvilken form de øvrige håndskrifter har, og denne usikkerhed både kan føre og har ført sproghistoriske brugere på afveje.⁹⁵

IV. Nyfilologiske udgaver med traditionelt variantapparat

Variantapparatet blev udviklet af lærde personer der sad i et bibliotek eller skriptorium og syslede med antikke eller middelalderlige tekster; men det er selvfølgelig på ingen måde forbeholdt gammel- og middelalderfilologer, det er i høj grad også et instrument for de filologer der udgiver værker fra tiden efter bogtrykkerkunstens opfindelse (her benævnt nyfilologer⁹⁶) og er så godt som ene om at kunne have de varianter til rådighed der ifølge den moderne editionsfilologiske terminologi er de rigtige, dvs. dem der er opstået i forfatterens værksted, hvad enten før han publicerede sit værk første gang – i så fald taler man om tilblivelsesvarianter af genetisk type – eller efter – i så fald taler man om tilblivelsesvarianter af genealogisk type.⁹⁷ Begrænses perspektivet til at være rent dansk, og det bliver det så vidt muligt når den for en middelalderfilolog fremmede nyfilologiske grund betrædes, er det dog langtfra alle værker fra efter bogtrykkerkunstens indførelse som der er tilblivelsesvarianter til. *En liden Vandrebog*, et hovedværk af Nordens betydeligste religiøse digter i Christian IV's tid, Hans Christensen Sthen (1544-1610), er fx nylig udgivet med fuldt apparat⁹⁸ bestående af lutter overleveringsvarianter – tilmed sekundære⁹⁹ såvel som primære – fordi der ikke er en stump af værket bevaret fra forfatterens levetid, men kun en række oplag fra mellem ca. 1612 og 1696, hvoraf de fire ældste, delvis fragmentariske danner grundlag for udgiverens tekst.¹⁰⁰ De pri-

mære varianter, der kan udpeges via et stemma,¹⁰¹ fører læseren bagud mod det oprindelige tryk (fra 1589); de resterende varianter (de sekundære) påkalder sig interesse bl.a. fordi de kan forklare de former hvorunder Vandrebogen, der var en yndet citatkilde i det 17. århundredes litteratur, citeres, og fordi de i lykkelige tilfælde endda kan lede til en omtrentlig datering af udaterede Vandrebogs-tryk, som der er mange af:¹⁰² hvis en Vandrebogs-version skulle vise sig at være citeret i et dateret værk, og versionen kan bestemmes via variantapparatet, kan den forsynes med terminus ante quem.¹⁰³

I Danmark er de kritiske forfatterskabsudgavers historie ikke så forfærdelig lang. Ganske vist kom der en forfatterskabsudgave allerede i første halvdel af 1700-tallet, Hans Grams fra 1735 af barokpoeten Anders Bordings (1619-1677) digte, der var samlet af Peder Terpager og Frederik Rostgaard sidst i 1600-tallet; men den er uden variantapparat, modsat samtidige pionerudgaver i England og Tyskland som Alexander Popes af Shakespeare 1723-1725 og Johann Jakob Bodmer og Johann Jakob Breitingers af Opitz 1745.¹⁰⁴ De ret fåtallige danske forfatterskabsudgaver der fortjener betegnelsen kritiske, hører groft sagt det 19., 20. og 21. århundrede til.¹⁰⁵ Eksempel 13-14 skulle nødtørftigt vise hvordan et par kritiske udgivere fra nogenlunde hver sin ende af dette kronologiske spektrum præsenterer eksterne varianter. Teksten i eksemplerne er en sonet til Egeria, borgersamfundets gudinde i den romerske mytologi; den foreligger i to kilder, dels et tryk i *Nytaarsgave 1805*, dels i en af forfatteren revideret afskrift af den trykte version.¹⁰⁶ Forfatteren er den romantiske digter A.W. Schack von Staffeldt (1769-1826), der digtede på dansk, men var af tysk slægt og havde tysk som modersmål.

Eksempel 13 er fra Henrik Blichers udgave af Staffeldts samlede digte fra 2001. I overensstemmelse med almindelig skik inden for nyere nyfilologi, udenlandsk vist såvel som dansk, er førstetrykket, i dette tilfælde dog lig med enestetrykket, lagt til grund for udgaven,¹⁰⁷ dvs. et autentisk tekstdvidne ligesom efter best manuscript-metoden, blot ikke udpeget efter nærmere granskning som det bedst egnede, men valgt a priori fordi det er det som befinder sig i det af-

Til Egeria

Viisdoms Nymphē, som paa denne Klode
 Nattens Taushed himmelsk Vellyd gav,
 Og om Numas Folkehyrdestav
 Egens og Olivens Blade sno'de;

Styrkens vilde Kiæmper tamme stode,
Folkesind stæg frem af Selvheds Grav,
 Alpenaten *Roma* med sit Krav
 Som paa Torvet, paa hver Arne bo'de.

Kom fra Uraniders Stiernesal,
 Nymphē, kom! dog ikke Romerinde,
Alsinds evig skiønne Ideal.

Da skal Jordens Millioner vinde
 Krandse om Fornuftens Hyrdestav:
 Fred gaaer frem af Enkelthedens Grav.

Varianter NKS 827 b 4° I, 65. Revideret afskrift type 2.1. *ikke > ei som*
Alsinds evig > Kom, som Alsinds Krandse > Blomster

Eksempel 13. Henrik Blicher (ed.), *Schack Staffeldt. Samlede digte*, sammenklippet udsnit af bd. 2, p. 37, og bd. 3, p. 197, begge København 2001.

gørende “krydsningspunkt [...] mellem tilblivelseshistorie og receptionshistorie”.¹⁰⁸ Varianterne, der er tilblivelsesvarianter af den genealogiske type, er sammen med kommentarer og kildeoplysninger placeret i det afsnit i udgavens apparatbind (bind 3) som er forbeholdt sonetten “Til Egeria”. De er få, men tilstrækkelige til at man

kan ane digterens hensigt, der synes at være gået i afgermaniserende retning.¹⁰⁹ Det gennem middelnedertysk indlånte substantiv *Krandse* er erstattet af det hjemlige *Blomster*, og den formentlig tysk-påvirkede konstruktion med prædikativ til subjektet (in casu latent) for et bevægelsesverbum, “[...] kom! dog ikke Romerinde, / *Alsinds* evig skiønne Ideal”, er erstattet af en almindelig dansk konstruktion med sammenligningskonjunktion (hvad der yderligere har trukket et par ændringer med sig), “[...] kom! dog ei som Romerinde, / Kom, som *Alsinds* skiønne Ideal”.¹¹⁰

For at undgå at gentage kildeoplysningen hver gang der opføres en variant i apparatet – det er næsten altid én og samme kilde der leverer varianterne – har Henrik Blicher utraditionelt valgt at angive kilden først og derefter samtlige herhenhørende varianter (over en nærmere angiven bagatelgrænse); uden urimeligt pladsforbrug har han derved også altid, til læsernes behagelighed, kunnet betegne kilderne ved deres officielle navne eller bibliotekssignaturer (in casu NKS 827 b 4°) og ikke behøvet at gå omvejen over sigler, forkortelser ell. lign. Hvis materialet skulle have været fuldt udtømt, ville Henrik Blichers fremgangsmåde imidlertid have tvunget ham til at gentage en variant hver gang den dukkede op i en kilde, og udsigten til denne type gentagelser har ført til at kun den seneste forekomst oplyses; som Henrik Blicher selv gør opmærksom på, kan man således nok studere varians ved hjælp af udgavens variantapparat, men ikke tilblivelsestrin.¹¹¹ I apparatet til fx Hans Brix og Palle Raunkjærers udgave af Emil Aarestrups samlede skrifter fra 1922-1925 er begge muligheder for hånden,¹¹² hvilket selvfølgelig åbner for et dybere indblik i digterværkstedet.

I lyset af udgaven fra 2001 er det muligt at gennemske hvordan eksempel 14's udgiver, litteraten Frederik Ludvig Liebenberg (1810-1894), bar sig ad da han udgav Staffeldt i 1843: ud over at han polerede lidt på interpunktion og ortografi (hvad unægtelig gør et ord som “Alpenaten” i vers 7 lettere fordøjeligt), indarbejdede han de rettelser i teksten som Staffeldt havde foretaget efter at den var trykt. I de efterfølgende anmærkninger, der er en fusion af kommentar og va-

Til Egeria.

Bjædoms Nymphe, som paa denne Nøde
 Himmelst Vellyd Nattens Taushed gav,
 Og om Numas Folkehyrdestav
 Egens og Olivens Blode sno'be;

Styrkens vilde Kjæmper tamme stode,
 Folkesind steg frem af Selvheds Grav,
 Al-Penaten Roma med sit Krav,
 Som paa Torvet, paa hver Urne bo'be.

Kom fra Uraniders Stjernesal,
 Nymphe, kom! dog ei som Romerinde,
 Kom som Ulfinds sjonne Ideal!

Da stal Jordens Missioner vinde
 Blomster om Formuistens Hyrdestav:
 Fred gaaer frem af Enkelthedens Grav.

- S. 120. Til Egeria. Poulsens „Utyaarsgave“ for
 1805, S. 119. Om Egeria see I. 616, Ann.
 til I. 431, V. 9. Udg.
- B. 2. Himmelst Vellyd Nattens Taushed
 gav. Dette Vers lød oprindeligt saaledes:
 Nattens Taushed himmelst Vellyd gav,
 hvad Digteren maaßke havde gjort bedre i at be-
 holde. Udg.
- B. 5—8. Styrkens vilde Kjæmper tamme
 stode ... som paa Torvet, paa hver Urne
 bo'be; d. e. Roms vilde Styrkekjæmper tæmmedes,
 den Enkelte opgav sin Interesse for det Heles
 Skyld, og Staten blev den fælles Guddom, den
 Al-Penat, efter hvis Fordringer de indrettede deres
 offentlige og hunslige Liv. Udg.
- B. 9. Kom fra Uraniders Stjernesal. Ura-
 nider d. e. Guder. Udg.

Eksempel 14. F. L. Liebenberg (ed.), *Schack Staffeldts Samlede Digte 2*, København 1843, sammenklippet udsnit af p. 120 og p. 574.

riantapparat, følte Liebenberg sig øjensynlig ikke forpligtet til at oplyse om mere end en enkelt afvigende læsemåde i trykket, en ordstillingsvariant, som han til gengæld følte sig forpligtet til at ytre sin mening om. Den er ikke med hos Henrik Blicher fordi den i sin egenskab af ordstillingsvariant falder under den bagatelgrænse for variantanførelse som han har trukket;¹¹³ at Liebenberg netop nævner denne ændring, skyldes muligvis at det er den eneste som han ikke har kunnet billige ud fra en (dansk-)syntaktisk synsvinkel.¹¹⁴ Liebenbergs praksis her er ikke enkeltstående, men tilsyneladende repræsentativ for ham og hans udgivergeneration. Carl S. Petersen, der tilhører det 20. århundredes udgivergeneration (1873-1958), tolkede det som en misforståelse af den klassiske filologis tekstkritiske principper når Liebenberg øjensynlig ”betragtede Digterens til forskellig Tid foretagne Ændringer som en samlet Overlevering, over hvilken der efter Udgiverens Skøn kunde disponeres ved Fastsættelsen af Teksten”.¹¹⁵ At det virkelig må kaldes en misforståelse, fremgår forhåbentlig af den foregående redegørelse for den nyere klassiske filologis tekstkritiske principper og for forskellen mellem overleveringsvianter og tilblivelsesvianter.

V. Det synoptiske variantapparat

Det er ikke helt få variantapparater og apparattyper der er taget nærmere i øjesyn her. For overleveringsvianternes vedkommende er der de vilkårlige før-Lachmannske apparater og de systematiske Lachmannske, hvoraf der igen er to hovedtyper: den klassiske filologis kritiske apparater, der af vianter kun medtager forkastede (håndskrift)læsemåder, og middelalderfilologiens fulde eller i al fald fyldige apparater, som obligatorisk medtager samtlige sikre og mulige primære vianter og desuden i større eller mindre omfang sekundære meningsvianter samt evt. vianter af rent sproglig interesse, og som kan være etagedelte eller ikke-etagedelte, især det sidste. For tilblivelsesvianternes vedkommende er der dels en type som Liebenbergs apparat der meddeler (kvalitativt?) udvalgte vari-

anter i tilbageskuende perspektiv, dels en type som Henrik Blichers der er systematisk og udtømmende, om end kun inden for nærmere angivne grænser, og som er både bagud- og fremadskuende i forhold til fikspunktet, dvs. (første)trykket. På kryds og tværs af disse principielle skel går nogle praktiske som lejlighedsvis også er berørt: variantapparater kan have form af marginalnoter, interlinearnoter, slutnoter eller fodnoter eller evt. en kombination af et par af disse typer; nogle apparater er lemmatiserede, andre er det ikke; nogle apparater er negative, nogle er positive og temmelig mange sikkert snart positive, snart negative; nogle benytter latin som redaktionelt sprog, andre benytter vernakularsproget; de fleste bringer de enkelte varianter med tilknyttet oplysning om kilde i pinligt kronologisk rækkefølge i forhold til teksten, mens et enkelt først sorterer varianterne efter kilde og derefter efter plads i kilden. Af kildeforkortelses-typer, sigeltyper og tegntyper er der endelig en hel mangfoldighed, fordi det også på dette punkt kan skifte fra tilfælde til tilfælde hvad der er mest hensigtsmæssigt. Fælles for samtlige omtalte apparater er imidlertid at de til en nærmere, skønt ikke altid lige præcist, afgrænset tekstdel i skriftkolumnen, et lemma, bringer en variantoplysnings som befinner sig uden for skriftkolumnen.

Ved siden af denne type apparat er der i det 20. århundrede, vistnok i tysk nyfilologisk udgivelsestradition, opstået en anden type apparat, det synoptiske. Som navnet antyder, er dets pointe at læseren ikke ustændelig skal flytte blikket ud og ind eller op og ned på siden eller frem og tilbage mellem siderne for at tænke sig til hvordan det enkelte tekstdidne har set ud; tværtimod kan han beskue hvert enkelt trin i tekstudviklingen og hvert enkelt lag på det enkelte trin på ét og samme sted. Strengt taget falder det synoptiske apparat således delvis uden for definitionen ‘eksternt variantapparat’; for det omfatter både intern og ekstern variation, og det er både tilbehør til den udgivne tekst og indeholder den samtidig.

Skal der vises et eksempel, kan synsvinkelen ikke vedblive at være rent dansk da der, så vidt vides, ikke findes udgaver af danske tekster med synoptisk apparat, endnu da. I redegørelsen for de tekstkritiske

retningslinjer for den igangværende udgave af Søren Kierkegaards Skrifter er det indvarslet at (tilblivelses)variantapparatet skal være synoptisk;¹¹⁶ men det vil kun blive publiceret i den endnu ikke udkomne elektroniske udgave, hvilket er fuldt forståeligt. Det 15. og sidste eksempel skulle i det mindste leve der dokumentation for at det synoptiske apparat meget hurtigt kan komme til at sprænge en bogs grænser.

Eksempel 15 indgår i Hans Zellers udgave fra 1963-1964 af den schweiziske forfatter Conrad Ferdinand Meyers (1825-1898) *Gedichte*, hvis første udgave i 1882 indledte symbolismen i tysk litteratur; digtet “Die Fei” ('feen', her om et overnaturligt, men undersøisk kvindeligt væsen) er inspireret af den romantiske maler Moritz von Schwindts billede “Ritter auf nächtlicher Wasserfahrt”¹¹⁷ og synes at rumme mange af de for symbolistisk digtning karakteristiske elementer – nattestemning, måneskin, middelalder, naturmystik, angst, uhygge og voldsomt sjæleligt drama.

Venstre spalte viser den udgivne tekst der stammer fra *Gedichte*; de kom i fem udgaver mellem 1882 og 1892, og teksten er fuldstændig ens i dem alle bortset fra en enkelt ortografisk ændring i 5. udgave, som ikke er taget til følge af Zeller. Højre spalte viser det synoptiske apparat samt fodnoterne dertil; det synoptiske arrangement har trods alt ikke kunnet bære alle former for variation, men udskyder normalt oplysninger om ortografiske og interpunktionelle varianter samt skrivefejl til foden af siden;¹¹⁸ det er således her man får besked om den ortografiske ændring i 5. udgave af *Gedichte*. Apparatets venstre spalte angiver versnumrene i digtet (overskriften er uden versnummer). Den midterste spalte angiver i kronologisk orden hvilke tekstdidner (B^1 , B^2 etc.) og hvilke tekstlag ($BM^{1.1}$, $BM^{1.2}$ etc.) der har den ordlyd af det angivne vers (og af overskriften) som føl-

Eksempel 15. Hans Zeller & Alfred Zäch (ed.), *Conrad Ferdinand Meyer. Sämtliche Werke. Historisch-kritische Ausgabe*, sammenklippet udsnit af bd. 1 (ed. Hans Zeller), Bern 1963, p. 37-38, og bd. 2 (ed. Hans Zeller), Bern 1964, p. 189+191.

DIE FEI

Mondnacht und Flut. Sie hängt am Kiel,
Umklammert mit den Armen ihn,
Sie treibt ein grausam lästern Spid,
Den Nachen in den Grund zu ziehn.

5 Der Ferge stöhnt: «In Seegesträuch
Reißt nieder uns der blanke Leib!
Rasch, Herr! Von Sünde reinigt Euch,
Begehrzt Ihr heim zu Kind und Weib!»

Der Ritter hält den Schwertesgriff
10 Sich als das heilige Zeichen vor –
Aus dunkeln Haaren lauscht am Schiff
Ein schmerzlich bleiches Haupt empor.

«Herr Christ! Ich beichte Ritterhat,
Streit, Flammenschein und strömend Blut,
15 Doch nichts von Frevel noch Verrat,
Denn Treu und Glauben hielt ich gut.»

Er küßt das Kreuz. Gell schreit die Fee!
Auflangen sieht er eine Hand
Am Steuer, blendend weiß wie Schnee,
20 Und starrt darauf, von Graun gebannt.

«Herr Christ! Ich beichte Missosat!
Ich brach den Glauben und die Treu,
Ich übt' an einem Lieb Verrat.
Es starb. Ich tue Leid und Reu!»

25 Sie löst die Arme. Sie versinkt. •
Das Ruder schlägt. Der Nachen fliegt.
Vom Strand das Licht des Erkers winkt,
Wo Weib und Kind ihm schlummernd liegt.

BM^{I,-I} B² D³ G³ G^{!-G[!]}

Die Fei.

1 BM^{I,-I} Sie hängt im Wogenglanz am Kiel,

2 BM^{I,-I} B²-G Mondnacht u: Fluth. Sie hängt

3 BM^{I,-I} Umklammert mit den Armen ihn.

4 BM^{I,-I} Sie treibt ein lästern, langsam Spiel

B² grausam lästern

D¹ lästern grausam

G² G lästern grausam

5 BM^{I,-I} Den Nachen in die Flut zu ziehn.

BM^{I,-I} B²-G den Grund

6 BM^{I,-I} Der Ferge stöhnt: „In Seegesträuch

7 BM^{I,-I} Reißt nieder uns der blanke Leib!

8 BM^{I,-I} Rasch, Herr! Von Sünde reinigt Euch,

Begehrzt Ihr heim zu Kind und Weib!“

9 Der Ritter hält den Schwertesgriff

10 Sich als das heilige Zeichen vor,

Aus dunkeln Haaren lugt am Schiff

lauscht

12 BM^{I,-I} Ein schmerzlich bleiches Haupt empor.

13 BM^{I,-I} „Herr Christ, ich beichte Ritterhat

B²-G ! Ich : Streit,

14 BM^{I,-I} Und Flammenschein und strömend Blut;

B²-G Doch nichts von Frevel und Verrat,

15 BM^{I,-I} noch

16 BM^{I,-I} Denn Treu und Glauben hielt ich gut.“

17 Er küßt das Kreuz, gell schreit die Fee,

18 BM^{I,-I} [Er sieht] am Steuer eine Hand

BM^{I,-I} Am sieht er

19 BM^{I,-I} Auflangen

BM^{I,-I} B²-G Auflangen blendendweiß wie Schnee

20 BM^{I,-I} Am Steuer

Und starrt darauf von Graun gebannt.

21 „Herr Christ, ich beichte Missethat,

22 BM^{I,-I} Ich brachte Treu und Glauben um,

BM^{I,-I} B²-G brach den Glauben und die

23 BM^{I,-I} Ich übt' an einem Lieb Verrat,

24 BM^{I,-I} Es grämte sich ins Grab darum !“

BM^{I,-I} B²-G Sie starb. Ich thue Leid u Reu

Es

25 BM^{I,-I} a Sie lauscht. [Sie löst den Zauberzwang]

BM^{I,-I} B²-G [Auf] l₁

BM^{I,-I} β (...) Die Fei versank

BM^{I,-I} B² DJ γ Der Nachen steigt. Versank ?

26 BM^{I,-I} a Der Arme, sinkt und schwindet sacht ,

BM^{I,-I} β Das Wasser glänzt quillt und ruht

BM^{I,-I} B² DJ γ Die Tiefe

27 BM^{I,-I} a,β Der Ferge schwingt das Ruder frank,

BM^{I,-I} B² DJ γ frei

28 BM^{I,-I} a Frei l₁ (Nacht)?

BM^{I,-I} β Es silt der Nachen auf l₁

BM^{I,-I} B² DJ γ durch die Flut.

Fort

25-28 M^{I,-I} G² G Sie löst die Arme. Sie versinkt.

Das Ruder schlägt. Der Nachen fliegt.

Vom Strand das Licht des Erkers winkt,

Wo Weib und Kind ihm schlummernd liegt.

BM^{I,-I} B² DJ M^{I,-I} G² G-G[!]

4 den fühlt BM^{I,-I} Hörfehler: 16 Denn] Den und 17 Fee] Fei B² 19 blendend weiß DJ-G Die Interpunktions (über Satzzeichenänderungen innerhalb BM^{I,-I} siehe Einzelwiedergabe): 1 Kiel B² 5 stöhnt... DJ 10 vor. B² vor; DJ 10 vor - G² G 13 ich G[!] 13 Ritterhat, DJ-G 16 gut! - B² DJ 17 Kreuz. DJ-G 17 Fee BM^{I,-I} Fee! DJ-G 19 Steuer, B²-G 19 Schnee, B²-G 20 darauf, DJ-G 21 Christ! Ich B²-G 21 Missethat - B² Missethat! G² G 23 Verrat; DJ Verrat. G² G 24 starb - ich B² 25 steigt... DJ

ger umiddelbart efter i den højre spalte (tekstspalten); hvis en verslinje tilordnet bestemte vidner og lag ikke er fuldt udfyldt, betyder det at ordlyden på de tomme pladser er identisk med den nærmest ovenstående (således at fx vers 13 efter vidnerne $B^2\text{-}G$ “ø! Ich ø:” skal læses “Herr Christ! Ich beichte Ritterthat:”). Nederst til venstre resumeres hvilke tekstvidner apparatet har tilgodeset ($BM^1B^2D^3M^4\text{-}G^0G^1\text{-}G^5$). Tekstvidner og tekstlag er repræsenteret af sigler med mnemonisk funktion; BM^1 , det ældste tekstvidne, er fx Meyers søster Betsys nedskrift af “Die Fei” med egenhændige rettelser af Meyer, det næstældste tekstvidne er B^2 = Betsys renskrift efter diktat på grundlag af BM^1 , D^3 er tredjeældste vidne (et tryk fra 1880) etc.; tekstlaget $BM^{1.1}$ inden for tekstvidne BM^1 er hvad Betsy har nedskrevet, tekstlaget $BM^{1.2}$ er Meyers korrekturer med violet blæk i dette vidne og $BM^{1.3}$ endelig Meyers blyantrettelser sammesteds etc. Meningen er at man læser apparatet omrent som et partitur: man kan følge hele fluktuationen på et enkelt sted fra vidne til vidne og fra lag til lag ved at læse vertikalt inden for de enkelte linjer, lige såvel som man kan følge det enkelte vidne eller det enkelte lag hele vejen gennem digtet ved at læse linjerne horisontalt. Hvis man prøver med horisontal læsning af første strofe i første lag ($BM^{1.1}$) af tekstdokumentet BM^1 , altså den først nedskrevne version med Betsys hånd, bliver resultatet følgende (mere slappe i forhold til den udgivne tekst?):

Sie hangt im Wogenglanz am Kiel,
Umklemmt mit den Armen ihn,
Sie treibt ein lüstern, langsam Spiel
Den Nachen in die Flut zu ziehn.

Det eneste der måske kan distrahere læsningen, er den skiftende brug af halvfed over for almindelig skrift; almindelig skrift betyder i denne forbindelse at den pågældende tekst er blevet droppet under forfatterens videre bearbejdelse af tekstdokumentet. Så snart man når ned i sidste strofe, bliver det imidlertid straks lidt mere indviklet at generere tekstlag $BM^{1.1}$, hvad først og fremmest skyldes den voldsomme

interne variation inden for *BM¹*, og så er den viste version af apparatet til “Die Fei” endda resultat af en vis forenklings- og dermed også fortolkningsproces fra udgiverens side.¹¹⁹

At gøre nærmere rede for raffinementerne i markeringen af den interne variation i dette apparat, er ikke opgaven her. Det skal blot henstilles til almindelig overvejelse hvilke mængder af plads et trykt synoptisk apparat kræver, hvilken akribi det kræver af sin konstruktør såvel som korrektør, samt hvilken tålmodighed det kræver af sine læsere, hvis ikke det som i tilfældet “Die Fei” gælder et lille, kort digt med en forholdsvis overskuelig tilblivelseshistorie, og hvis ikke det i forvejen er forenklet en hel del af udgiveren.

Til indledning blev det postuleret at variantapparatet er en nødvendighed for filologer. Siden er der forhåbentlig kastet en smule lys over hvorfor det er en nødvendighed og ikke mindst var det i Friedrich Leo og Eduard Fraenkels klassisk-filologisk-Lachmannske sammenhæng, hvor en udgivne tekst ikke med sikkerhed har eksisteret nogetsteds før den sættes på papiret af sin udgiver.

Når det drejer sig om værker der ikke findes bevidnet fra forfatterens egen hånd, fungerer apparatet først og fremmest som det nødvendige materiale til læserens kontrol af den af udgiveren rekonstruerede arketype eller, sammen med den udgivne (håndskrift)tekst, som det nødvendige materiale til læserens eget forsøg på at rekonstruere arktypen, med stemmaet som brugsanvisning. Når det drejer sig om værker der er overleveret fra forfatterens hånd, er variantapparatet først og fremmest et højt nyttigt redskab til at skaffe sig indsigt i hvad han har villet sige i sit værk, og hvordan han har villet sige det.

Det indledende postulats gyldighed er således væsentlig betinget af om man finder arktypen og forfatterintentionen værd at spore eller ej. Det skal ikke drøftes her, men er bl.a. sat til livlig debat inden for nyere skoler som Material Philology (også kaldet New Philology)¹²⁰ og New Historicism.¹²¹

NOTER

1. Jf. Eduard Fraenkel (ed.), *Friedrich Leo. Ausgewählte kleine Schriften* 1, Rom 1960, p. XL-XLI. Martin L. West har draget denne anekdote frem i lyset i håndbogen *Textual Criticism and Editorial Technique applicable to Greek and Latin texts*, Stuttgart 1973, p. 7.
2. Belæg for denne definition af termen 'kritisk apparat' findes hos Jan Öberg, "Det trots allt möjligas konst. Textutgivning i en latinists perspektiv", Jonas Carlquist (ed.), *Föreläsningar i medeltidsfilologi*, Meddelanden från Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet 38, Stockholm 1992, p. 60.
3. Jf. Friedrich Beissner, "Editionsmethoden der neueren deutschen Philologie", *Zeitschrift für deutsche Philologie* 83, Sonderheft, 1964, p. 73-77 (det er Tore Wretö som i den i note 121 nævnte artikel, p. 11, har præsenteret flodbilledet på nordisk grund). Om den tyske skoles termer læsemåder over for varianter, se først og fremmest Herbert Kraft, *Editionsphilologie*, 2. udg. (under medvirken af Diana Schilling og Gert Vonhoff), Frankfurt am Main 2001, p. 47-49.
4. Jf. Alfred Gudeman, "Kritische Zeichen", Wilhelm Kroll (ed.), *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung. Begonnen von Georg Wissowa* 11, Stuttgart 1922, col. 1916-1927, L. D. Reynolds & N. G. Wilson, *Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek & Latin Literature*, 3. udg., Oxford 1991, p. 7-11, og Egert Pöhlmann, *Einführung in die Überlieferungsgeschichte und in die Textkritik der antiken Literatur*, Darmstadt 1994, p. 26ff. Planche 1 hos Reynolds & Wilson viser en papyrusstump fra det 2. århundrede e.v.t. med et par vers af Iliadens 2. sang og en venstre margin forsynet med eksempler på bl.a. διπλή og ὁβελός, jf. ibid. p. 317.
5. Reynolds & Wilson, ibid., p. 49.
6. Jf. Odd Einar Haugen & Einar Thomassen, "Innledning", Odd Einar Haugen & Einar Thomassen (ed.), *Den filologiske vitenskap*, Oslo 1990, p. 16, og Reynolds & Wilson, 1991, p. 104 f. Om begge Theodulfus' sigler har associativ funktion, dvs. spiller på varianternes proveniens, er uvist idet Theodulfus-litteraturen ikke synes at byde på en sikker tydning af siglen s med vandret streg over, jf. Giorgio Pasquali, *Storia della tradizione e critica del testo*, Firenze 1952, p. 155, note 2 m. henvisn. (specielt til Edward Kennard Rand, "Dom Quentin's Memoir on the Text of the Vulgate", *Harvard Theological Review* 17, 1924, p. 228, note 60).
7. West, 1973, p. 12, Odd Einar Haugen, *Filologi og tekstkritikk. Eit norrønfilologisk synspunkt på kjerna i filologien*, Bergen 1984, p. 15 og W. Wattenbach, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, 4. udg., Graz 1958, p. 331.
8. Nævnt af Haugen, ibid., p. 15.

9. Jf. Magnus Rindal, "AM 309 fol. og Eidsivatings-redaksjonen av Magnus Lagabøtes landslov" (fotokopieret manuskript), Bergen 1981, p. 5 og 9. Ibid., p. 11, anføres det som sandsynligt at varianterne skyldes b-hånden, dateret til ca. 1325.
10. Jf. Rindal, ibid., p. 6 m. henvisn.
11. Jf. Haugen, 1984, p. 15. Et muligt dansk eksempel (med interlineare varianter) findes i *Skånske Lov*-håndskriften GkS 3125 (dateret til midten af det 16. århundrede), jf. Johs. Brøndum-Nielsen, "Danske lovhåndskrifter og dansk lovsprog i den ældre middelalder", *Arkiv för nordisk filologi* 34, 1918, p. 114.
12. Jf. Sebastiano Timpanaro, *Die Entstehung der Lachmannschen Methode*, 2. udg. (oversættelse fra italiensk udgave 1963), Hamburg 1971, p. 1-2.
13. Jf. E. J. Kenney, *The Classical Text. Aspects of Editing in the Age of the Printed Book*, Berkeley, Los Angeles, London 1974, p. 155. Henvisningerne til de fleste af de omtalte variantapparater i ældre udgaver af antikke tekster er fundet i samme værk p. 155-157.
14. Kenney, ibid., p. (154-)155.
15. Jf. udgavens latinske forord (u. s., med overskriften ROBERTVS STEPHANVS TYPOGRAPHVS Regius, Sacrarum literarum studiosis S[alutem]).
16. Jf. bl.a. Timpanaro, 1971, p. 12, og Reynolds & Wilson, 1991, p. 160-162.
17. Jf. Bruce M. Metzger, *The Text of the New Testament. Its Transmission, Corruption, and Restoration*, Oxford 1964, p. 104 (sammenholdt med oplysningen Secundo, exemplar vetustissimum, in Italia ab amicis collatum i Stephanus' latinske fortale), og Niels Hyldahl, "Cantabrigiensis", Geert Hallbäck & Hans Jørgen Lundager Jensen, *Gads Bibel Leksikon*, A-K, København 1998, p. 115.
18. Jf. Gregorius Bersmanus (ed.), *M. Annæi Lvcani De bello civili, vel Pharsaliae Libri decem*, Leipzig 1589, henvendelsen *Ad lectorem* (u.s.) og p. 534.
19. Jf. Jos. Hundhausen, "Bibelausgaben. Neues Testament", *Wetzer und Welte's Kirchenlexikon* 2, Freiburg im Breisgau 1887, col. 603-611.
20. Jf. Hundhausen, ibid., col. 612, og Timpanaro, 1971, p. 13.
21. Se først og fremmest H. A. J. Munro (ed.), *T. Lucreti Cari De Rerum Natura Libri Sex 1: Text*, 4. udg., London 1920, p. 18 f.
22. Kenney, 1974, p. 156. Det er Kenney der (loc.cit.) har fremhævet at Havercamps udgave havde fremtiden for sig, hvad angår den praktiske udformning af apparatet. Udgavens praktiske kvaliteter er dog næppe Havercamps egen opfindelse, jf. note 24 ndf.

23. Thomas Hearne (ed.), *T. Livii Patavini Historiarum ab urbe condita Libri qui supersunt*, Oxford 1708, listen *Notarum compendiarum in hac Editione explicatio* (u.s.).
24. Jf. Munro, 1920, p. 18, m. henvisn. til Jacobus Tonson (ed.), *Titi Lucretii Cari De rerum natura Libri sex*, London 1712. Versnummereringen og lemmatiseringen kan Havercamp også have overtaget fra Tonson.
25. Om det positive vs. negative variantapparat grundigt hos Otto Stählin, *Editionstechnik. Ratschläge für die Anlage textkritischer Ausgaben*, 2. udg., Berlin 1914, p. 94-96. Se desuden A. Delatte & A. Severyns, *Empli des signes critiques, disposition de l'apparat dans les éditions savantes de textes grecs et latins. Conseils et recommandations par J. Bidez et A.B. Drachmann*, Bruxelles, Paris 1938, p. 41, og West, 1973, p. 87, note 14.
26. Jf. J. R. Hall, "Old English Literature", D.C. Greetham (ed.), *Scholarly Editing. A Guide to Research*, New York 1995, p. 151.
27. Jf. A.S.G. Edwards, "Observations on the History of Middle English Editing", D. Pearsall (ed.), *Manuscripts and Texts. Editorial Problems in Later Middle English Literature*, Cambridge 1987, p. 41. Både i dette arbejde (p. 35) og et lidt senere (A.S.G. Edwards, "Middle English Literature", D.C. Greetham (ed.), *Scholarly Editing. A Guide to Research*, New York 1995, p. 184) fremhæver A.S.G. Edwards William Thynne for at have benyttet læsemåder fra flere håndskrifter i sin Chaucer-udgave fra 1532, men nævner ikke variantanførelse. Ud fra sammenhængen betyder det snarest at en sådan ikke forekommer hos Thynne.
28. Jf. Alfred Foulet & Mary Blakely Speer, *On Editing Old French Texts*, Lawrence 1979, p. 3. De foregående oplysninger om udgaver af ældre ikke-nordiske tekster er fundet en passant; der er ikke gjort systematisk forsøg på at få oplyst hvornår der optræder varianter i udgaver af middelaldertekster på andre folkesprog end de nævnte.
29. Se C.J. Schlyter (ed.), *Konung Magnus Erikssons Stadslag*, Samling af Sveriges gamla lagar 11, Lund 1865, p. LXXV. Om argumenterne for at attribuere Jonas Bure de øvrige udgaver se først og fremmest Carl Ivar Stähle, "Några frågor rörande den första utgåvan av Upplandslagen och dess förlaga", *Arkiv för nordisk filologi* 69, 1954, p. 95 ff.
30. *Swerikes Rijkes Landzlagh*, Stockholm 1608, fol. LXXXIX v.
31. Fra den af Gustav II Adolf meddelte stadfæstelse af 7. januar 1618, trykt på et unumereret blad Forrest i *Swerikes Rijkes Stadz Lagh*, Stockholm 1617.
32. Jf. *Swerikes Rijkes Landzlagh*, Stockholm 1608, fol. Aij v, hvoraf også fremgår at trykningen af landslagen var tænkt som en foreløbig foranstaltning til udfyldelse af

- det juridiske tomrum før arbejdet med en i 1604 igangsat lovrevision var afsluttet (hvad det aldrig blev). Jf desuden Ståhle, 1954, p. 92 f.
33. Jf. Ståhle, 1954, p. 95.
 34. Jf. Johan Hadorph (ed.), *Then Gambla Skåne Lagh Som i forna Tijder hafwer bruка warit [...]*, Stockholm 1676, fortalen *Till Läsons* (u.s.) og selve udgaven, pass.
 35. Jf. Peder Kofod Ancher (ed.), *Den Jydske Lovbog paa gammel Dansk*, København 1783, p. V.
 36. Ancher, ibid., p. XV.
 37. Jf. Ancher, 1783, p. VIIIf. Om tidens tendens til at udskifte latin med dansk i den videnskabelige litteratur, se Peter Skautrup, *Det danske Sprogs Historie* 3, København 1953, p. 128 f.
 38. Jf. Lennart Moberg (ed.), *En nyttigh Bok / om Konnunga Styrilse och Höfdinga. Jo-hannes Bureus utgåva 1634*, Uppsala 1964, p. A iiiij v.
 39. Jf. især Timpanaro, 1971, p. 6, 51. Ifølge Timpanaro (p. 6) tillagde Madvig udtrykkelig arketypen indholdet ‘middelalderlig’ kilde til en håndskriftoverlevering; men kvalifikationen ‘middelalderlig’ skyldes antagelig kun at de klassiske værker Madvig arbejdede med, på grund af overleveringsforholdene (som fx fremstillet hos Reynolds & Wilson, 1991) normalt ikke kunne føres længere tilbage end til en middelalderlig tekstform. Nu bruges ordet uden nogen form for periodebegrænsning, se fx Kraft, 2001, p. 26.
 40. Proceduren er beskrevet adskillige gange, bl.a. af West, 1973. Standardværket er Paul Maas’ lakoniske *Textkritik*, der udkom første gang i 1927 og også er oversat til engelsk (*Textual Criticism* 1958). Af nyere nordiske præsentationer kan nævnes Odd Einar Haugen, “Mål og metodar i tekstkritikken”, Odd Einar Haugen & Einar Thomassen (ed.), *Den filologiske vitenskap*, Oslo 1990, især p. 145-162, Sven-Bertil Jansson, “Från tekstkritik till popularisering”, Jonas Carlquist (ed.), *Föreläsningar i medeltidsfilologi*, Meddelanden från Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet 38, Stockholm 1992, p. 113-115 ff., og Britta Olrik Frederiksen, “Håndskriften og stamtræet”, Jørgen Hunosøe & Esther Kielberg (ed.), *I tekstens tegn*, København 1994, p. 33-64.
 41. Om Bengels fortjenester, se først og fremmest Timpanaro, 1971, p. 15 f.
 42. Jf. Gösta Holm, “Carl Johan Schlyter and Textual Scholarship”, *Saga och sed* 1972, p. 52 og 74 ff., og Jacques Froger (rec.), “Westgöta-Lagen. Edited by H.S. Collin and C.J. Schlyter. Facsimile edition with an addendum by Otto von Friesen. Edited by Gösta Holm”, *Scriptorium* 32, 1978, p. 183-188.

43. Jf. Kenney, 1974, p. 106.
44. Jf. Karl Lachmann, *In T. Lucretii Cari de rerum natura Libros commentarius*, Berlin 1850, p. 3, og Öberg, 1992, p. 75. Ifølge L. D. Reynolds, "Lucretius", L. D. Reynolds (ed.), *Texts and Transmission. A Survey of the Latin Classics*, Oxford 1983, p. 219, var det dog ikke arketypen fra 300-400-tallet Lachmann rekonstruerede, men en katalogisk hyparketype på et par leds afstand derfra.
45. Jf. fx Cyril Bailey (ed.), *Titi Lvcreti Cari De rervm natvra libri sex* 1, Oxford 1947, p. 46. Med en moderne udgave menes en udgave der er i overensstemmelse med det, så vidt vides, senest forsvarede stemma, se L. D. Reynolds, 1983, p. 218.
46. Jf. Lachmann, 1850, p. 11.
47. Ibid., p. 4-10.
48. Jf. først og fremmest Timpanaro, 1971, p. 62 ff. For alle der har bakset med Lucretius-overleveringen, er det placeringen af den såkaldte italienske tekstgren der har voldt vanskeligheder. Som påvist af Timpanaro skifter Lachmann umærklig mening desangående i sin redegørelse for håndskrifternes indbyrdes relationer.
49. Et muligt eksempel på forskellige forvanskninger i de to hovedhåndskrifter finder man i *De rerum natura* I, vers 480, hvor Lachmann har udskudt læsemåden *luere* (se eksempel 8), der ifølge Baileys udgave (hvorom ndf.) kun optræder i hovedhåndskrift Q, mens hovedhåndskrift O har *fluere* (jf. eksempel 9). Når eksemplet må betegnes som muligt, skyldes det at man ikke kan udelukke at der er andre og i denne forbindelse uvedkommende grunde til den aktuelle forskel mellem de to udgaver.
50. Lachmanns tolkning af vers 489-490 som helhed er vist ikke blevet fulgt af nogen senere udgiver, jf. Munro, 1920, p. 55, var.
51. Jf. Lachmann, 1850, p. 7 f.
52. Ibid., p. 42 resp. 41.
53. A. Delatte & A. Severyns, 1938, p. 22-45. Om tilblivelsen af rekommendationerne, ibid., p. 1-4. – Hvad angår den praktiske udformning af apparatet til det græske *Nye Testamente*, er udviklingen gået i en anden retning, delvis betinget af tekstdidernes ekstremt høje antal. Her benyttes et system af tegn som allerede oppe i teksten fortæller hvilken type variation (udeladelse, tilføjelse, omstilling etc.) apparatet til det pågældende sted gör rede for. I apparatet identificeres lemmaet blot ved versnummer og gentagelse af tegnet i teksten. Jf. Kurt Aland et al. (ed.), *Novum Testamentum Graece*, Stuttgart 1979, p. 7* ff.

54. Jf. Munro, 1920, p. 18.
55. Lachmann, 1850, p. 41.
56. Af grunde som ikke skal efterforskes her, angiver Bailey en anden proveniens end Lachmann for *formae's* vedkommende.
57. Karakteren af åbenlys fejl er formentlig grunden til at formen ikke er nævnt af Bailey, jf. Bailey (ed.), 1947, p. 174.
58. Lachmann, 1850, p. 41. Om O-korrektøren, se ibid., p. 5.
59. Om *ii*-skrivning mellem vokaler, se Munro, 1920, p. 54, var.
60. Se fx afbildningen hos Michelle P. Brown, *A Guide to Western Historical Scripts from Antiquity to 1600*, The British Library 1999, p. 19.
61. Jf. Leonard E. Boyle, O.P., *Paleografia Latina Medievalis. Introduzione bibliografica*, Rom 1999, p. 312.
62. Termen best manuscript er fx nævnt af Odd Einar Haugen, "Constitutio textus. Intervensjonisme og konservativisme i utgjevinga av norrøne tekster", *Nordica Bergen-sia* 7, 1995, p. 82, og termen Leithandschrift fx af Karl Stackmann, "Grundsätzliches über die Methode der altgermanistischen Edition", Gunter Martens & Hans Zeller (ed.), *Texte und Varianten. Probleme ihrer Edition und Interpretation*, München 1971, p. 294, 298.
63. Om best manuscript-metoden og dens anvendelse i dansk udgivelsestradition, se Britta Olrik Frederiksen, "Om udgivelse af gammeldanske håndskrifter i 500 år – en skitse", *Collegium Medievalis* 14, 2001, p. 115 ff. m. henvisn.
64. Boyle, 1999, p. 312.
65. Jf. Odd Einar Haugen, *Stamtre og tekstlandskap* 1, Bergen 1992, p. 73.
66. Som fx pointeret af Jón Helgason (hvorom nærmere ndf.) i omtalen af planerne om en afløser for Finnur Jónssons udgave af skjaldedigtningen: "Der er en række krav, der er saa velkendte, at der næppe er grund til at opholde sig ved dem. Hertil hører først og fremmest ønsket om redegørelser for haandskrifternes forhold til hverandre, et emne som overhovedet ikke blev berørt i den gamle udgave. Et variantapparat er jo af ringe værdi, hvis man ikke samtidig faar anvisning paa, hvordan det skal læses og benyttes." ("Planer om en ny udgave af skjaldedigtningen", *Acta Philologica Scandinavica* 19, 1950, p. 130).
67. Se fx Den Arnamagnæanske Kommissions forord i Bjarni Einarsson (ed.), *Egil's saga Skallagrímssonar* 1. A-redaktionen, Editiones Arnamagnæanæ. Series A 19, København 2001, p. [V]. At den af Jón Helgason etablerede udgivelsespraksis skabte en

- ny standard, fremhæves bl.a. af Jakob Benediktsson, "Helgason, Jón", Sv. Ceder-green Bech (ed.), *Dansk biografisk Leksikon* (3. udg.) 6, København 1980, p. 208.
68. For læsere der evt. undrer sig over at én af de kendteste islændingesagaer har måttet udgives efter et håndskrift fra det 17. århundrede, skal det oplyses at A-teksten af *Egils saga* i Bjarni Einarssons udgave gennemgående er gengivet efter håndskriften AM 132 fol., bedre kendt som *Möðruvallabók* (M), et fremragende gammelt håndskrift dateret til midten af det 14. århundrede og indeholdende den største enkelsamling af islændingesagaer der er bevaret fra middelalderen (11 stykker), jf. Bjarni Einarsson (ed.), 2001, p. XXV-XXVI. På det sted hvorfra eksempel 10 er hentet, har M imidlertid en lakune på ét blad, og da håndskriften er i folioformat, har der stået en god bid tekst på det tabte blad; men før lakunen opstod, er der – formentlig en gang omkring midten af 1600-tallet – taget en afskrift af M, der ganske vist også er tabt (*M¹), men som har en række bevarede efterkommere (JS m.fl.), hvormed lakunen har kunnet udfyldes. – Da Jón Helgasons formand i embedet, Finnur Jónsson (1858-1934), i sin tid (1886-1888) udgav *Egils saga* efter M, akkurat ligesom Bjarni Einarsson, stoppede han for det meste hullerne i M med tekst fra en anden redaktion, B (af Finnur Jónsson dog betegnet W), der formentlig er en omarbejdelse af den oprindelige saga i forkortende retning, men som også har bevaret nogle oprindelige træk der er tabt i A-redaktionen (af Finnur Jónsson betegnet M), og han anførte i tilgift varianter fra endnu en tredje redaktion, C (af Finnur Jónsson betegnet K), der også indeholder visse oprindelige træk som er tabt i A. Det mixtum compositum der blev resultatet, kunne være undgået hvis lachmannianeren Finnur Jónsson havde holdt sig ét af den Lachmannske metodes mest fundamentale principper efterrettelig: at recensionen – gennemgranskningen af overleveringsbærerne – skal omfatte alle håndskrifter, ikke bare de gamle og ærværdige, men også de unge og uanselige; for som det lyder i én af metodens maksimer, der ganske vist er udmøntet omrent et halvt århundrede efter Finnur Jónssons *Egils saga*-udgave (af Giorgio Pasquali i *Storia della tradizione e critica del testo*, Firenze 1934, som overskrift over kapitel 4): *recentiores, non deteriores*, dvs. fordi håndskrifter er yngre, er de ikke nødvendigvis ringere i tekstkritisk forstand. Finnur Jónsson havde med en flot håndbevægelse fejet en hel stabel yngre papirhåndskrifter til side og stemplet dem som "uden nogen som helst selvstændig værdi" (Finnur Jónsson (ed.), *Egils saga Skallagrímssonar tilligemed Egils större kvad*, København 1886-1888, p. XXIX). Det var Jón Helgasons fortjeneste at få trukket de yngre håndskrifter ud af glemse- len og at påvise deres selvstændige værdi for tekstkritikken.
69. Udgavens redaktør på Det Arnamagnæanske Instituts vegne, Michael Chesnutt, oplyser ganske vist i en fodnote (Bjarni Einarsson (ed.), 2001, p. XLIX) at der meddeles varianter fra alle *M¹'s primære efterkommere, men ikke hvor meget variantmateriale der meddeles.

70. Jf. Helle Jensen, "Om udgivelse af vestnordiske tekster", Bente Holmberg et al. (ed.), *Forskningsprofiler udgivet af Selskab for Nordisk Filologi*, København 1989, p. 214, 216.
71. Man kan dog ikke se helt bort fra at *mun* kan være en modernisering indført af skriverne af de øvrige håndskrifter uafhængigt af hinanden.
72. Jón Helgason (ed.), *Byskupa sǫgur* 1, København 1938, p. 72-115. Om det etagedelte apparat p. 65-66.
73. Se fx Den Arnamagnæanske Kommissions forord i Jonna Louis-Jensen et al. (ed.), *Opuscula* 8, *Bibliotheca Arnamagnæana* 38, København 1985, p. [5].
74. Ian McDougall, "Latin sources of the Old Icelandic *Speculum Penitentis*", Britta Olrik Frederiksen & Finn Hansen (ed.), *Opuscula* 10, *Bibliotheca Arnamagnæana* 40, København 1996, p. 136-185.
75. Jf. McDougall, *ibid.*, p. 165.
76. Knud-Erik Holme Pedersen & Jonna Louis-Jensen (ed.), "Speculum penitentis", Jonna Louis-Jensen et al. (ed.), *Opuscula* 8, *Bibliotheca Arnamagnæana* 38, København 1985, p. 225.
77. Om end nok i det tilfælde som eksempel 11 indeholder: B's *daudlig* 'dødelig' i linje 247 over for *andlig* 'åndelig' i AD, hvor den latinske tekst har *mortale*, se McDougall, 1996, p. 176. Hvis eksemplet på formodet bedre, men antagelig reelt sekundær læsemåde i B også skulle have været bragt, havde det krævet gengivelse af endnu to sider fra udgaven (p. 211-212, linje 155. Jf. McDougall, 1996, p. 163).
78. Se fx eksempel 11 linje 249-250 *sem saer talar eda dictar [mill]d ord og skemtilig* 'som den der udtaler eller digter milde og spøgende ord' AD (*mill* D, hul i pergamentet A), hvor B har *hlatur milld* 'lattermilde' i stedet for *milld*, og den latinske tekst ifølge McDougall, 1996, p. 176 har *ut cum aliquis verba jocosa componit* 'som når nogen sammensætter spøgefulde ord'.
79. Odd Einar Haugen, "Utgjeving av norrøne tekster i Noreg. Eit historisk overblikk og ei metodisk vurdering", *Nordica Bergensia* 1, 1994, p. 159.
80. I eksempel 10 er der dog ingen eksempler herpå og i eksempel 11 kun den ubetydelige rettelse fra *Annar til Aunur*, der også kan forstås som en ren skrivefejlsrettelse; men i de arnamagnæanske udgaver som helhed dukker rettelser af denne type lejlighedsvis op, selv om de vistnok er imod seriernes af Jón Helgason knæsatte principper, jf. Jonna Louis-Jensen, "Jón Helgason. 30. juni 1899-19. januar 1986", *Københavns Universitet. Årbog* 1986, København 1987, p. 28. Fra det nylig udkomme

tredje bind af Ólafur Halldórssons udgave af *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta*, København 2000, kan fx nævnes rettelsen (p. 24) af den ufuldstændige og metrisk genstridige læsemåde (*fellr bratt breki*) *hqmrvm* ‘(brændingen styrter stejlt) … hamre (evt. ord for skibsdele)’ i teksthåndskriften, D¹, af den i D-traditionen indlagte fortælling om Nornegæst; efter overleveringens to andre håndskrifter, D² og D³, hvis hyparketype ifølge Ólafur Halldórssons stemma (ibid. p. CCLXXXI) er søster til D¹, er der her rettet til (*fellr bratt*) *brqndvm herra* ‘(brændingen styrter stejlt) højere (oppe fra) end brandene (dvs. de udskårne stokke under dragehovedet på et (vikinge)skib)’. Denne læsemåde er ikke alene fuldstændig og metrisk korrekt; men som påvist af Ólafur Halldórsson, ibid. p. CCLXXX, støttes den også af endnu et uafhængigt, men kun fakultativt disponibelt tekstdvidne, eddadiget “Sigurðar kviða Fáfnisbana” II (= “Reginsmál”) strofe 17,6 (jf. Jón Helgason (ed.), *Eddadigte 3. Heldigte, første del*, 3. udg., København 1959, p. 58).

81. Jf. fx eksempel 11 linje 250-251, hvor A(CD) har (*En ef hann gefur sig þessum leik og laus leika*) medur *aluoru* ‘(men hvis han (hen) giver sig til denne leg og letsindighed) for alvor’, B har (... med) *fullre* (*aluoru*) ‘for fuld alvor’ og den latinske parallel har *nisi aliquis propter delectationem dissolutionis totaliter se dedat talibus* ‘hvis ikke én hengiver sig fuldstændigt til sådanne ting på grund af glæde ved letsindigheden’ (McDougall, 1996, p. 176). Måske kan man dog sige at B med sit ‘for fuld alvor’ står latinens *totaliter* lidt nærmere end x med sit ‘for alvor’.
82. Se fx Frederiksen, 2001, p. 131 m. henvisn.
83. Jf. Pedersen & Louis-Jensen (ed.), 1985, p. 200.
84. Det sidste erkendte stifteren af *Editiones*-serien, Jón Helgason, da han i 1938 udsendte noget så sjældent som en moderne videnskabelig norrøn udgave med normaliseret rettskrivning (jf. Jón Helgason (ed.), 1938, p. 65). Udgaven er med tilbagevirkende kraft optaget i serien *Editiones Arnamagnæanæ*, der blev grundlagt i 1958). Den udgivne tekst var den ovennævnte bispesaga *Hungrvaka*, og baggrunden for det usædvanlige projekt var det usædvanlige tidsmæssige svælg mellem sagaens affattelse (ca. 1200) og dens overlevering (17. århundrede og senere). Skønt mindre ekstrem minder denne situation om dagligdagen for udgivere af antikke tekster, der ligefrem får følgende, for en (øst)nordisk filolog chokerende, råd af Martin L. West (1973, p. 69): “As a general rule it would seem most rational to impose consistently the spelling that the original author is most likely to have used (for which the manuscript tradition may not be the best evidence)”. Når det drejer sig om nordiske middelaldertekster, vil håndskrifttraditionen trods alt tit ligge så tæt på originalerne at den vil kunne give rimelige bud på den oprindelige ortografi, hvis det ellers var den man sigtede imod. – *Hungrvaka*-udgavens særpræg på flere fronter er først fremhævet af Jensen, 1989, p. 214.

85. Jf. Ancher (ed.), 1783, p. XVII.
86. Fra Ólafur Halldórsson (ed.), 2000, p. 24 (jf. note 80) kan fx nævnes varianterne *liodar* og *sealfann* fra D² til *hlíodar* i linje 12 resp. *sialfan* i linje 21. De illustrerer fænomener omtalt i Ólafur Halldórssons indledning p. CXX og CXIX.
87. Allerede Carl Johan Schlyter pointerede det futile i at bringe fonetiske og ortografiske oplysninger for deres egen skyld i variantapparatet (Schlyter (ed.), 1865, p. CI). Natanael Beckman står på samme standpunkt for så vidt som han pointerer at vil “man använda de många varianthandskrifterna [af de svenska middelalderlove] för språkhistoriska ändamål, så återstår intet annat än att utan handskrifternas publicerande redogöra [i monografiform ell. lign.] för deras viktigaste språkliga egenheter” (*Studier i utgivna fornsvenska handskrifter*, Stockholm 1917, p. 8). Af håndbøger i editionsteknik der fraråder (fonetiske og) ortografiske varianter og lign. (bortset fra særlige tilfælde), kan nævnes Stählin, 1914, p. 83 f. (hvor “Orthographische Quisquilen” er punkt 1 i et afsnit med overskriften “Was gehört nicht in den kritischen Apparat?”), West, 1973, p. 86 og Foulet & Speer, 1979, p. 96 f.
88. Om den gammeldanske overlevering, se først og fremmest Johs. Brøndum-Nielsen, *Gammeldansk Grammatik i sproghistorisk Fremstilling* 1, 2. udg., København 1950, p. 34-49.
89. Jf. note 68.
90. Peter Skautrup (ed.), *Jyske Lov. Text 1*, Danmarks gamle Landskabslove 2, København 1933, p. CXXX.
91. Jf. fx Gerd Wellejus, *Jysk, sjællandsk eller skånsk? En undersøgelse af kriterierne for jysk dialekt, baseret på det gammeldanske lovsprog*, København 1972. Om variationen *wæl:wal*, p. 102 ff.
92. Betingelserne for variantanførelse gør Skautrup (ed.) rede for 1933, p. CXXX-CXXXI.
93. Se Johs. Brøndum-Nielsen, “Filologiske Erindringer og Erfaringer”, Jørgen Larsen et al. (ed.), *Det danske sprogs udforskning i det 20. århundrede*, København 1965, p. 23.
94. De stikprøver der er foretaget, gælder ganske vist ikke Skautrups *Jyske Lov*-udgave, men hans *Eriks Lov*-udgave i samme serie; da udgiver og variantanførelsесprincipper er de samme, må man dog antage at stikprøverne er repræsentative også for *Jyske Lov*-udgaven. Se Britta Olrik Frederiksen, “Variantapparatet og sproghistorien. Om en diskussion med principielle perspektiver, ført af udgiverne af ‘Danmarks gamle Landskabslove’”, Mette Kunøe & Erik Vive Larsen (ed.), 3. *Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*, Århus 1991, p. 84.

95. Se nærmere Frederiksen, ibid., p. 80-83, 84-88.
96. Ikke at forveksle med tilhængerne af Material Philology, der også kendes under navn af New Philology. Se note 120.
97. Se Niels Jørgen Cappelørn et al., *Søren Kierkegaards Skrifter. K1. Særtryk*, København 1997, p. 45 og 26 f.
98. Dog bortset fra decidedede trykfejl og visse typer interpunktionelle og ortografiske varianter etc., jf. Jens Lyster (ed.), *En liden Vandrebog. Hans Christensen Sthens Skrifter 1*, København 1994, p. 371 f.
99. Om den begrænsede interesse der normalt knytter sig til sekundære overleveringsvarianter i tryk, se Cappelørn et al., 1997, p. 44.
100. Lyster (ed.), 1994, p. 231 f.
101. Ibid., p. 364.
102. Se fx den stemmatiske oversigt ibid., p. 364.
103. Jf. ibid., p. 371.
104. Jf. Paul V. Rubow, *Den kritiske Kunst*, København 1938, p. 49 ff., og Kraft, 2001, p. 48.
105. Jf. den fremragende oversigt af Henrik Andersson et al., *Udgivelse af danske litterære tekster efter 1800. En redegørelse for behov, problemer og perspektiver*, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 1996. De sene 1700-talsudgaver som Per Dahl præsenterer i ”Kommenteringens historie i Danmark”, Johnny Kondrup & Karsten Kynde (ed.), *Megen viden i forskellige hoveder. Om kommentering af nordiske klassikere*, Nordisk Netværk for Editionsfilologer, skrifter 2, København 2000, p. 65-67, indeholder så godt som ingen varianter.
106. Jf. Henrik Blicher (ed.), *Schack Staffeldt. Samlede digte 3*, København 2001, p. 197 (sammenholdt med p. 433 ff.).
107. Jf. fx Rubow, 1938, p. 80, og Bodo Plachta, ”German Literature”, D.C. Greetham (ed.), *Scholarly Editing. A Guide to Research*, New York 1995, p. 507. Den sidste taler dog udtrykkelig blot om en tidlig version, ”usually the first printing”, modsat den seneste version. Jf. også Per Dahl, ”Det kritiske tekstvalg. Problemer og perspektiver”, Jørgen Hunosøe & Esther Kielberg (ed.), *I tekstens tegn*, København 1994, p. 114.
108. Ordene citeres af Blicher (ed.), 2001, 3 p. 428, fra Cappelørn et al., 1997, p. 16 f.
109. Om afgermaniseringstendensen bag Staffeldts omarbejdelse, se først og fremmest Paul V. Rubow, *Oehlenschlägers Arvtagere*, København 1947, p. 67.

110. I Hjalmar Falk & Alf Torp, *Dansk-norskens syntax i historisk fremstilling*, Kristiania 1900, p. 104, siges konstruktionen med prædikativ til subjektet for bevægelsesverber at være “[v]æsentlig efter tysk mønster”.
111. Blicher (ed.), 2001, 3 p. 444.
112. At dømme ud fra forordets beskrivelse af fremgangsmåden, jf. Hans Brix & Palle Raunkjær (ed.), *Emil Aarestrups Samlede Skrifter* 1, København 1922, p. VI. Om apparatets anvendelighed, se Brøndum-Nielsen, 1965, p. 22.
113. Jf. Blicher (ed.), 2001, 3 p. 444.
114. Om Liebenbergs bestræbelser på at afpasse Staffeldts sprog efter sin egen norm for dansk, ibid., p. 424.
115. Ordene citeres af Blicher (ed.), ibid., p. 424, fra Carl S. Petersen, “Liebenberg, Frederik Ludvig”, Povl Engelstoft (ed.), *Dansk biografisk Leksikon* (2. udg.) 14, København 1938, p. 333. At Liebenbergs eklektiske fremgangsmåde over for Staffeldts produktion er tidstypisk, dokumenteres med al ønskelig tydelighed af Heibergs af Per Dahl (1994, p. 114) citerede redegørelse for editionsprincipperne bag Baggesen- og Oehlenschläger-teksterne i *Eet Hundrede Lyriske Digte af den danske Litteratur* (1842). At Liebenberg dog ikke var uhæmmet eklektisk, fremgår af Dahl, 1994, p. 114 f.
116. Cappelørn et al., 1997, p. 43 f.
117. Jf. Hans Zeller & Alfred Zäch (ed.), *Conrad Ferdinand Meyer. Sämtliche Werke. Historisch-kritische Ausgabe* 2 (ed. Hans Zeller), Bern 1964, p. 191. Billedet, rammende karakteriseret af Meyer som en malet ballade (jf. ibid., p. 192), er reproduceret ibid., mellem p. 176 og 177.
118. Jf. Zeller & Zäch (ed.), ibid., p. 106.
119. Om det forenklede apparat og om brugen af halvfed over for almindelig skrift heri, Zeller & Zäch (ed.), 1964, p. 108 f.
120. Herom bl.a. Stephen G. Nichols, “Why Material Philology? Some Thoughts”, *Zeitschrift für deutsche Philologie* 116, Sonderheft, 1997, p. 10-30 og Thomas Bein, *Germanistische Mediävistik. Eine Einführung*, Berlin 1998, p. 100 f.
121. Se Tore Wretö, “Texter och editioner. En inledande betraktelse”, Barbro Stähle Sjönell (ed.), *Textkritik. Teori och praktik vid edering av litterära texter*, Stockholm 1991, p. 21 m. henvisn.

LITTERATUR

- Aland, Kurt et al. (ed.), *Novum Testamentum Graece*, Stuttgart 1979
- Ancher, Peder Kofod (ed.), *Den Jydske Lovbog paa gammel Dansk*, København 1783
- Andersson, Henrik et al., *Udgivelse af danske litterære tekster efter 1800. En redegørelse for behov, problemer og perspektiver*, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 1996
- Bailey, Cyril (ed.), *Titi Lvcreti Cari De rervm natvra libri sex* 1, Oxford 1947
- Beckman, Natanael, *Studier i outgivna forsvenska handskrifter*, Stockholm 1917
- Bein, Thomas, *Germanistische Mediävistik. Eine Einführung*, Berlin 1998
- Beissner, Friedrich, “Editionsmethoden der neueren deutschen Philologie”, *Zeitschrift für deutsche Philologie* 83, Sonderheft, 1964, p. 72-95
- Bersman, Gregor (ed.), *M. Annæi Lvcani De bello civili, vel Pharsaliae Libri decem*, Leipzig 1589
- Bjarni Einarsson (ed.), *Egils saga Skallagrímssonar* 1. A-redaktionen, Editiones Arnamagnæanæ. Series A 19, København 2001
- Blicher, Henrik (ed.), *Schack Staffeldt. Samlede digte* 2, København 2001, 3, København 2001
- Boyle, Leonard E., O. P., *Paleografia Latina Medievalis. Introduzione bibliografica*, Rom 1999
- Brix, Hans & Palle Raunkjær (ed.), *Emil Aarestrups Samlede Skrifter* 1, København 1922
- Brown, Michelle P., *A Guide to Western Historical Scripts from Antiquity to 1600*, The British Library 1999
- Brøndum-Nielsen, Johs., “Danske lovhåndskrifter og dansk lovsprog i den ældre middelalder”, *Arkiv för nordisk filologi* 34, 1918, p. 105-137
- , *Gammeldansk Grammatik i sproghistorisk Fremstilling* 1, 2. udg., København 1950
- , “Filologiske Erindringer og Erfaringer”, Jørgen Larsen et al. (ed.), *Det danske sprogs udforskning i det 20. århundrede*, København 1965, p. 15-25
- Cappelørn, Niels Jørgen et al., *Søren Kierkegaards Skrifter. K1. Særtryk*, København 1997
- Curcellæus, Stephanus (ed.), *Novum Testamentum*, Amsterdam 1658
- Dahl, Per, “Det kritiske tekstvalg. Problemer og perspektiver”, Jørgen Hunosøe & Esther Kielberg (ed.), *I tekstens tegn*, København 1994, p. 96-124
- , “Kommenteringens historie i Danmark”, Johnny Kondrup & Karsten Kynde (ed.), *Megen viden i forskellige hoveder. Om kommentering af nordiske*

- klassikere*, Nordisk Netværk for Editionsfilologer, Skrifter 2, København 2000, p. 55-137
- Delatte, A. & A. Severyns, *Emploi des signes critiques, disposition de l'apparat dans les éditions savantes de textes grecs et latins. Conseils et recommandations par J. Bidez et A.B. Drachmann*, Bruxelles, Paris 1938
- Edwards, A.S.G., “Observations on the History of Middle English Editing”, D. Pearsall (ed.), *Manuscripts and Texts. Editorial Problems in Later Middle English Literature*, Cambridge 1987, p. 34-48
- , “Middle English Literature”, D.C. Greetham (ed.), *Scholarly Editing. A Guide to Research*, New York 1995, p. 184-203
- Falk, Hjalmar & Alf Torp, *Dansk-norskens syntax i historisk fremstilling*, Kristiania 1900
- Finnur Jónsson (ed.), *Egils saga Skallagrímssonar tilligemed Egils större kvad*, København 1886-1888
- Foulet, Alfred & Mary Blakely Speer, *On Editing Old French Texts*, Lawrence 1979
- Fraenkel, Eduard (ed.), *Friedrich Leo. Ausgewählte kleine Schriften* 1, Rom 1960
- Frederiksen, Britta Olrik, “Variantapparatet og sproghistorien. Om en diskussion med principielle perspektiver, ført af udgiverne af ‘Danmarks gamle Landskabslove’”, Mette Kunøe & Erik Vive Larsen (ed.), 3. *Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*, Århus 1991, p. 75-88
- , “Håndskriftet og stamtræet”, Jørgen Hunosøe & Esther Kielberg (ed.), *I tekstens tegn*, København 1994, p. 33-64
- , “Om udgivelse af gammeldanske håndskrifter i 500 år – en skitse”, *Collegium Medievalium* 14, 2001, p. 115-140
- Froger, Jacques (rec.), “Westgöta-Lagen. Edited by H. S. Collin and C. J. Schlyter. Facsimile edition with an addendum by Otto von Friesen. Edited by Gösta Holm”, *Scriptorium* 32, 1978, p. 183-188
- Gudeman, Alfred, “Kritische Zeichen”, Wilhelm Kroll (ed.), *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung. Begonnen von Georg Wissowa* 11, Stuttgart 1922, col. 1916-1927
- Hadorph, Johan (ed.), *Then Gambla Skåne Lagh Som i forna Tijder hafwer brukka warit [...]*, Stockholm 1676
- Hall, J.R., “Old English Literature”, D.C. Greetham (ed.), *Scholarly Editing. A Guide to Research*, New York 1995, p. 149-183
- Haugen, Odd Einar, *Filologi og tekstkritikk. Eit norrønfilologisk synspunkt på kjerna i filologien*, Bergen 1984
- , “Mål og metodar i tekstkritikken”, Odd Einar Haugen & Einar Thomassen (ed.), *Den filologiske vitenskap*, Oslo 1990, p. 128-180

- , *Stamtre og tekstlandskap* 1, Bergen 1992
- , “Utgjeving av norrøne tekster i Noreg. Eit historisk overblikk og ei metodisk vurdering”, *Nordica Bergensia* 1, 1994, p. 137-174
- , “Constitutio textus. Intervensjonisme og konservativisme i utgjevinga av norrøne tekster”, *Nordica Bergensia* 7, 1995, p. 69-99
- Haugen, Odd Einar & Einar Thomassen, “Innledning”, Odd Einar Haugen & Einar Thomassen (ed.), *Den filologiske vitenskap*, Oslo 1990, p. 11-36
- Havercamp, Sigebert (ed.), *T. Lucretii Cari De rerum natura Libri Sex*, Leiden 1725
- Hearne, Thomas (ed.), *T. Livii Patavini Historiarum ab urbe condita Libri qui supersunt*, Oxford 1708
- Holm, Gösta, “Carl Johan Schlyter and Textual Scholarship”, *Saga och sed* 1972, p. 48-80
- Hundhausen, Jos., “Bibelausgaben. Neues Testament”, *Wetzer und Welte's Kirchenlexikon* 2, Freiburg im Breisgau 1887, col. 597-635
- Hyldahl, Niels, “Cantabrigiensis”, Geert Hallbäck & Hans Jørgen Lundager Jensen, *Gads Bibel Leksikon*, A-K, København 1998, p. 115
- Jakob Benediktsson, “Helgason, Jón”, Sv. Cedergreen Bech (ed.), *Dansk biografisk Leksikon* (3. udg.) 6, København 1980, p. 208-209
- Jansson, Sven-Bertil, “Från textkritik till popularisering”, Jonas Carlquist (ed.), *Föreläsningar i medeltidsfilologi*, Meddelanden från Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet 38, Stockholm 1992, p. 113-130
- Jensen, Helle, “Om udgivelse af vestnordiske tekster”, Bente Holmberg et al. (ed.), *Forskningsprofiler udgivet af Selskab for Nordisk Filologi*, København 1989, p. 208-220
- Jón Helgason (ed.), *Byskupa sogur* 1, København 1938
- Jón Helgason, “Planer om en ny udgave af skjaldedigtningen”, *Acta Philologica Scandinavica* 19, 1950, p. 130-132
- Jón Helgason (ed.), *Eddadigte 3. Heltedigte, første del*, 3. udg., København 1968
- Kenney, E.J., *The Classical Text. Aspects of Editing in the Age of the Printed Book*, Berkeley, Los Angeles, London 1974
- Kraft, Herbert, *Editionsphilologie*, 2. udg. (under medvirken af Diana Schilling og Gert Vonhoff), Frankfurt am Main 2001
- Lachmann, Karl (ed.), *T. Lucreti Cari de rerum natura Libri sex*, Berlin 1850
- Lachmann, Karl, *In T. Lucretii Cari de rerum natura Libros commentarius*, Berlin 1850
- Liebenberg, F.L. (ed.), *Schack Staffeldts Samlede Digte* 2, København 1843
- Louis-Jensen, Jonna et al. (ed.), *Opuscula* 8, Bibliotheca Arnamagnæana 38, København 1985

- Louis-Jensen, Jonna, "Jón Helgason. 30. juni 1899-19. januar 1986", *Københavns Universitet. Årbog 1986*, København 1987, p. 26-30
- Lyster, Jens (ed.), *En liden Vandrebog. Hans Christensen Sthens Skrifter 1*, København 1994
- McDougall, Ian. "Latin sources of the Old Icelandic *Speculum Penitentis*", Britta Olrik Frederiksen & Finn Hansen (ed.), *Opuscula 10*, Bibliotheca Arnamagnæana 40, København 1996, p. 136-185
- Metzger, Bruce M., *The Text of the New Testament. Its Transmission, Corruption, and Restoration*, Oxford 1964
- Mill, John (ed.), *Novum Testamentum Græcum cum lectionibus variantibus*, Oxford 1707
- Moberg, Lennart (ed.), *En nyttigh Bok / om Konnunga Styrilse och Höfdinga. Johannes Bureus utgåva 1634*, Uppsala 1964
- Munro, H.A.J. (ed.), *T. Lucreti Cari De Rerum Natura Libri Sex 1: Text*, 4. udg., London 1920
- Nichols, Stephen G., "Why Material Philology? Some Thoughts", *Zeitschrift für deutsche Philologie* 116, Sonderheft, 1997, p. 10-30
- Ólafur Halldórsson (ed.), *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta 3*, Editiones Arnamagnæanæ. Series A 3, København 2000
- Pasquali, Giorgio, *Storia della tradizione e critica del testo*, Firenze 1934, 2. udg. 1952
- Pedersen, Knud-Erik Holme & Jonna Louis-Jensen (ed.), "Speculum penitentis", Jonna Louis-Jensen et al. (ed.), *Opuscula 8*, Bibliotheca Arnamagnæana 38, København 1985, p. 199-225
- Petersen, Carl S., "Liebenberg, Frederik Ludvig", Povl Engelstoft (ed.), *Dansk biografisk Leksikon* (2. udg.) 14, København 1938, p. 332-333
- Plachta, Bodo, "German Literature", D.C. Greetham (ed.), *Scholarly Editing. A Guide to Research*, New York 1995, p. 504-529
- Pöhlmann, Egert, *Einführung in die Überlieferungsgeschichte und in die Textkritik der antiken Literatur*, Darmstadt 1994
- Rand, Edward Kennard, "Dom Quentin's Memoir on the Text of the Vulgate", *Harvard Theological Review* 17, 1924, p. 197-264
- Reynolds, L.D., "Lucretius", L. D. Reynolds (ed.), *Texts and Transmission. A Survey of the Latin Classics*, Oxford 1983, p. 218-222
- Reynolds, L.D. & N.G. Wilson, *Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek & Latin Literature*, 3. udg., Oxford 1991
- Rindal, Magnus, "AM 309 fol. og Eidsivatings-redaksjonen av Magnus Lagabøtes landslov" (fotokopieret manuskript), Bergen 1981

- Rubow, Paul V., *Den kritiske Kunst*, København 1938
—, *Oehlenschlägers Arvtagere*, København 1947
Schlyter, C. J. (ed.), *Konung Magnus Erikssons Stadsdag*, Samling af Sveriges gamla lagar 11, Lund 1865
Skautrup, Peter (ed.), *Jyske Lov. Text 1*, Danmarks gamle Landskabslove 2, København 1933
Skautrup, Peter, *Det danske Sprogs Historie* 3, København 1953
Stackmann, Karl, “Grundsätzliches über die Methode der altgermanistischen Edition”, Gunter Martens & Hans Zeller (ed.), *Texte und Varianten. Probleme ihrer Edition und Interpretation*, München 1971, p. 293-298
Stephanus, Robertus (ed.), *Novum IESV Christi D.N. Testamentum*, Paris 1550
Stählin, Otto, *Editionstechnik. Ratschläge für die Anlage textkritischer Ausgaben*, 2. udg., Berlin 1914
Stähle, Carl Ivar, “Några frågor rörande den första utgåvan av Upplandslagen och dess förlaga”, *Arkiv för nordisk filologi* 69, 1954, p. 91-143
Swerikes Rijkes Landzlagh, Stockholm 1608
Swerikes Rijkes Stadz Lagh, Stockholm 1617
Timpanaro, Sebastiano, *Die Entstehung der Lachmannschen Methode*, 2. udg. (oversættelse fra italiensk udgave 1963), Hamburg 1971
Tonson, Jacobus (ed.), *Titi Lucretii Cari De rerum natura Libri sex*, London 1712
Wattenbach, W., *Das Schriftwesen im Mittelalter*, 4. udg., Graz 1958
Wellejus, Gerd, *Jysk, sjællandsk eller skånsk? En undersøgelse af kriterierne for jysk dialekt, baseret på det gammeldanske lovsvørg*, København 1972
West, Martin L., *Textual Criticism and Editorial Technique applicable to Greek and Latin texts*, Stuttgart 1973
Wretö, Tore, “Texter och editioner. En inledande betraktelse”, Barbro Stähle Sjönell (ed.), *Textkritik. Teori och praktik vid edering av litterära texter*, Stockholm 1991, p. 9-26
Zeller, Hans & Alfred Zäch (ed.), *Conrad Ferdinand Meyer. Sämtliche Werke. Historisch-kritische Ausgabe* 1 (ed. Hans Zeller), Bern 1963, 2 (ed. Hans Zeller), Bern 1964
Öberg, Jan, “Det trots allt möjligas konst. Textutgivning i en latinists perspektiv”, Jonas Carlquist (ed.), *Föreläsningar i medeltidsfilologi*, Meddelanden från Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet 38, Stockholm 1992, p. 57-111
Östgötha Laghen, Stockholm 1607

PETRA SÖDERLUND

Filologpedanteriets höga visa?

Om interna variantapparater

I en uppsats publicerad i *Samlaren* 1993 redogjorde Johan Svedjedal och Bertil Romberg för planer och principer för utgivning av Almqvists *Samlade Verk*. Den huvudprincipen för val av bastext som fastställdes var att utgå från första editionen av varje verk. Principen är naturlig, eftersom mycket få manuskript av Almqvists tryckta skrifter bevarats och inte minst eftersom Almqvist ofta ändrade i sina verk in i det sista, inte sällan medan verket redan höll på att tryckas. Man kan säga att principerna för utgivningen av Almqvists *Samlade Verk* följer den textsociologiska linjen, företrädd av exempelvis Jerome McGann och D. F. McKenzie. Inom denna textkritiska linje menar företrädar-na att författarens samspel med sin omgivning är av avgörande betydelse för att litteratur ska bli till. En textsociolog väljer därför hellre som bastext en tryckt förstaedition, där förläggaren kanske gjort vissa korrigeringar för att verket ska få publiceras, än en handskrift som tillkommit innan verket mognat i sin sociala kontext.

Men den Almqvistutgivare som ägnar sig åt utgivning av otryckta ungdomsverk kan känna sig något förvirrad av att delta i ett utgivningsprojekt där huvudprinciperna formulerats utifrån förutsättningen att knappt några av Almqvists verk finns bevarade i handskrift. I Almqvists *Samlade Verk* gäller principen ”att försöka etable-

ra den text som Almqvist rimligen avsåg att låta läsarna få ta del av vid publiceringen".¹ En rigid tolkning av denna princip skulle innebära att utkast, som inte på något sätt varit avsedda för publicering, inte alls ska publiceras i *Samlade Verk*. Inte ens om vi med "publicering" även inbegriper "läsas i en liten krets vänner eller bekanta" eller "uppläsas eller sjungas vid något särskilt tillfälle". Den textsociologiska utgivningsprincipen kan alltså placera utgivaren i en återvändsgränd, när denne står inför uppgiften att utge otryckta verk. Fullt så rigida är dock inte huvudredaktörerna för Almqvists *Samlade Verk*.

Att etablera en text som inte är renskriven och färdig, kanske endast ett utkast, innebär inte bara att utgivaren måste försöka tolka hur författaren tänkt sig det hela så långt denne över huvud taget tänkt – och fastän författaren inte tänkt att någon ska läsa eller åhöra det skrivna i den form i vilket det bevarats. Det innebär också att utgivaren måste göra något med det som författaren kanske tänkt från början men sedan förkastat. Vad ska utgivaren göra med varianterna inom ett och samma manuskript, d.v.s. med de interna varianterna?

Genom den textkritiska historien har utgivare gått tillväga på olika sätt med de interna varianterna. Det enklaste sättet, och inte sällan tillämpat, är att helt enkelt strunta i att författaren skrivit något först och sedan strukit det och skrivit något annat, d.v.s. strunta i den interna variantapparaten. Denna "princip" tillämpades t.ex. vid den aldrig avslutade utgivningen av Almqvists *Samlade skrifter*, påbörjad på 1920-talet med Fredrik Böök som huvudredaktör. Någon deklarerad princip, i tryckt form, kring hur man skulle förfara med ändringarna i manuskripten formulerades dock inte. Till försvar för Böök – och Josua Mjöberg, som utgav de otryckta ungdomsverken – kan anföras att *Samlade skrifter* skulle bär sig kommersiellt och bekostades av Bonniers förlag. Volymer med omfattande interna variantapparater skulle svårlijgen tilltalat den bildade borgerlighet som förväntades köpa (och kanske också läsa) *Samlade skrifter*.

En annan förklaring till att många utgivare genom tiderna inte intresserat sig för interna varianter kan återfinnas i en vetenskaplig

utgåvas kanoniserande egenskaper. Det har ofta varit de stora, nationellt viktiga författarnas arbeten som utgivits i form av samlade verk. När det gäller dessa författarskap har utgivarna tidigare ofta underlätit att publicera vad de ansett vara estetiskt undermåliga verk. Detta implicerar en romantisk syn på författaren som den kreative och inspirerade skaparen.² Och den ”store” författaren verkar inte så stor om det uppdagas att det krävts mycken möda och många förkastade varianter innan den slutgiltiga versraden skrivits ner. Om målet med utgivningen varit att etablera ett så fulländat verk som möjligt kan författarens arbetsprocess kanske tyckas mindre intressant. Bo Lindberg har pekat på en motsättning mellan den vetenskapligt arbetande filologen, som inte väjer för några obehagliga sanningar uppdagade i handskriften, och humanisten med sina höga människoideal – ideal som levde kvar under romantiken och i dess syn på författaren som inspirerad av högre makter.³

En möjlig paradox i den romantiska synen på konstnären är att utgivarna inte alltid självklart har struntat i att redovisa interna varianter. Vilhelm Fredrik Palmblad var förläggare till flera av de svenska romantikerna och själv författare till romantiska prosaverk och Per Adolf Sondén var kusin med Atterbom och skrev bl.a. romantiska dikter och konstsagor. När dessa år 1813 utgav några dittills otryckta verk av Bellman, var de noga med att i en särskild variantförteckning också redogöra för ändringar i handskrifterna företagna av Bellman själv.⁴ Palmblands och Sondéns noggranna redovisning av interna varianter kan åtminstone till en del tolkas som ett utslag av romantikens konstnärs- och genikult, där Bellman sågs som det stora geniet vars minsta penndrag måste dokumenteras. En äldre utgåva behöver alltså inte betyda detsamma som obefintlig intern variantapparat. Ytterligare ett bevis för det är företalet till *Westgöta-Lagen*, där utgivarna Hans Samuel Collin och Carl Johan Schlyter år 1827 skrev att ”[a]llt hvad i handskrifterna funnits ändradt, tvetydigt, eller eljest anmärkningsvärdt, är i noterna troget tillkännagifvet”.⁵

Ett annat sätt att gå tillväga med de interna varianterna är att bara delvis notera dem. I Nationalupplagan av Strindbergs Samlade Verk

återges bara de av Strindbergs ändringar som antas svårläsliga på de mikrokort utgivarna hade tänkt skulle återge manuskriptet i sin helhet. (Nu är dock dessa mikrokort ett avslutat kapitel och planer finns på någon mer tidsenlig form för återgivning av manuskripten.) Ändringar gjorda av Strindberg eller någon annan redovisas alltså inte fullständigt i skriven text utan endast i urval och inom Strindbergutgivningen har också tillämpats raffinerade metoder för att kunna avgöra vem som klottrat vad i hans manuskript. Något att fundera över är för övrigt huruvida sådana ändringar är att betrakta som interna eller inte.⁶ Strindbergredaktionen har alltså haft en bestämd idé om hur de tänkt sig att återge ändringar som inte förekommer i den interna variantapparaten.

I Svenska Vitterhetssamfundets utgåva av Johan Henrik Kellgrens *Samlade skrifter* tillämpade även Sverker Ek och Otto Sylwan principen att bara återge vissa interna varianter, men de hade en annan motivering till detta förfarande än Strindbergutgivarna. I del IX, *Kommentar till breven*, som utkom 1933–35, skrev utgivarna att ”Kellgrens egna ändringar ha angivits så snart de kunna ha någon betydelse”.⁷ Ett annat exempel på att ”småändringar” inte antecknats finns i Ruben G:son Bergs återgivning av några nyupptäckta Almqvistmanuskript i *Samlaren* 1924. Fyndet var fragment av utkast till några sidor i *Hermitaget*, där Berg på slutet anmärkte att ”[v]issa småändringar äro ej antecknade”.⁸ Tyvärr verkar detta manuskript ha förkommit och i så fall kan vi heller aldrig få full vetskaps om vilka dessa ”småändringar” var. Både beträffande Kellgrenutgåvan och den publicerade Almqvisthandskriften är det alltså oklart vilka kriterier utgivarna hade för betydelsebärande respektive icke-betydelsebärande ändringar. Det kan i praktiken vara svårt att i en handskrift skilja mellan dem. Kanske kan de icke betydelsebärande ändringarna i en handskrift ses som en motsvarighet till tryckta skrifters accidentalier, d.v.s. sådant som kan ha ändrats från den ena tryckningen till den andra av en tillfällighet. De betydelsebärande interna varianterna i handskrifterna kunde sålunda jämföras med tryckta skrifters substantieller, d.v.s. betydelsebärande ändringar som antas

vara gjorda av författaren.⁹ Skillnaden är förstås att när det gäller handskrifter finns ingen självsvåldig sättare att skylla på. Om författaren ändrat gemen begynnelsebokstav i ett ord till en versal kanske utgivaren tycker att det är en obetydlig ändring ej värd att ange, men författaren *kan ju* också med detta ha menat att markera ordet. Så är fallet med Almqvist, som mycket medvetet använde versaler och gemena bokstäver på ett, kan tyckas, slumpartat sätt. Likaledes kunde till synes fullständigt omotiverade kommatecken enligt Almqvist ändra en menings betydelse.¹⁰ Viktigt att påpeka är att begreppen accidentalier och substantieller är förbehållna tryckta skrifter, eftersom definitionen av begreppen bygger på en teori om hur arbetet på tryckerierna gick till.¹¹

Men om utgivaren bestämmer sig för att redovisa alla ändringar bör principer för detta fastställas. Hur ska ett virrvarr av ändringar och överstrykningar kunna återges som tryckt text? Johnny Kondrup har beskrivit två olika typer av intern variantapparat. Ändringar kan anges positionellt eller genetiskt.¹² I praktiken är det svårt att tillämpa ett konsekvent system med antingen positionella eller genetiska angivelser, men utgivaren kan försöka eftersträva konsekvens. Positionella angivelser kan sägas vara en manuskriptbeskrivning minst lika mycket som en variantförteckning. Vid en renodlad positionell angivelse fokuseras inte författarens arbetsprocess utan utseendet på manuskriptet. Istället för att kopiera manuskriptet försöker utgivaren i skriven text beskriva manuskriptet genom att ange var ändringar och strykningar är gjorda; om strykningen eller ändringen har gjorts på raden, efter ett visst ord, över raden, under raden, i marginalen eller längst ner på sidan.

Genetiska angivelser är, som jag ser det, den egentliga interna variantförteckningen eftersom utgivaren där faktiskt anger författarens arbetsprocess, d.v.s. hur verket på ett enskilt textställe vuxit fram från den ena förkastade varianten till den andra. Utgivaren anger inte i första hand *var* ändringen är gjord men väl i vilken tidsföljd olika ändringar är gjorda. Den genetiska angivelsen innebär alltså att utgivaren måste försöka bestämma i vilken ordning författaren skrivit

ner de olika varianterna. Här blir det också viktigt att ange färg på bläcket och om avvikeler i färgen finns, eftersom det ger signaler om i vilken tidsföljd ändringar gjorts. Istället för att ange var en ändring är gjord anger utgivaren i vilken tidsföljd ändringarna har företagits. I kommentaren till Almqvists *Otryckta ungdomsverk* anges t.ex. istället för ”ö.r.” eller ”i marg.” att ändringen är ”tillagd”.

Positionella angivelser *kan* dock indirekt ses som genetiska angivelser. Att författaren ändrat något ”över raden” eller ”under raden” tyder ju på att han eller hon skrivit detta senare, kanske vid en omläsning. Angivelsen att ett ord är struket ”på raden” och sedan direkt följs av ersättningsordet tyder på att ändringen är gjord under själva skrivprocessen.¹³

Som en form av intern variantapparat fungerar en synoptisk utgåva, om ett manuskript eller ett korrektur med författarens ändringar utgör bastext. I en sådan utgåva etablerar utgivaren inte *en* text och redovisar förkastade läsningar i en intern variantapparat utan etablerar alla möjliga läsningar av en text, de må befinna sig i olika manuskript (eller tryckningar) eller som ändringar i ett och samma manuskript. Den interna variantapparaten är alltså inlemmad i den etablerade texten, med specialecken som gör reda för författarens arbetsprocess. Det blir en utgåva som vänder sig till en liten skara experter, inte något som läses av den allmänt intresserade läsaren.¹⁴ Det kanske mest kända exemplet på en synoptisk utgåva är Hans Walter Gablers utgåva av Joyces *Ulysses* (1984) som har Joyces manuskript som bastext.

Ett annat problem med en synoptisk utgåva är förstås att den ofta är ansträngande att läsa, om inte utgåvan kompletteras med en ”ren” etablerad text.¹⁵ Så har också skett i Gablers utgåva, där den rena etablerade texten löper på högersidorna medan den synoptiska texten löper på vänstersidorna. ”The new reading text, which crowns the edition on its right-hand pages, is offered to all lovers of Joyce for their enhanced enjoyment of *Ulysses*”, skriver Gabler i förordet, och antyder därmed något pessimistiskt att vänstersidorna inte skulle utgöra någon nytta för läsarna.¹⁶

Huruvida utgivaren också ska vara en uttolkare eller ej hör till de textkritiska tvisteämnen. Sir Walter Greg menade att han som bibliograf sysslade med pappersbitar med skriven eller tryckt text; deras mening hade han inget med att göra.¹⁷ Men så enkelt brukar utgivaren inte komma undan. Den som bestämmer sig för genetiska angivelser måste t.ex. försöka tolka i vilken ordning ändringarna har gjorts och hur ett visst textställe sett ut i olika stadier. Utgivaren måste försöka sätta sig in i författarens arbetssätt. Vid positionella angivelser måste även den mest hängivne Greg-anhängare försöka dechiffrera svårläsliga ord och överstrykningar och sålunda i större eller mindre utsträckning försöka tolka vad som är skrivet. Det handfastas arbetet med en intern variantapparat kan övertyga vem som helst om att det textkritiska arbetet aldrig kan bli helt fritt från tolkningar, hur ovillig utgivaren än inledningsvis kan vara att tillstå detta.

Ett problem för sig är placeringen av den interna variantapparaten, hur den än är gjord. Ska den finnas längst ner på sidan där den etablerade texten återges, ska den finnas i en särskild avdelning längst bak i volymen eller kanske rent av i en särskild volym? Vilken princip som väljs beror på vilket syfte – eller vilka syften – utgivningen har. Omfånget på den interna variantapparaten kan också vara vägledande för var utgivaren väljer att placera den. Om variantapparaten blir långt mer omfångsrik än den etablerade texten kan det vara skäl att placera variantapparaten längre bak i volymen.¹⁸ Det är förstås läsvänligare att gömma undan den interna variantapparaten på något ställe där läsaren inte störs av den. Detta är att tillämpa principen att filologpedanteriets mödor helst bör verka utan att synas eller, vad E. Talbot Donaldson har benämnt "the editorial death-wish".¹⁹

Utgivarna måste också ta ställning till i hur hög grad de ska använda sig av förkortningar. Förkortningar sparar plats och tid, men gör redovisningen mer svårläslig. Inom den pågående Kierkegaardutgivningen i Danmark använder sig utgivarna av olika tecken för att ange i vilken tidsföljd ändringarna är gjorda och i Gablers *Ulys-*

ses-utgåva finns en lång uppsättning tecken och symboler som bl.a. anger interna varianter.²⁰

Variantförteckningar över huvud taget kan ses som kyrkogårdar för förkastade textvarianter eller versioner, med minimal användarvänlighet. Det är ett sätt för utgivaren att fria sig från anklagelser om felaktiga val och ett sätt att göra tolkningen mer handfast vetenskaplig.²¹ I en vetenskaplig utgåva måste också utgivarens val redovisas ordentligt. Hur utgivaren än bär sig åt när denne i tryckt form redovisar interna varianter så går det inte att komma ifrån att bara originalet kan ge en fullständig bild av handskriften. Positionella angivelser av varianter kan ses som ett sätt att göra reda för handskriftens utseende så korrekt som möjligt, i händelse av att den skulle förkomma eller förstöras. Det finns fall då detta har förekommit och då en avskrift, med noggranna redogörelser för ändringar och handskriftens utseende, varit av ovärderlig betydelse.²²

Positionella angivelser kan tyckas onödiga, med tanke på att en färgkopia av handskriften på ett bättre sätt än skriven text kan redogöra för hur originalet ser ut. På 1800-talet tjänstgjorde många akademiker som skrivare eller kopister på ämbetsverken; exempelvis Almqvist och Stagnelius hade sådana sysslor vid Ecklesiastikexpeditionen i Stockholm. Så småningom tog tekniken över kopieringen, men åtminstone i ett avseende kan akademikern som kopist fortfarande sägas existera, nämligen som editionsfilolog med uppgift att ange manuskriptändringar enligt positionella bestämmelser.

Så kanske vi kan göra oss av med det tidsödande arbetet med en intern variantapparat genom att helt enkelt fotografera av handskrifterna och eventuellt presentera dem i digital form på Internet eller på CD-ROM? Det är väl onödigt att utgivaren fungerar som kopieringsapparat? Nej, i själva verket är det precis tvärtom så att just därför att utgivaren *inte* är en kopiator är dennes arbete med den interna variantapparaten viktigt. När Fredrik Böök på 1910-talet sysslade med utgivningen av Tegnérს *Samlade skrifter* skrev han till sin vän Per Hallström om hur nöjsamt detta arbete var och hur han sjöng ”filologpedanteriets höga visa”.²³ Ingen skanner eller aldrig så

avancerad kopiator får hindra editionsfilologen från att använda sin hjärna. Och datorernas intåg i utgivarens vardag kan ge goda exempel på att textkritisk utgivning inte mest är ett mekaniskt arbete för den som inte orkar tänka.

För de interna variantapparaternas del har den digitala tekniken definitivt öppnat nya möjligheter. Att lägga ut inskannade bilder av handskrifter på Internet uppfyller två viktiga kriterier för utgivning av texter i digital form: publiceringen av bilderna på Internet ger en större tillgänglighet och en smidigare presentation. Men i ett tredje avseende, och det kanske är det viktigaste, är de inskannade bilderna sämre än en digital textutgåva där de interna variantapparaterna presenteras som skriven text med genetiska eller positionella ändringar. De skannade bilderna är inte sökbara. Hur hög upplösning bilderna än har så är de ändå bilder, och inget datorprogram i världen kan (ännu ...) förvandla en inskannad bild av ett slarvigt handskriftsutkast med många ändringar och överstrykningar till en sökbar text. Ett digitalt faksimil kan ingalunda trolla bort behovet av textkritiskt utgivningsarbete; det digitala faksimilet är i själva verket inget annat än en förlängning av det arkiv i vilket originalhandskriften befinner sig. Tolkning av handskriftsändringar är fortfarande ett kvalificerat vetenskapligt arbete och kan inte ersättas av kopiering eller skanning. Att呈现出 en text på en skärm är inte nödvändigtvis detsamma som att etablera texten.²⁴

Digital publicering ger möjligheter att med kopierade eller skannade bilder av handskrifterna komplettera befintliga, nedskrivna variantapparater. Inom Almqvistutgivningen finns planer på att på Internet lägga ut inskannade bilder av de handskrifter som utgör bastexter, exempelvis *Karmola*, som innehåller många ändringar, tillägg och marginalanteckningar. Den etablerade texten av *Karmola* läggs, som andra texter i *Samlade Verk*, ut på Internet. Den nedskrivna interna variantapparaten är tänkt att kompletteras med inskannade bilder av handskriften. Den som vill se handskriften kan då alltså gå till den digitala faksimilen och med egna ögon ta del av såväl genetiska som positionella ändringar, på en och samma gång.

De inskannade bilderna av Almqvists handskrifter ska alltså inte ersätta en nedskrivna intern variantapparat, utan får istället utgöra ett komplement till denna.

Sökfunktionen är förmodligen den viktigaste funktionen hos en digitalt presenterad text.²⁵ Jag tror inte att det är många som kommer att läsa *Karmola* från skärmen, men ändemot kommer en och annan forskare att vilja söka igenom texten efter ord och begrepp. Och den forskare som t.ex. vill undersöka om Almqvist skrivit ordet ”törnros” eller ”hind” i *Karmola* – och i så fall i vilket sammanhang och i vilken betydelse – innan han ändrade sig och skrev något annat, kan inte utröna detta på något enkelt sätt om de förkastade varianterna inte är sökbara. Detta är en tröst för utgivaren att veta; mödorna med att notera varje liten ändring i en intern variantapparat är ändå inte bara onödigt filologpedanteri.

Pappersutgåvan av Almqvists *Samlade Verk* utgör mall för den digitala utgåvan och detta medför en del problem som är specifika för utgivningen av verk där handskrifter utgör bastext. Pappersutgåvan av *Samlade Verk* kan ganska oproblematiskt återges som digital och sökbar text med länkar från markerade ord till varianter, ordförklaringar och kommentarer. Layouten och sidnumreringen i den digitala utgåvan är densamma som i pappersutgåvan. Detta ska också gälla för utgivningen av texter där handskrifter utgör bastext, och där interna varianter finns. Dessa varianter presenteras i pappersversionen i en särskild förteckning i kommentardelen, längst bak i boken, och i den digitala utgåvan – förhoppningsvis – i en länk från det ändrade textstället. Men de interna varianterna borde, om den digitala tekniken utnyttjades på ett mer genomarbetat sätt, presenteras i direkt anslutning till texten med de förkastade varianterna och versionerna överstrukna, kompletterat med en länk till ett digitalt faksimil av textstället.²⁶ Det blir inte en text som på något särskilt njutbart sätt kan läsas från början till slut – men det är inte heller troligt att så många kommer att vilja läsa hela verket från en datorskärm. Det är förstås också en kostnadsfråga; ett sådant förfaranande kräver ju att utgivaren dels preparerar en text som ska framläggas

i pappersversionen, dels en text som ska presenteras i den digitala versionen.

Det finns andra digitala utgåvor där man på ett mer genomarbetat sätt utnyttjar mediets unika möjligheter att redogöra för de interna varianterna. Ett exempel är The Rossetti Archive, med Jerome McGann som drivande motor. Ändringar redovisas här i direkt anslutning till den etablerade texten, med det ändrade textstället grönfärgat och de förkastade varianterna rödfärgade och placerade under textradern. Om flera ändringar gjorts av samma textställe återges ändå allt med rött, vilket inte säger något om vare sig genes eller verklig position – men det kan den intresserade själv undersöka via en länk till bilden av handskriften. I den meningen är ändringarna återgivna genetiskt eftersom ingenting sägs om var de är gjorda.²⁷

Ett annat exempel på ett mer genomarbetat elektroniskt utgivningsprojekt där man återger inskannade bilder av handskrifter och i digital form presenterar de interna varianterna är *Wittgenstein's Nachlass – The Bergen electronic edition*, där såväl en ”ren” etablerad text presenteras som en diplomatarisk och sökbar transkription och som ett digitalt faksimil.²⁸

Inskannade eller kopierade bilder av handskrifter på CD eller på Internet är alltså inte sökbara. Ett annat problem med att presentera handskrifter digitalt i stället för i traditionellt skrivna förteckningar över interna varianter är digitala mediers flyktighet. De är inte lika beständiga som en tryckt bok. Efter tio år är kanske programvaran som skapat bilderna obsolet, och nuvarande läsare för CD urmodiga och förpassade till datorernas kyrkogård. Och en nätplats måste underhållas kontinuerligt – en truism som inte nog kan upprepas. En nätplats fungerar inte som en bok som trycks en gång för alla och sedan är arbetet gjort. I den digitala världen tycks tre år vara detsamma som trehundra år i den vanliga tideräkningen. Det kan onekligen känna tryggare för den tveksamme att hålla fast vid de gamla hederliga nedskrivna interna variantapparaterna, tryckta och publicerade i en codex som inte kräver någon avancerad apparatur för att läsas.²⁹

Men vad betyder egentligen ’intern’ i begreppet intern variantapparat? Om det betyder att ändringarna är gjorda inom ett och samma manuskript är det lätt att acceptera benämningen. Då bör vi också i beteckningen manuskript inbegripa korrektur där författaren – eller någon annan – gjort ändringar. Birger Sjöberg och Balzac är exempel på författare som kunde göra sina sättare och förläggare förtvivlade genom omfattande ändringar och tillägg ända in i sista korrekturen.³⁰ Kanske är beteckningen ”dokument” lämpligare än ”manuskript”; den beteckningen utesluter ju inte ändringar som författaren gjort i andra utkast än de handskrivna.

Svårare är att acceptera begreppet ”intern” som liktydigt med ”ändringar i ett manuskript företagna av författaren” – för hur vet vi säkert om ändringarna är interna i denna betydelse? Någon annan kan ju ha läst och kommenterat utkastet utan att ha gjort anteckningar i det och då kan vi inte säkert veta om författaren själv är ensam upphovsman till ändringarna eller ej – även om det enbart är författaren som fört pennan. När jag skrev min avhandling om ett förlag och boktryckeri i Uppsala under romantiken insåg jag snabbt hur viktig den krets av författarvänner, som samlades på tryckeriet till samkväm, var för t.ex. Atterbom. Många av hans verk har med stor säkerhet lästs av både en och flera vänner. Dessa har kommit med förslag till förbättringar som de inte skrivit in i manuskriptet, men kanske förmedlat muntligt, kanske över några glas Carolina sent på nattkröken.³¹ Och när Atterboms förläggare Palmblad bad honom ändra ett och annat i sitt manuskript för att göra det mer publicerbart, i hur hög grad ska Atterbom stå som upphovsman till ändringarna, när det är förläggaren som föreslagit dem? När Atterbom skulle publicera en reseberättelse i *Svea* 1818 skrev Palmblad till honom: ”uteslut [...] allt hvad rör din [!] och dina kameraters personliga förhållanden”.³² I hur hög grad kan strykningar av dessa partier sägas härröra från författaren och i hur hög grad från förläggaren? Författaren har hållit i pennan – men idén är förläggarens.

I Almqvists utkast till *Karmola* finns inga synliga bevis för att någon annan gjort ändringsförslagen (eller ändringarna). Bara författarens

handstil finns i manuskriptet, som aldrig har varit i närheten av någon förläggare med lust att ingripa – i motsats till många av Strindbergs manuskript, t.ex. Jo förresten; i Almqvists manuskript ses en eller annan förtydligande blyertsanteckning, förmodligen härrörande från Ruben G:son Berg, Josua Mjöberg eller kanske Martin Lamm, när de – liksom jag – försökt bringa ordning i en härva av förkastade hela och halva versrader och ord. Med detta inte sagt att det inte finns andra manuskript av Almqvist som cirkulerat bland vänner och bekanta, vilka gjort sitt bästa för att förbättra verket. Inte minst deltagarna i Malla Silfverstolpes salong kan ha haft åsikter om Almqvists verk när de lästes upp innan de hunnit publiceras i tryck.

Textsociologen intresserar sig för det sociala sammanhang i vilket ett verk tillkommit. En intern variantapparat med ett textsociologiskt perspektiv borde försöka göra reda för det sociala sammanhang i vilket ändringarna gjorts. Min syn på författaren som skapar sina verk i en social kontext (försävitt författaren inte är helt isolerad) gör att jag inte kan se en intern variantförteckning som intern i betydelsen att den skulle härröra endast från författaren själv. Det är inte säkert att ändringarna är påfund enbart av författaren. Någon annan kan ju ha läst det ofärdiga manuskriptet och föreslagit ändringar. Därför menar jag att uppfattningen om att det som författaren skriver endast har honom eller henne som upphovsman bygger på en föreställning om att författaren skapar i ett socialt vacuum, så länge ingen annan ingriper i dennes manuskript. Som litteratursociolog är jag ovillig att betrakta kreativt skapande på detta sätt.³³ Vi vet inte något säkert om huruvida endast Almqvist själv läst och kommenterat *Karmola* och om han företagit de många ändringarna utan att ha påverkats av någon annan, läsare eller diskussionspartner. Eller har han under arbetet med versepasset läst något som fått honom att ändra en och annan versrad? Hur ska i så fall sådan påverkan bedömas, om det är endast författarens egna ändringar och idéer som kan räknas som interna varianter?

Den Tolfte och sista sången i Almqvists *Karmola* handlar om hur prins Lumo med sin flotta beger sig iväg till fjärran land för att häm-

nas sin döde far. Skeppen seglar med god fart över vattnet, snabbare än vinden egentligen tillåter, men vad som inte ses av människorna, som förvånas över den fart skeppen har, är att flottan hjälps framåt av en samling havsnymfer. Almqvist skriver:

Små glada Vindar leka väl med Seglens vingar,
Men hur i detta lugn kan flottan gå så hastigt?
På skeppen stodo alle undrande,

Härför har Almqvist strukit en rad; en strykning som ger en aning om att han inte kände någon gudomlig inspiration i sitt tragglande med *Karmola* och att han själv nog inte skulle varit främmande för att ta intryck av andra personer och få en eller annan rad förbättrad av någon med god känsla för versfötter. Den strukna raden lyder:

Blott Skalden ser, det ingen annan kan

NOTER

1. Bertil Romberg & Johan Svedjedal, "Carl Jonas Love Almqvists Samlade Verk. Planer och principer", *Samlaren* 1993, s. 21.
2. Jfr Sten Malmström, *Om utgivning av nysvensk skönlitteratur i vetenskaplig kommenterad utgåva*, Institutionerna för Nordiska språk och Litteraturhistoria vid Stockholms Universitet, Stockholm 1965, s. 1 ff.; Tore Wretö, "Texter och editioner. En inledande betraktelse", *Textkritik. Teori och praktik vid edering av litterära texter*, red. Barbro Ståhle Sjönell, Stockholm 1991, s. 18; Pia Forssell, "Om konsten att skapa en nationalskald. J. L. Runeberg och utgåvorna", *Text och tradition. Om textedering och kanonbildning*, Nordiskt nätförbund för Editionsfilologer, Skrifter 4, red. Lars Burman & Barbro Ståhle Sjönell, Stockholm 2002, s. 18 f.
3. Bo Lindberg, *Humanism och vetenskap. Den klassiska filologien i Sverige från 1800-talets början till andra världskriget*, Lychnos-bibliotek. Studier och källskrifter utgivna av Lärdomshistoriska samfundet 37, Grillby 1987, s. 22 f. om motsättningen mellan vetenskaplig filologi och humanistiska ideal samt ibid., s. 34 om den humanistiska människosynen som en aspekt av romantiken.
4. Se "Varianter", [Carl Michael Bellman], *Fredmans handskrifter*, utg. Vilhelm Fredrik Palmblad & Per Adolf Sondén, Stockholm 1985 [1813], s. 208 ff.

5. Hans Samuel Collin & Carl Johan Schlyter, "Företal", *Westgöta-Lagen*, Stockholm 1827, s. LXV.
6. Om principer för återgivning av manuskriptändringar i Nationalupplagan, se Lars Dahlbäck, "Presentation av Nationalupplagan och redogörelse för redigeringsprinciperna", *Ungdomsdramer*, 1, *Fritänkaren. Det sjunkande Hellas. Hermione*, red. Birger Liljestrand, Stockholm 1989, s. 330 f. För olika metoder att spåra ändringar redogör Gunnar Ollén i "Hur identifierades förläggarens ingrepp i Strindbergs manuskript till Fröken Julie?", *Textkritik* 1991, s. 156–167.
7. Sverker Ek & Otto Sylwan, "Förord", Johan Henrik Kellgren, *Samlade skrifter*, IX, *Kommentar till breven*, Stockholm 1933–1935, s. VII.
8. Ruben G:son Berg, "Nya Almquistfynd", *Samlaren* 1924, s. 127–175.
9. För en definition av accidentalier och substantieller se Walter W. Greg, "The Rationale of Copy-Text", *Studies in Bibliography. Papers of the Bibliographical Society of the University of Virginia*, 3, red. Fredson Bowers, Charlottesville 1950–1951, s. 19–36.
10. Lars Burman, "Det enkla valet. Följderna av en oproblematisch textsituation", *Vid texternas vägskäl. Textkritiska uppsatser*, Nordiskt Nätverk för Editionsfilologer, Skrifter 1, red. Lars Burman & Barbro Ståhlé Sjönell, Stockholm 1999, s. 87 f.
11. Se Greg 1950–1951.
12. Johnny Kondrup, "Litterær traditionsdannelse gennem videnskab", *Text och tradition* 2002, s. 35.
13. Malmström 1965, s. 29.
14. Jfr Kondrup 2002, s. 34.
15. D. C. Greetham, *Textual Scholarship. An Introduction*, New York & London 1994 [1992], s. 354. Jfr Wretö 1991, s. 21.
16. Hans Walter Gabler, "Foreword", James Joyce, *Ulysses*, huvudred. Hans Walter Gabler, N.Y. & London 1984, s. viii.
17. D. F. McKenzie, "Bibliography and the Sociology of Texts", *Bibliography and the Sociology of Texts*, Cambridge 1999 [1986], s. 9; Greetham 1994 [1992], s. 352.
18. Jfr Malmström 1965, s. 27.
19. Citerat efter Greetham 1994 [1992], s. 296.
20. Jette Knudsen & Johnny Kondrup, "Tekstkritiske retningslinier for Søren Kierkegaards Skrifter. Journaler, notesbøger og papirer", *Søren Kierkegaards Skrifter*, 17, København 2000, s. 340 ff.

21. Mats Dahlström, "Drowning by Versions, *Human IT* 2000:4, s. 11.
22. För exempel, se Richard D. Altick, *The Scholar Adventurers*, New York 1960, s. 229–238.
23. Böök citeras efter Svante Nordin, *Fredrik Böök. En levnadsteckning*, Stockholm 1994, s. 156.
24. Jfr Karsten Kynde, "Kampen mellem bog og skærm set fra den elektroniske redaktørs skrivebord", *Bog og skjerm. Forholdet mellom bokbasert og digitalt basert tekstutgivelse*, Nordisk Nettverk for Edisjonsfilologer, Skrifter 3, red. Jon Gunnar Jørgensen m.fl., Oslo 2001, s. 104 och 110.
25. Jfr Karl G. Johansson, "Elektronisk utgivning – manuscripttext eller edition?", *Bog og skjerm* 2001, s. 56 ff; Kynde 2001, s. 110.
26. Jfr Kynde 2001, s. 108 f.
27. Se <http://jefferson.village.virginia.edu/rossetti/index.html>.
28. Claus Huitfeldt, "Utgivelsen av 'Wittgenstein's Nachlass'", *Bog og skjerm* 2001, s. 115–133.
29. Jfr Mats Cavallin, "e-bokens lov", *Biblis* 18, 2002, s. 4–15; Johan Mannerheim, "Överlever nationens minne i cyberrymden?", *Biblis* 18, 2002, s. 20–24.
30. Roger Pierrot, "Balzac 'éditeur' de ses œuvres", *Balzac. Imprimeur et défenseur du livre*, Paris 1995 (Utställningskatalog från Maison Balzac för utställning 3/10 1995 till 7/1 1996), s. 55; Lars Helge Tunving, "Tre farliga kapitel. Birger Sjöbergs arbete med de tre första kapitlen i Kvartetten som sprängdes", *Skapande och kriser*, Vänersborg 1997, s. 113–186.
31. Petra Söderlund, *Romantik och förfuvt. V.F. Palmblands förlag 1810–1830*, Skrifter utg. av Avd. för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 43, diss., Hedemora 2000, ssk hela kap. "Förlaget och författarna". Carolina tillredes sålunda: "2 klufna citroner och 1 butelj gammalt franskt vin ställas några timmar förut på is. Sedan tillkomma: 3 buteljer gammalt franskt vin, 2 dito ungt dito, 1 dito madeira och 1 dito champagne." Citronerna pressas i bålen men bara den ena halvan lägges i. Se Gustafva Björklund, *Kokbok för husmödrar innehållande beskrifningar öfver mer än 2000 anrätningsar*, Stockholm 1893 (ny, genomsedd upplaga), s. 505.
32. Söderlund 2000, s. 223.
33. Jfr Jerome McGann, *A Critique of Modern textual Criticism*, Chicago & London 1983.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckt material:

Nordiska Museets arkiv: Karmola (Hazelius arkiv, Almqvist A–K)

Tryckt material:

Altick, Richard D., *The Scholar Adventurers*, New York 1960

[Bellman, Carl Michael], *Fredmans handskrifter*, utg. Vilhelm Fredrik Palm-blad & Per Adolf Sondén, Stockholm 1985 [1813]

Berg, Ruben G:son, "Nya Almqistfynd", *Samlaren* 1924, s. 127–175

Björklund, Gustafva, *Kokbok för husmödrar innehållande beskrifningar öfver mer än 2000 anrättningar*, Stockholm 1893 (ny, genomsedd upplaga)

Burman, Lars, "Det enkla valet. Följderna av en oproblematisch textsituation", *Vid texternas vägskäl. Textkritiska uppsatser*. Nordiskt Nätverk för Editionsfilologer, Skrifter 1, red. Lars Burman & Barbro Stähle Sjönell, Stockholm 1999, s. 83–99

Cavallin, Mats, "e-bokens lov", *Biblis* 18, 2002, s. 4–15

Collin, Hans Samuel & Schlyter, Carl Johan, "Företal", *Westgöta-Lagen*, Stockholm 1827, s. I–LXXIV

Dahlbäck, Lars, "Presentation av Nationalupplagan och redogörelse för redigeringsprinciperna", *August Strindbergs samlade verk. Nationalupplagan. Ungdomsdramer*, 1, *Fritänkaren. Det sjunkande Hellas. Hermione*, red. Birger Liljestrand, Stockholm 1989, s. 277–330

Dahlström, Mats, "Drowning by Versions", *Human IT* 2000:4, s. 7–38

Ek, Sverker & Sylwan, Otto, "Förord", *Johan Henrik Kellgren, Samlade skrifter*, IX, *Kommentar till breven*, Svenska Författare utg. av Svenska Vitterhets-samfundet, Stockholm 1933–1935

Forssell, Pia, "Om konsten att skapa en nationalskald. J.L. Runeberg och utgåvorna", *Text och tradition. Om textedering och kanonbildning*. Nordiskt Nätverk för Editionsfilologer, Skrifter 4, red. Lars Burman & Barbro Stähle Sjönell, Stockholm 2002, s. 11–24

Gabler, Hans Walter, "Foreword", James Joyce, *Ulysses*, 1, huvudred. Hans Walter Gabler, N.Y. & London 1984

Greetham, D. C., *Textual Scholarship. An Introduction*, New York & London 1994 [1992]

- Greg, Walter W., "The Rationale of Copy-Text", *Studies in Bibliography. Papers of the Bibliographical Society of the University of Virginia*, 3, red. Fredson Bowers, Charlottesville 1950–1951, s. 19–36
- Huitfeldt, Claus, "Utgivelsen av 'Wittgenstein's Nachlass'", *Bog og skjerm. Forholdet mellom bokbasert og digitalt basert tekstutgivelse*, Nordisk Nettverk for Edisjonsfilologer, Skrifter 3, red. Jon Gunnar Jørgensen m.fl., Oslo 2001, s. 115–133
- Johansson, Karl G., "Elektronisk utgivning – manuskripttext eller edition?", *Bog og skjerm. Forholdet mellom bokbasert og digitalt basert tekstutgivelse*, Nordisk Nettverk for Edisjonsfilologer, Skrifter 3, red. Jon Gunnar Jørgensen m.fl., Oslo 2001, s. 47–59
- Knudsen, Jette & Kondrup, Johnny, "Tekstkritiske retningslinier for *Søren Kierkegaards Skrifter*. Journaler, notesbøger og papirer", *Søren Kierkegaards Skrifter*, 17, København 2000, s. 299–343
- Kondrup, Johnny, "Litterær traditionsdannelse gennem videnskab", *Text och tradition. Om textedering och kanonbildning*. Nordiskt Nätverk för Editionsfilologer, Skrifter 4, red. Lars Burman & Barbro Ståhle Sjönell, Stockholm 2002, s. 25–41
- Kynde, Karsten, "Kampen mellem bog og skærm set fra den elektroniske redaktørs skrivebord", *Bog og skjerm. Forholdet mellom bokbasert og digitalt basert tekstutgivelse*, Nordiskt Nettverk for Edisjonsfilologer, Skrifter 3, red. Jon Gunnar Jørgensen m.fl., Oslo 2001, s. 103–114
- Lindberg, Bo, *Humanism och vetenskap. Den klassiska filologien i Sverige från 1800-talets början till andra världskriget*, Lychnos-bibliotek. Studier och källskrifter utgivna av Lärdomshistoriska samfundet 37, Grillby 1987
- Malmström, Sten, *Om utgivning av nysvensk skönlitteratur i vetenskaplig kommenterad utgåva*, Institutionerna för Nordiska språk och Litteraturhistoria vid Stockholms Universitet; stencil, Stockholm 1965
- Mannerheim, Johan, "Överlever nationens minne i cyberrymden?", *Biblis* 18, 2002, s. 20–24
- McGann, Jerome, *A Critique of Modern textual Criticism*, Chicago & London 1983
- McKenzie, D.F., "Bibliography and the Sociology of Texts", *Bibliography and the Sociology of Texts*, Cambridge 1999 [1986], s. 7–76
- Nordin, Svante, *Fredrik Böök. En levnadsteckning*, Stockholm 1994
- Pierrot, Roger, "Balzac 'édition' de ses œuvres", *Balzac. Imprimeur et défenseur du livre*, Paris 1995 (Utställningskatalog från Maison Balzac för utställning 3/10 1995 till 7/1 1996), s. 55–68

- Romberg, Bertil & Svedjedal, Johan, "Carl Jonas Love Almqvists Samlade Verk. Planer och principer", *Samlaren* 1993, s. 15–26
- Söderlund, Petra, *Romantik och förnuft. V. F. Palmblads förlag 1810–1830*, Skrifter utg. av Avd. för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 43, diss., Hedemora 2000
- Tunving, Lars Helge, "Tre farliga kapitel. Birger Sjöbergs arbete med de tre första kapitlen i Kvartetten som sprängdes", *Skapande och kriser*, Vänersborg 1997, s. 113–186
- Wretö, Tore, "Texter och editioner. En inledande betraktelse", *Textkritik. Teori och praktik vid edering av litterära texter*, red. Barbro Ståhle Sjönell, Stockholm 1991, s. 9–26

Internetadress:

The Rossetti Archive

<http://jefferson.village.virginia.edu/rossetti/index.html>

KARSTEN KYNDE

Synoptiske udgaver i elektronisk form

Denne artikel¹ beskæftiger sig med en elektronisk udgaves muligheder for at gengive alternative tekstlag synoptisk. Ordet ‘synoptisk’ skal i denne sammenhæng forstås brugt om en udgave som gengiver flere sammenlignelige tekster i deres fulde længde i en opstilling hvoraf lighederne fremgår. Der benyttes to gennemgående eksempler. Det ene er fremadrettet, hvor en færdig tekst ændres og varieres i senere udgaver. Det andet er bagudrettet, hvor den færdige tekst betragtes i lyset af tidlige forlæg og kladder.

I

I 1898 skrev Henrik Pontoppidan det første bind af fortællingen *Lykke-Per* og de følgende år indtil 1904 fulgte resten af værket i ujævn udgivelsestakt. Så sent som i 1902 lader Pontoppidan på sidste side af bind 6 læseren vide at “Fortællingen om LYKKE-PER udkommer i syv (højst otte) tvangfri Hefter” og ikke så snart er bind 8 færdigt i 1904 før han meddeler, ligeledes på sidste side:

En ny, gennemset, lidt forkortet Udgave af Fortællingerne om Lykke-Per vil udkomme efter Nytaar. Forfatteren anmoder om, at denne nye Udgave maa blive lagt til Grund ved mulig Bedømmelse af det samlede Værk.

Den således varslede andenudgave udkom i 1905 og fyldte tre bind. Derpå fulgte en uændret tredjeudgave og endelig i 1918 en fjerdeudgave i to bind. I 1898 havde forfatteren netop udgivet tredjeudgaven af sin første store roman *Det forjættede Land*. Dette værk, hvis tilblivelsesproces i store træk følger Lykke-Pers hvad udgivelser og omarbejdninger angår, var et gennembrud for forfatteren, og i 1917, året før han endelig lægger sidste hånd på begge værker, modtager han Nobels litteraturpris. Det er et gammelt ønske blandt pontoppidanforskere at få samlet den ultimative tekstudgave af Pontoppidan's store romaner med varianter. Til nu har dog den blotte vægt af materialet stillet sig hindrende i vejen for en sådan udgave på papir; i 1997 udkom imidlertid en cd-rom,² hvor alle *Det forjættede Land*'s fem udgaver er samlet med mulighed for at gøre relevante sammenligninger. I 2002 er cd-rom'en suppleret med første-, anden- og fjerdeudgaven af *Lykke-Per*,³ og dermed resterer kun den tredje store roman *De Dødes Rige* (1912–22).

II

Ved sin død i 1855 efterlod Søren Kierkegaard forarbejder til næsten alle sine værker: kladder, udkast, renskrifter, korrekturark. En del af disse er trykt i udvalg, dvs. fortrinsvist sådanne som varierer meget eller på særlig interessant vis fra det færdige værk. Der er med andre ord tale om et selektivt såvel som subjektivt skøn. Også manuskripter som varierer ganske lidt fra den færdige version, eller som af andre grunde ikke er udgivet, er imidlertid i stand til at give vigtige oplysninger om forfatterens arbejdsmetode. Det er derfor et mål for den igangværende nyudgivelse af *Søren Kierkegaards Skrifter* at bringe værkernes forarbejder i deres fulde længde for på denne måde at tilvejebringe et positivt variantapparat som viser tekstuvarianterne i deres sammenhæng, snarere end det traditionelle negative der fokuserer på forskelle. Vi vil se på Kierkegaards lille morskabsbog fra 1844, *Forord*.⁴ Indtil videre har Søren Kierkegaard Forskningscenteret fremstillet en demonstrationsudgave indeholdende

de fire manuskripter som findes bevaret, begyndende med ms. 1, som består af korte, spredte udkast og sluttende med ms. 4, som har fungeret som trykmanuskript.

Hvad er et tekstlag?

Ved *tekstlag* vil vi forstå tekster der enten 1) består af ord eller fraser som i en vid udstrækning er ens eller som 2) angiveligt udgør det samme værk. I stedet for *værk* kunne man tale om *genstand* eller *mål*. Det *angivelige* kan ligge i at forfatteren har betitlet teksterne ens, uanset deres forskellige indhold. På den ene side er definitioner vigtige; på den anden side er formålet ingenlunde at træde den filologiske nomenklatura for nærl. Vi vil derfor ile videre til følgende, forhåbentlig oplysende eksempler:

Det Nye Testamente evangelier er ureksemplet på en synopse.⁵ Her er der tale om tekstlag efter begge definitioner: Der er et hyppigt tekstmæssigt sammenfald og de beskriver alle tre (eller fire) det samme, nemlig Jesu liv.

Oversættelser er et lidt skævt eksempel, som kun kan medtages efter definition 2. Vi vil se nærmere på to andre eksempler: *reviderede udgaver* (I) og *forarbejder* (II).

Eksempel I: Lykke-Per

Lykke-Per, 1.udg 1898

I en af de østjyske Smaakøbstæder levede der for omtrent en Menneskealder siden en Præst ved Navn Johannes Sidenius. Det var en from og streng Mand, graanet under et allerede langt Livs ublide Kaar og mangehaande Prøvelser. I sin ydre Fremtræden som i sin hele Levevis skilte han sig skarpt ud fra Byens øvrige Befolkning; og af denne betragtedes han da ogsaa i mange Aar som en besværlig Fremmed, hvis Ejendommeligheder man vekselvis trak paa Skuldrer af og forargedes over

Lykke-Per, 4.udg, 1918

I en af de østjyske Smaakøbstæder, der ligger gemt mellem grønne Bunker i Bundens af en tilgroet Fjord, levede der i Aarene før og efter vor sidste Krig en Præst ved Navn Johannes Sidenius. Det var en from og streng Mand. I sin ydre Fremtræden som ved sin hele Levevis skilte han sig skarpt ud fra Byens øvrige Beboere, af hvem han derfor i mange Aar be-

tragtedes som en besværlig Fremmed, hvis Særegenheder man afvekslende trak paa Skuldrnen af og foragedes over.

Allerede i denne korte indledning finder vi adskilligt godt litteratur-historisk studiemateriale. Der er både tale om en øget brug af landskabsikoner og en ændring af tidsfæstelsen, både relativt og absolut, en tidsfæstelse som i øvrigt giver forfatteren store problemer senere i romanen.⁶ Hertil kommer sproglige fænomener som udskiftning af ord (i > ved) ogændret ordstilling (betragtedes han i mange Aar > han i mange Aar betragtedes).

Eksempel II: Forord

Forord, 1844

At skrive et Forord er ligesom at hvæsse Leen, ligesom at stemme Guitaren, ligesom at snakke med et Barn, ligesom at spytte ud af Vinduet. Man veed ikke, hvorledes det gaaer til, Lysten kommer paa Een, Lysten efter eventyrligen at zittre i Produktivitetens Stemning, Lysten efter at skrive et Forord, Lysten efter disse *leves sub noctem susurri*. At skrive et Forord er ligesom at ringe paa en Mands Dør for at gjække ham; ligesom at gaae en ung Piges Vindue forbi og see paa Brostenene, det er ligesom at slaae med sin Stok i Luften efter Vinden, ligesom at svinge med Hatten, uagtet man Ingen hilser. [...] At skrive et Forord er ligesom at være ankommen med Dagvognen til den første Station, holde i det mørke Skuur, anende, hvad der skal vise sig, see Porten og dermed Himlen aabenet, skue for sig Landeveien, der bestandigen har mere foran sig, øine Skovens forventende Hemmelighed, Fodstiens forføreriske Forsvinden; høre Posthornets Lyd og Echos vinkende Indbydelse, høre Kudskens vældige Smeld, og Skovens forvirrede Gjentagelse, og de Reisendes muntre Samtaler.

Forord, ms. 1.1

At skrive et Forord er ligesom at hvæsse Leen, ligesom at stemme Guitaren, ligesom at snakke med et Barn, ligesom at sytte ud af Vinduet,¹ og man veed ikke, hvorledes det gaar til, Lysten kommer paa Een, Lysten

1. ligesom at løbe om og ringe paa en Mands Dør for at gjække, ligesom at gaae en ung Piges Vindue forbi, at skrive et Forord er ligesom at staae og stirre ned i et Hyttefad og see Fiskene røre sig i Vandet; ligesom at slaae med sin Stok hen i Luften efter Vinden, ligesom at fløte for sig selv, ligesom at svinge med Hatten, uagtet man Ingen hilser.

efter at eventyrligen at zittre i Stemning, at skrive et Forord er at jeg skal udtrykke det lidt vidtløftigere^[h]

og efter at *levesque sub noctem susurri composita repetantur hora.*

[h] ligesom at ankomme med Dagvognen til en Station, holde i det mørke Skuar, anende det der skal vise sig, see Portenaabnet, see den deilige Egn, Skoven hist, og den forsvindende Fugl, høre Posthornets Lyd og Echo som vinker ad Een, høre Kudskens vældige Smeld, ~~Ett~~ de Reisendes muntre Samtale – og saa ikke komme længere.

Vi befinder os i dette eksempel i den kronologisk modsatte situation, idet vi øverst har førsteudgaven og nederst det første bevarede udkast fra forfatterens hånd. Vi har her at gøre med et stærkt polemisk, ironisk drilleri og som så ofte hos Kierkegaard, forfattet pseudonymt. Den bærende rammefortælling er en mand der samler på forord til bøger der ikke er skrevet. Her er vi i bogens forord, thi et sådant må jo også denne bog have! Det latinske citat betyder “den sagte hvisten gentages i den aftalte time, når natten falder på” og er et citat af Horats. Ellipsen [...] (øverst) træder i stedet for adskillige forekomster af “at skrive et Forord er ligesom ...”, hvis forlæg findes spredt udover hele ms. 1.1.

Vi har i disse to sidste eksempler at gøre med tekstlag efter begge definitioner. En mængde tekst går igen og der er tale om samme mål fordi Kierkegaard direkte skriver at der er tale om dette værk og opbevarer mss. samlet, og fordi Pontoppidan genudgiver teksten med betegnelsen “fjerdeudgave”.

Vi vil i denne sammenhæng omtale tekstlag som ‘horisontalt’ sammenhængende følger af tekst. Dette skal ikke forstås mere bogstaveligt end at man glimrende kan anbringe teksterne som det er sædvanlig i synoptiske udgaver, i lodrette spalter. Også det ‘sammenhængende’ er i nogen grad en tilsnigelse, som man vil se af eksempel II: Et tekstlag kan bestå af fragmenterede stykker med løse noter. Senere i ms. møder vi også overstregninger og rettelser som i sig selv udgører nye deltekstlag.

Hvad er en skakt?

Vi har nu set eksempler på tekstlag i *horizontal* sammenhæng – de skal nu sammenkædes *vertikalt*. Til dette formål definerer vi en *skakt* som en afbildung af en identifikator på en mængde af positioner i forskellige tekstlag. Atter undskylder jeg den teoretiske iklædning og uddyber straks med en model for praksis:

En skakt udpeger *lighed*. Identifikationen af skakter blive dermed en filologisk opgave. Denne identifikation foregår i praksis på flg. måde: I førsteudgaven af *Forord* anbringes et <skakt>-mærke:⁷

<skakt id="f-07-3">At skrive et Forord er ligesom at ringe paa en Mands Dør for at gjække ham;</skakt> ligesom at gaae en ung Piges Vindue forbi og see paa Brostenene, det er ligesom at slaae med sin Stok i Luften efter Vinden, ligesom at svinge med Hatten, uagtet man Ingen hilser.

Tilsvarende i kladden, *ms. 1.1*:

```
<not><indv>1</indv>
<lin><skakt id="f-07-3">ligesom at løbe om og ringe paa en Mands Dør for at gjække,</skakt> ligesom at gaae en ung Piges Vindue forbi, at skrive et Forord er ligesom at staae og stirre ned i et Hyttefad og see Fiskene røre sig i Vandet; ligesom at slaae med sin Stok hen i Luften efter Vinden, ligesom at fløite for sig selv, ligesom at svinge med Hatten, uagtet man Ingen hilser.</lin>
</not>
```

Således kodet kan vi af teksterne udtrække en ledetekst fra hvert lag og fremstille den skakt som vi identifierer med “*f-07-3*”:

Ms. 1.1

⇒ “ligesom at løbe om og ringe paa en Mands Dør for at gjække, ...”

F

⇒ “At skrive et Forord er ligesom at ringe paa en Mands Dør for at gjække ham; ...”

I den elektroniske gengivelse vil <skakt>markeringen blive gengivet med en skaktikon ⇧ som repræsenterer et hypertextspring til skak-

ten, og skakten indrettes med hypertextspring ⇔ til de markerede steder i teksterne. På denne måde bliver den ‘vertikale’ skakt forbindelsesled mellem de ‘horisontale’ tekstlag.

⇒ At skrive et Forord er ligesom at ringe paa en Mands Dør for at gjække ham; ligesom at gaae en ung Piges Vindue forbi og see paa Brostenene, det er ligesom at slaae med sin Stok i Luften efter Vinden, ligesom at svinge med Hatten, uagtet man Ingen hilser.

⇒ ligesom at løbe om og ringe paa en Mands Dør for at gjække, ligesom at gaae en ung Piges Vindue forbi, at skrive et Forord er ligesom at staae og stirre ned i et Hyttefad og see Fiskene røre sig i Vandet; ligesom at slaae med sin Stok hen i Luften efter Vinden, ligesom at fløjte for sig selv, ligesom at svinge med Hatten, uagtet man Ingen hilser.

Granularitet

Skakten henviser til positioner i teksten, og bortset fra den korte ledtekst eller lemma som optræder i skakten, markerer <skakt>mærket et punkt i teksten. Dette rejser spørgsmålet om hvorlangt de udpegede tekststykker strækker sig; og ved længere, sammenhængende dele, hvornår det vil være praktisk nødvendigt at markere endnu en skakt. Skakterne inddeler værket i enheder af en vis finhed.

Pontoppidan er meget trofast overfor sine *kapitler*. Dette gør skaktbestemmelsen enkel; skulle teksten i et kapitel i en senere udgave optræde som to kapitler, deles enten det oprindelige kapitel eller de to senere slås sammen dersom de ligger i forlængelse af hinanden. I *Lykke-Per* anvendes sidste metode.⁸

I SKS forsøges en praksis som vist, hvor ethvert alinea⁹ i enhver tekst umiddelbart giver anledning til en skakt. Derudover har det dog vist sig nødvendigt at kode yderligere specialtilfælde.

Et mere kompliceret eksempel

I tekstredegørelsen for Kierkegaards *Forord* læser vi:

Forordet til *F* forklarer bl.a., hvordan Nicolaus Notabene har fået den idé at skrive en bog bestående af litter forord. Ideen udtrykker et kompromis mellem hans egen lyst til at blive forfatter og en kone, der mener,

at denne lyst vil slå skår i deres ægteskabelige lykke. I beskrivelsen af den lille, elskværdige magtkamp mellem ægtefællerne findes en lovprisning af ægteskabet, som ikke kom med i den trykte tekst. Den findes i ren-skriften, hvor den er blevet slettet med blyant. Med få ændringer genfindes lovprisningen imidlertid i *Stadier paa Livets Vei* (1845), nærmere bestemt som begyndelsen af “Adskilligt om Ægteskabet mod Indsigler”.¹⁰

Den omtalte renskrift indgår i *Forords* forarbejder under betegnelsen ms. 4.1, side 6. Tekststykket rummer den yderligere komplikation, at Kierkegaard har slettet resten af side 6 og derpå henlagt de følgende sider, som herefter betegnes ms. 2. En bestemt frase: *Forstanden staaer stille, Phantasien løber med Liimstangen*, som Kierkegaard allerede har anført i sit allerførste ms. 1, har tilsyneladende i høj grad behaget ham.¹¹ Den benyttes i den slettede del og gentages i det følgende, nu i en anden sammenhæng.

Ms. 1.1: Og priset være Ægteskabet, der er sagt meget til det Ære, hvis jeg der kun er en Begynder tør tillade mig en Ytring, da vil jeg sige, at det netop behager mig, fordi det ikke lader sig udtømme ell. forud opdage ved nogen Tænkning. ⇧ Forstanden staaer stille, Phantasien løber med Liimstangen,

Ms. 4.1: Priset være Ægteskabet, priset Enhver der taler til dets Ære; hvis en Begynder tør tillade sig en Ytring, da vil jeg sige, at netop derfor forekommer det mig saa vidunderligt, fordi Alt dreier sig om Ubetydeligheder, hvilke dog det Guddommelige i Ægteskabet ved Miraklet forvandler til Betydelige for de Troende. Af samme Grund lader heller Intet sig forud optage eller udtømme ved Beregning; thi dertil er det Alt for ubetydeligt, ⇧ og medens Forstanden staaer stille, og Phantasien løber med Liimstangen, og Beregningen regner feil, og Kløgten fortivler, saa gaaer det ægteskabelige Liv fort, og ved Troens Mirakel foregaaer bestandigen Forvandlingen, og medens det vilde falde mig lettere at forudsige Euro-pas Skjebne og [fortsættes i Ms. 2.1]

Ms 2.1: [fortsættelse af slettet tekst i Ms. 4.1, s. 6] |7| Philosophiens Gang end at forudsige, hvilke Ubetydeligheder, der skal udfylde den Dag imorgen for mig og min Kone, [...] “Du spinner Dig ind i Tankefuldhed fra Morgen og til Aften, men især er det paafaldende ved Middagsbor-

det." Jeg sad som paa Forundringsstolen; ♫ men Forstanden staaer stille, Phantasien løber med Liimstangen, Beregningen regner feil, Kløgten fortvivler. Hun reiser sig fra Bordet, hun staaer ved min Side, hun lægger Armen paa Stolens Ryg,

SLV: Priset være derfor Ægteskabet, priset Enhver, der taler til dets Åre; hvis en Begynder tør tillade sig en Yttring, da vil jeg sige, at det netop derfor forekommer mig saa vidunderligt, fordi Alt dreier sig om Ubetydeligheder, hvilke dog det Guddommelige i Ægteskabet ved Miraklet forvandler til det Betydelige for den Troende. Og alle disse Ubetydeligheder have igjen den Mærkelighed, at Intet lader sig forud optage, Intet udtømme ved et løseligt Anslag; men medens |66| ♫ Forstanden staaer stille, og Phantasien løber med Liimstangen, og Beregningen regner feil, og Kløgten fortvivler, gaaer det ægteskabelige Liv fort og forvandles ved Underet fra Herlighed til Herlighed, bliver det Ubetydelige betydningsfuldere og betydningsfuldere ved Underet – for den Troende.

Skakten ser således ud:

F Ms. 1

↔ "Forstanden staaer stille, Phantasien løber med Liimstangen, ... "

F Ms. 4

↔ "og medens Forstanden staaer stille, og Phantasien løber med Liimstangen, ... "

F Ms. 2

↔ "men Forstanden staaer stille, Phantasien løber med Liimstangen, ... "

SLV

↔ "Forstanden staaer stille, og Phantasien løber med Liimstangen, ... "

Vi ser her et tilfælde af en skakt med henvisning til flere tekstlag, kun ikke det endelige tryk af *Forord*, hvori den ikke forekommer, men derimod til *Stadier paa Livets Vei*.¹² Der er altså tale om et forarbejde til *Forord* if. definition 2, men til *Stadier* if. definition 1. Samtidig har vi bevæget os til grænsen af definition 1 på tekstlag, idet den korte frase vel er den samme, men indgår i forskellige meningssammenhænge. Endelig har vi et tilfælde hvor skakten ikke følger alineæ.

L i g h e d o g f o r s k e l

Således kodet vil det være muligt at fremvise teksterne elektronisk i en sammenlignende visning. Eksempel:¹³

I en af de østjyske [Smaakøbstæder levede der for omrent en Menneskealder siden] en Præst ved Navn Johannes Sidenius. Det var en from og streng [Mand, graanet under et allerede langt Livs ublide Kaar og mangehaande Prøvelser.] I sin ydre Fremtræden som [i] sin hele Levevis skilte han sig skarpt ud fra Byens øvrige [Befolkning; og af denne betragtedes han da ogsaa] i mange Aar [Δ] som en besværlig Fremmed, hvis [Ejendommeligheder man vekselsvis] trak paa Skulden af og foragedes over.

I en af de østjyske {Smaakøbstæder, der ligger gemt mellem grønne Banker i Bundens af en tilgroet Fjord, levede der i Aarene før og efter vor sidste Krig} en Præst ved Navn Johannes Sidenius. Det var en from og streng {Mand.} I sin ydre Fremtræden som {ved} sin hele Levevis skilte han sig skarpt ud fra Byens øvrige {Beboere, af hvem han derfor} i mange Aar {betragtedes} som en besværlig Fremmed, hvis {Særegenheder man afvekslende} trak paa Skulden af og foragedes over.

Den menneskeligt gennemførte skaktkodning anviser hvilke tekster det vil være relevant at sammenligne, mens selve sammenligningen kan ske maskinelt. Man kan sige at den filologiske opgave ligger i at påpege ligheder, mens det datamatiske udstyr udnyttes til at fremvise forskelle. Med henblik på variantapparat kan man sige at den elektroniske udgave tilbyder læseren et positivt variantapparat i modsætning til det mere negativt orienterede traditionelle variantapparat, hvor alternative kilders forskelle påpeges.

Når teksterne én gang er kodet er det imidlertid blot et spørgsmål om den datamatiske visning, hvorvidt man ønsker det positive eller et traditionelt negativt apparat. Et sådant vil også let kunne uddrages:

Smaakøbstæder, der ligger gemt mellem grønne Banker i Bundens af en tilgroet Fjord, levede der i Aarene før og efter vor sidste Krig < Smaakøbstæder levede der for omrent en Menneskealder siden
Mand. < Mand, graanet under et allerede langt Livs ublide Kaar og mangehaande Prøvelser.

ved < i

Beboere, af hvem han derfor < Befolkning; og af denne betragtedes han da ogsaa

betragtedes som < som

Særegenheder man afvekslende < Ejendommeligheder man vekselvis

Udgangspunktet er her fjerdeudgaven. Dette for variationenes skyld, og for at vise at enhver udgave principielt kan være udgangspunkt; men det må naturligvis bemærkes at der er tale om en grov tilsnigelse således at sammenholde første- og fjerdeudgave uden at tage hensyn til de mellemliggende udgaver.

I det hele taget er begrebet om én udgave som grundteksten mindre fremtrædende i en udgave af denne type. Det kan måske vise sig som en nyttigt betragtning hvor vi har at gøre med udgivelser hvis endemål er en færdigederet tekst, sammenstykket af flere tekstkilder, sådan som det kan være tilfældet med klassisk-filologiske udgivelser, ganske enkelt fordi ingen tekstkilde omfatter hele værket.¹⁴

En elektronisk udgave af denne type kan altså udvikles til en hederingsmaskine som en udgiver kan udnytte til at etablere en vanlig tekstkritisk udgave. I sidste ende er måske udgiveren den mest interesserende læser af synoptiske udgaver i elektronisk form. Måske den eneste.

Jeg er docent Mats Malm, Göteborgs universitet tak skyldig for de gode spørgsmål til mit foredrag på Hanaholmen ved NNE's konference 2002, og som har ledt til overvejelserne i sidste afsnit.

NOTER

1. Artiklen er en opdatering af Karsten Kynde, "Interconnecting Textual Layers", *ALLC/ACH '98, Conference Abstracts*, Lajos Kossuth University, Debrechen 1998 (<http://www.arts.klte.hu/allcach98/abst/abs27.htm>).
2. Henrik Pontoppidan, *Det forjættede Land*, udgivet for DSL af Esther Kielberg og Lars Peter Rømhild, elektronisk tilrettelagt af Karsten Kynde, København: Gyldendal 1997.

3. Henrik Pontoppidan, *Det forjættede Land*, Lykke-Per, elektronisk tilrettelagt af Karsten Kynde, København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 2002.
4. Nicolaus Notabene, "Forord. Morskabslæsning for enkelte Stænder efter Tid og Leilighed", *Søren Kierkegaards Skrifter* (SKS), bd. 4, København: Gads Forlag 1997, s. 463.
5. Se fx Odd Einar Haugen, "Det synoptiske problemet", *Bok og skjerm*, Nordisk Nettverk for Edisjonsfilologer, Skrifter 3, red. Jon Gunnar Jørgensen et al., Oslo 2001, s. 19.
6. Flemming Behrendt, "Henrik Pontoppidan. Genetisk-tekstkritiske studier i forfatterskabet, især 1890–1908", <http://www.henrikpontoppidan.dk/text/seclit/secboeger/fbspec.html>, afsn. 4.II.
7. Karsten Kynde, "Kierkegaard Normal Format 1", *Kierkegaard Studies. Yearbook 2003*, Berlin: De Gruyter Verlag 2003, afsn. 2.5.4.
8. I *Det forjættede Land* anvendtes en anden teknik: kapitlet fastholdtes som enhed hvorved kronologisk fremadførende skakter bliver andre end de kronologisk tilbageførende. Dette må anses for en uheldig komplikation; se Kynde 1998, s. 107.
9. Alinea eller linjebrud: stykket mellem forfatterens intenderede linjeskift, også kaldet afsnit eller paragraf.
10. Johnny Kondrup og Kim Ravn, "Forord. Tekststredgørelse", SKS, bd. K4, s. 541.
11. Talemåde for at løbe omkring med en halv eller forkert besked, at gå galt i byen, at blive til nar. En limstang var en stang eller pind besmurt med lim, som tidligere anvendtes til at fange småfugle på. Johnny Kondrup, "Stadier på Livets Vei. Kommentarer", SKS, bd. K6, s. 149.
12. "Stadier på Livets Vei", SKS, bd. 6, s. 88.
13. Et sådant kollationeringsprogram findes i ovennævnte to Pontoppidanudgivelser, 1997 og 2002. Heri er den [understregede] tekst angivet med blå, den {overstregede} med rød farve. Som et andet, generelt anvendeligt værktøj skal nævnes Peter Robinson, *Collate*, <http://www.cta.dmu.ac.uk/projects/collate/>.
14. Jf. Britta Olrik Frederiksens bidrag i denne bog.

LITTERATUR

- Behrendt, Flemming, "Henrik Pontoppidan. Genetisk-tekstkritiske studier i forfatterskabet, især 1890–1908" (1964; utrykt specialeopgave),
<http://www.henrikpontoppidan.dk/text/seclit/secboeger/fbspec.html>
- Haugen, Odd Einar, "Det synoptiske problemet" *Bok og skjerm*, Nordisk Nettverk for Edisjonsfilologer, Skrifter 3, red. Jon Gunnar Jørgensen et al., Oslo 2001
- Kierkegaard, Søren, "Forord. Morskabslæsning for enkelte Stænder efter Tid og Leilighed", *Søren Kierkegaards Skrifter (SKS)*, bd. 4, København: Gads Forlag 1997
- , "Stadier på Livets Vei", *SKS*, bd. 6
- Kondrup, Johnny og Ravn, Kim, "Forord. Tekstredegørelse", *SKS*, bd. K4
- Kondrup, Johnny, "Stadier på Livets Vei. Kommentarer", *SKS*, bd. K6
- Kynde, Karsten, "Interconnecting Textual Layers", *ALLC/ACH'98, Conference Abstracts*, Lajos Kossuth University, Debrechen 1998
(<http://www.arts.klte.hu/allcach98/abst/abs27.htm>)
- , "Kierkegaard Normal Format 1", *Kierkegaard Studies. Yearbook 2003*, Berlin: De Gruyter Verlag 2003
- Pontoppidan, Henrik, *Det forjættede Land*, udgivet for DSL af Esther Kielberg og Lars Peter Rømhild, elektronisk tilrettelagt af Karsten Kynde, København: Gyldendal 1997
- , *Det forjættede Land, Lykke-Per*, elektronisk tilrettelagt af Karsten Kynde, København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 2002
- Robinson, Peter, *Collate*, <http://www.cta.dmu.ac.uk/projects/collate/>

PER S. RIDDERSTAD

Hur dokumenteras ett dokument?

Om kravspecifikationer för materiell bibliografi och immateriell textkritik

Vad är det jag ser när jag öppnar en bok med en litterär text? Själv ser jag först och främst ett system med sammanfogade pappersblad, som bär ett stort antal tecken, organiserade i ett typografiskt mönster. Den som utbildats i grafisk teknik eller yrkesmässigt sysslat med trycksaker i allmänhet, deras produktion och distribution, tenderar som forskare att se bokhistorien ur ett tekniskt-kommersiellt perspektiv, där man följer produkter, varor och inte specifika texter. Men jag har förstått att de flesta forskare, liksom normalläsaren, inte primärt ser en text på det sättet. Man ser ord, meningar, organisera-
de i syntaktiska och intellektuella strukturer. Hur dessa har materia-
liserats märker man inte eller bryr sig i varje fall inte om.

Ber man ett barn berätta om boken det läser, börjar det heller inte beskriva omslaget. Nej, det börjar berätta handlingen i ett verk. Men kan det vara så att våra läsningar ändå påverkas av det fysiska utseendet på de s.k. textbärarna? Och har det i så fall betydelse för hur primärkällorna för vetenskapliga editioner bör redovisas?

Inom den mer sociologiska grenen av modern bokhistorisk forskning har man sedan några decennier alltmer envetet poängterat att mediet är åtminstone en del av budskapet. Drivande och inspirerande var Donald McKenzie, som redan 1977 med ”*Typography and*

Meaning. The Case of William Congreve” demonstrerade hur dramatikern Congreve i samarbete med sin förläggare och tryckaren utnyttjat en mängd typografiska och redaktionella möjligheter för att överföra tredimensionell teater till tvådimensionell boksida. I det sammanhanget fann McKenzie rådande textkritisk teori otillräcklig när det gällde att förklara historisk praktik.¹ McKenzie mötte direkt motstånd från klassiska bibliografer som G. Thomas Tanselle men hans teser, som fullt utvecklades i *Bibliography and the sociology of texts*, kom att tas upp av bokhistoriker som Thomas Adams och Nicolas Barker, och Roger Chartier (som auktoritativt konstaterade att ”de materiella formerna skapar meningseffekter”).² Jag återkommer till den historien.

Det resonemang som följer är en kortfattad plädering för ett praktiskt förhållningssätt till dokument. Jag har avstått från djupgående teoretiska analyser.³ Dokument är fysiska föremål med fixerade meddelanden, och ett grafiskt dokument, vilket är vad jag i fortsättningen talar om här, är ett föremål med fixerad skrift – där skrift kan vara både text och bild, för att uttrycka det enkelt. Det borde ju heller inte vara svårt att dokumentera ett dokument, d.v.s. ge det en täckande formaliserad beskrivning. Men det har visat sig krångligt. Främst därför att text och skrift är olika projektioner av begreppet verk, och termen verk har i akademiska sammanhang framför allt använts i betydelsen konstverk, t.ex. litterära konstverk. För att svara på frågan om dokument får vi lov att ta en liten omväg över ’verk’ och ’text’ på de litteraturteoretiska domänerna.

Från verk till dokument

Bengt Landgren har medverkat med ett avsnitt i den grundläggande kursboken *Litteraturvetenskap – en inledning*, redigerad av Staffan Bergsten och just utkommen i en ny upplaga. Landgrens uppgift är att svara på frågan: Vad är en litterär text? Den som har sin hemvist inom litteraturvetenskapen vill nog – innerst inne, handen på hjärtat – föreställa sig att litterära texter är eviga, klassiska. För Bengt

Landgren liksom för René Wellek och för senare litteraturteoretiker tycks det vara självklart att en litterär text skiljer sig från andra texter genom att äga något slags inre egenskap av andlig natur som andra texter saknar. För min del har jag svårt att tro det. Att vissa texter lever i årtusenden, medan andra glöms samma dag de offentliggjorts, beror snarare på sociokulturella system, kanonbildning och i någon mån varumarknadens funktionssätt. En text har inte något värde, den tilläggs ett värde.

För Wellek är en utgångspunkt att ett litterärt verk, t.ex. en dikt, inte är ett föremål. Verket är inte identiskt med skriften på papperet. Welleks funderingar kring vad det är som konstituerar ett litterärt konstverk ledde fram till att dess enhet bestod i ett system av normer, som finns implicita i varje framförande, varje läsning. Detta trots att omständigheterna kring verket förändras med historien och varje kontakt med och upplevelse av verket blir individuell.⁴

I sin refererande genomgång av 1900-talets textteoretiker glider Landgren, kanske utan att själv märka det, över till att istället för om verk tala om text. Och då uppstår ett problem. För Wellek var det självklart att verket var en immateriell storhet. För Landgren är det litterära konstverket lika med en text. Samtidigt erkänner han att verket kan förekomma i ett oändligt antal materiella versioner. Men han har svårt att kalla dessa för olika texter. Det finns bara en *Hamlet*. Just den litterära texten är speciell.

Från en annan utgångspunkt betonar den svenska bibliografiska forskaren Rolf Du Rietz att verket är abstrakt och immateriellt. Han går också vidare och menar att även texten (som han menar konstitueras av dess sekventiella karaktär) är en abstraktion. För att hantera frågan om texters fysiska existens måste han då laborera med begreppet materiella texter, texter i överförd betydelse. Det är de delar av ett dokument som direkt förmedlar textekvensen – t.ex. tryckfärgen.⁵

I normalt språkbruk, när exempelvis litteraturkritiker eller språkstuderande talar om en text, vid textanalys eller dylikt, avser de en fixerad, meningsbärande ordräcka. Texten har i deras föreställning en existens alldeles oberoende av dess grafiska presentationsform.

"Ekelöfs dikt 'Samothrake' är en text som uttrycker ...". Man utgår från att dikten är densamma, oavsett om den publiceras i *Non Serviam* eller i *Lyrik från vår egen tid*, så länge orden inte ändras. Vore texten avhängig av skriftbilden skulle man alltid precisera "Ekelöfs text med titeln 'Samothrake' på sidorna 45–49 i första impressionen av första editionen av den tryckta textsamling som har referenstiteln *Non Serviam* och är daterad 1945", d.v.s. den bibliografiska bestämningen blir primär. Textkritiskt medvetna forskare gör naturligtvis en sådan bestämning när de anger bastext, men inte ens de brukar hävda att två olika publiceringar av en till såväl substantieller som accidentalier identisk ordräcka är två olika texter. Som vi sett avvisar litteraturforskaren Bengt Landgren den idén, och detsamma gör den renodlade bibliografen Rolf Du Rietz.

Menar man att termen 'text' betecknar en given skriftbild måste man hävda att två skiljaktiga sättningar av samma teckenföljd är två olika texter. Det strider mot den normala och lexikala användningen av 'text'. Alltså är en text immateriell, de facto en fiktion. Jurister, som faktiskt ofta har sunda begrepp om grundläggande fakta, behandlar frågor om texter inom den immateriella rätten. Det är först när en text tar fysisk form som tal eller skrift, som den verkligen existerar. I skriften får texten ett ansikte.

Själv skulle jag vilja föreslå att man arbetar med tre skilda kategorier. Verket är den immateriella, förmediala skapelsen. Det existerar bara som referens. Texten är det materialiserade men instabila verket. Det betyder att texten är nedskriven eller uttalad, som grafem respektive fonem, men utan att dessa språkliga koder är formellt fixerade. Slutligen befinner vi oss på det plan där bibliografen arbetar: dokumentet eller skriften, där texten befinner sig i en viss fixerad grafisk form. Kategorierna ifråga kan sägas tillhöra respektive sändaren, budskapet, mottagaren i en kommunikationsvetenskaplig basmodell.

När Mats Dahlström arbetar med dikotomin verk–dokument, vill han se textbegreppet som kluvet dem emellan; det finns en abs-

trakt verktext, som vi uppfattar genom en dokumenttext. För mig är det en idealiserad bild, eftersom (som Dahlström senare är inte på) verket inte existerar annat än som platonisk spegling.⁶ Av intresse för den som vill vidareföra resonemanget kan vara den visuella semiotiken, som bland annat har studerat grafiska system och graffernas ikoniska egenskaper, och den semiotiska masskommunikationsforskningen, som bland annat studerat hur kommunikationens industrialisering påverkat koder och strukturer. Varje meddelande, och alltså varje grafiskt dokument, har minst två plan: uttrycket eller gestalten och innehållet eller innebördens. Meddelandet kan analyseras retoriskt, dels på innehållsplanet, men också på uttrycksplanet – och när det gäller grafiska dokument utgörs detta av den grafiska formen. Intressant att notera är, att utvecklingen av metoder för att överföra grafiskt noterade och visuellt läsbara språk till digitalt noterade språk lett till en ökad förståelse för skriftbildens betydelse för textförståelsen. Åtminstone i teorin.⁷ Att vi idag kan välja mellan att spara ett dokument som doc-fil eller pdf-fil innehåller just att vi kan välja mellan att se en text som ”mind” eller som ”matter”.

När upphovsmännen till den lagringsstandard för elektroniska texter som benämns Text Encoding Initiative meddelar sina *Guidelines* för XML-kodning visar de sig mycket väl medvetna om att texter är fysiska. Texter är uppdelade i olika slag av enheter, som meningar, kapitel, strofer, rader, men också lägg och sidor; allt sådant kan behöva markeras vid inkodning. Och, står det i dessa riktlinjer, ”for certain types of analysis (most notably textual criticism) the physical appearance of one particular printed or manuscript source may be of importance: paradoxically, one may wish to use descriptive markup to describe presentational features such as typeface, line breaks, use of whitespace and so forth”.⁸ När det gäller inkodning av tryckta texter från de senaste decennierna blir en sådan vetenskaplig märkning utifrån skriftens egenskaper dubbelt paradoxal, eftersom liknande markeringar en gång infördes i det elektroniska dokument som styrde tryckningen.

Hur viktigt är det då att registrera den fysiska skriftens, dokumentets, egenskaper? Redan McKenzie (1986) påminde om att James Joyce med *Ulysses* inte bara skapade en text utan också ett materiellt objekt, ett föremål med specifika relationer mellan vad man förr kallade form och innehåll. Som John Kidd visat, var Joyce besatt av talmagi och omarbetade korrekturen för att få sifferangivelser i texten att korrespondera med pagina i trycket. Det mest påfallande är ju att 1904, romanens år, var ett skottår, och att förstaeditionen 1922 består av 366 blad, varav exakt hälften faller på romanens dag och hälften på dess natt.⁹ Den utgåva som inte observerar detta (och de flesta har inte gjort det) bryter mot författarintentionen. (Vilken betydelse man skall fästa vid författarens intention är en annan fråga, som jag inte tar upp här.)

Text Encoding Initiative Guidelines räknar de grafiska strukturerna till textens strukturer och poängterar: "Particularly when dealing with texts as instantiated by paper technology, the reader needs to be aware of both the physical organization of the book and the logical structure of the work it contains."¹⁰ Man hänvisar här till arbeten som Sterne's *Tristram Shandy* för exempel på verk där den narrativa strukturen är sammanvävd med – och svårbegriplig utan – den konkreta boken i en bestämd edition. McKenzie har också tidigare påpekat att knappast någon Sterne-utgivare brytt sig om att korrekt reproducera de marmorrade blad i inlagan, som för Sterne var lika viktiga som de bokstavsfyllda.¹¹

På tal om konkret: det torde för de allra flesta vara självklart att 1960-talets konkretistiska skrifter, likaväl som deras föregångare i renässans och symbolism och likaväl som deras efterföljare i 1980–90-talens språkmaterialism, inte kan digitaliseras och ederas annat än som bilder. Men samma hänsyn brukar inte textkritiker visa mindre apart strukturerade skriftbilder. Att en författare använder en viss form av indrag eller radutslutning, eller envisas med ett visst typsnitt (som Harry Martinson med Bodoni), det brukar återutgivare okommenterat strunta i. Sådant som editionsfilologer inte brukar ta hänsyn till kallas de betecknande nog för accidentalier – här ekar

jag McKenzie, som i ”Typography and meaning” fann begreppen ’substantives’ och ’accidentals’, så som Greg applicerat dem, trångt mekanistiska och oftast tillämpade utan insikt i praktisk tryckproduktion. En editor bör inse, att graden av mening och betydelse skiftar inte bara i skrifters ordformer och stavning utan också i deras format, layout, typsnittsval, versalbruk, radavstånd etc., etc. Textproducenten är oftast flera: författare, redaktör, formgivare, sättare ... Alla har sina avsikter.¹²

Jag har försökt ge några praktiska exempel på betydelsen av typografi, både tecknen och tomrummen, i ett par tidigare publicerade föredrag, och jag skall inte ta upp tid och plats med det här.¹³ Det är dags att försöka komma tillbaka till huvudfrågan: hur dokumenteras ett dokument?

Från bibliografi till textsociologi

Den moderna analytiska och deskriptiva bibliografin, som kan sägas starta med Walter Greg och andra, utgår programmatiskt från att dess uppgift är att analysera och beskriva böcker och andra dokument som fysiska föremål. Bibliografen granskar papper, arkcomposition, sättning och tryckning. Men vad som står på sidorna är egentligen egalt. Eller, som Greg 1932 formulerade sig i ett yttrande som blivit klassiskt: ”What the bibliographer is concerned with is pieces of paper or parchment covered with certain written or printed signs. With these signs he is concerned merely as arbitrary marks; their meaning is no business of his.”¹⁴

Utifrån detta kan man vänta sig att de professionella bibliograferna ägnar kvalificerad uppmärksamhet åt den fysiska organisationen av alla dessa tecken på papperet. Hur arbetar man? Sedan den utkom 1949 har Fredson Bowers’ femhundrasidiga *Principles of Bibliographical Description* betraktats som den normerande handledningen för dem som sysslar med äldre tryck. Syftet med deskriptiv bibliografi i denna tappning var att ge en formalisering sammanfattning av en boks fysiska karaktäristika som gör det möjligt att identifiera

WASHINGTON IRVING, WOLFERT'S ROOST, Putnam, 1855

FIRST AMERICAN EDITION

First Impression:

(printed title, p. [5]): WOLFERT'S ROOST | AND | OTHER PAPERS, NOW FIRST COLLECTED. | BY | WASHINGTON IRVING. | NEW YORK: | G. P. PUTNAM & CO., 12 PARK PLACE. | 1855. *stet* 12 PARK

(illustrative title, recto of second leaf of fold inserted before p. [5], lithograph of horsemen driving cattle, signed 'J. W. ORR Sc'; entitled [in type] 'The Cow Boys.—Page 17.' At the top, drawn in ornamental letters, 'WOLFERT'S ROOST'. Beneath, in type, 'G. P. PUTNAM & CO. | New York.)

(copyright & special imprints, p. [6]): || ENTERED according to Act of Congress, in the year 1854, by | WASHINGTON IRVING, | in the Clerk's Office of the District Court for the Southern District | of New York. || JOHN F. TROW, | PRINTER AND STEREOTYPER, | 49 ANN STREET.

Collation: (79/32×4 31/32): 1¹²(—1₂) 2–16¹², 191 leaves, pp. [1–2] [5–7] 8–383 [384] (pp. with drop-headings unnumbered); plates [2] (in fold between pp. [2] and [5]).

Contents: pp. [1–2] blank. pp. [3–4] excised. *Insert:* fold containing lithograph illustrations on 1¹² and 2¹² (see below). p. [5] printed title. p. [6] copyright notice and printer's imprint. p. [7] contents. p. [9] text begins with essay headed by HT, 'WOLFERT'S ROOST.'; subsequent essays begin at head of page, with HT. p. [30] 'THE BIRDS OF SPRING' signed on p. 37 'GEOFFREY CRAYON.' p. [38] 'THE CREOLE VILLAGE. | A SKETCH FROM A STEAMBOAT. | First published in 1837.' p. [49] 'MOUNTJOY: | OR SOME PASSAGES OUT OF THE LIFE OF A | CASTLE-BUILDER.' p. [100] 'THE BERMUDAS. | A SHAKSPEARIAN RESEARCH | [5-line quote from *A Plain Descript. of the Bermudas: 1613.*] p. [115] 'THE WIDOW'S ORDEAL, | OR | A JUDICIAL TRIAL BY COMBAT.' p. [130] 'THE KNIGHT OF MALTA.' p. [151] "'A TIME OF UNEXAMPLED PROSPERITY.'" p. [192] 'SKETCHES IN PARIS IN 1825: [sic] | FROM THE TRAVELLING NOTE-BOOK OF | GEOFFREY CRAYON, GENT.' [comprises, p. [192] *The Parisian Hotel*; on p. 195 *My French Neighbor*; p. 198 *The Englishman at Paris*; on p. 210 *English and French Character*; on p. 205 *The Tuilleries and Windsor Castle*; on p. 209 *The Field of Waterloo*; on p. 212 *Paris at the Restoration*.] p. [219] 'A CONTENTED MAN.' p. [226] BROEK: [sic] | THE DUTCH PARADISE.' p. [234] 'GUESTS FROM GIBBET-ISLAND. | A Legend of Communipaw. | FOUND AMONG THE KNICKERBOCKER PAPERS AT WOLFERT'S ROOST.' p. [249] 'THE EARLY EXPERIENCES OF RALPH RINGWOOD. | NOTED DOWN FROM HIS CONVERSATIONS: | BY GEOFFREY CRAYON, GENT.' p. [289] 'THE SEMINOLES.' p. [305] 'THE COUNT VAN HORN.' p. [322] 'DON JUAN: A SPECTRAL RESEARCH.' [3-line quote from Shirley's *Wittie Fairie* [sic] one]. p. [334] 'LEGEND OF

APPENDIX II

'THE ENGULPHED CONVENT.' p. [341] 'THE PHANTOM ISLAND.' [11-line verse from *Ben Jonson*]. p. [366] 'RECOLLECTIONS OF THE ALHAMBRA.' ending on p. 383. p. [384] blank.

RT] According to title of essay; when essays subdivided, the running-title for the essay appears on the verso with the sub-section title on the recto. In caps over a short rule. *A Time of Unexampled Prosperity* lacks quotation marks present in HT; RT for Brock insert 'OR' between the colon and subtitle, a word not present in the HT. Periods missing on pp. 222, 306. On p. 156, misprint 'UXNEAMPLED'.

Typography and paper: \$1.5 signed; \$5 with added asterisk. Type and position of signing varies.

Text: 29 ll. (leaded) 5 9/32(5 19/32) X 3 17/32; 10-pt. condensed modern style with 2-pt. leading. Footnotes and quotes, 6-pt.; running-titles, 10-pt.; head-titles, 14-pt.

Paper: White wove unwatermarked, all edges cut. Sheets bulk 13/16".

Plates: 2-leaf fold inserted pasted on stub of cancellandum leaf 1₂(pp. 3-4).

On verso of first leaf lithograph frontispiece of man shaking hands with young girl, a woman behind her, entitled (in type) 'THE CONTENTED MAN. Page 220'. Signed 'Darley fecit J. W. ORR. S C.' On recto of leaf 2, illustrative title (see above).

Binding: Slate-green, zigzag ribbed cloth. Front cover: blind-stamped elaborate border of leaves and flowers with Oxford rule; in center, gilt-stamped vignette of Wolfert's Roost with trees, houses, river and sailboats, with the Palisades and overhead clouds as background. Spine: blind-stamped with 3 quatrefoil ornaments separated by three bands. Within blind-stamped frame at top, stamped in gilt 'WOLFERT'S | ROOST | [short french rule] | IRVING'; within blind-stamped frame at bottom, stamped in gilt 'Putnam'. Back cover: identical blind-stamped border as front cover but otherwise plain.

Pale yellow end-papers in front and back of wove unwatermarked paper lighter in weight than sheets. White wove binder's leaf at front and back, the conjugate pasted on cover under lining-paper.

Bound after sig. 16₁₂ are publisher's advs. (in 6's) paged [1] 2-12, with p. [1] headed '10 PARK PLACE, Feb'y, 1855.' First item advertises *Joseph Addison*, last item *Putnam's Book-Buyer's Manual*.

Second Impression

Identical with first impression except for collation 1¹⁰ 2-16¹², 190 leaves, pp. [5-7] 8-383 [384]. Fold containing illustrations bound in before p. [5]. Sheets bulk 15/16".

Third Impression

Identical with second impression except for reset printed title giving address in imprint as 10 Park Place,

SAMPLE DESCRIPTIONS

Within this impression there is a variant state to the binding, with the same cloth but with the publisher's monogram blind-stamped on the covers and the spine gilt-stamped 'IRVING'S | WORKS || WOLFERT'S | ROOST | Putnam'. Priority of binding states, if any, unknown.

Fourth Impression

Identical with *third impression* except for collation $1^{12}(-1_2) 2-16^{12}$, 191 leaves. binder's leaf appears in front, and in its place leaf 1_1 is pasted under lining-paper on front cover. Illustration fold bound in after leaf 1_2 .

Fifth Impression

Identical with *third impression* except for collation $1^{12}(-1_2) 2-16^{12}$, 191 leaves. Some accident to the plate causes the initial letters of the last two lines on p. 205 to be missing. Binding: black, zigzag ribbed cloth. Vignette on front cover in a blind-stamped oval on a field of rectangular ornaments. A variant state of this impression appears in the 'Works' binding, noted as a variant in the *third impression*, and with the collation $1^{12}(-1_{1,2}) 2-16^{12}$, 190 leaves. Just possibly this is a variant of the *sixth impression* instead.

Sixth Impression

Identical with variant state of *fifth impression*, with collation $1^{12}(-1_{1,2}) 2-16^{12}$, 190 leaves, except for binding, which is red, levant grain cloth, leafy gold-stamping, no vignette, and all edges gilt. This seems to be a special binding for gift purposes. On p. 205 the initial letters of the last two lines have very obviously been replaced. No publisher's advertisements appear with the red binding.

NOTE: The book was published in February, 1855. This account of the impressions is far from definitive, being based on too few copies of each for certainty, and may very well be outmoded by the time this sample description appears. It is possible that examination of further copies of the *sixth impression* in the red binding will disclose some with the letters missing on p. 205, and that copies may be discovered in the 'Works' binding now assigned to the *fifth impression* with the letters mended. If either is found, it would appear that the damage was repaired during the printing of the affected sheet in the sixth impression, and that the sixth impression has two states of the binding, the trade and gift.

No statement of impression appears anywhere in the edition, but it is believed that the account of the impressions is, on the evidence, accurate according to current information.

Copies examined: (1) NN (2 copies), ViU. (2) NN (2 copies, one inscribed by Irving June 27, 1855). (3) NN, ViU. (4) ViU. (5) NN (blind-stamped ornaments); R. B. Davis, University of Tennessee ('Works' binding). (6) NN. [note: I have myself examined only the ViU copies of the first, third, and fourth impressions. Information here, for the purposes of illustration only, was drawn from a trial account published in the News Sheet of the Bibliographical Society of America, no. 67 (March 1, 1946), p. 4, supplemented by additional information most kindly furnished me by Jacob Blanck, research editor of the Bibliography of American Literature since the Federal Period.]

APPENDIX II

The entire contents comprise articles and sketches reset in book form from periodicals, as follows:

Wolpert's Roost. From the *Knickerbocker Magazine*, April, 1839 (extensively revised). [continue with list as found in W. R. Langfeld and P. C. Blackburn, *Washington Irving: A Bibliography* (1933), p. 44]

The above is intended to represent an intensive description. The obvious way to shorten it is to omit the quoting of all the contents and to list the sketches with their page numbers only in the account of prior publication. The special imprint heading could be transferred to the contents. The note on the running-titles could be shortened to include only the variants. In basic form, therefore, the description could read:

printed title: WOLFERT'S ROOST | AND | OTHER PAPERS,
NOW FIRST COLLECTED. | BY | WASHINGTON IRVING. |
NEW YORK: | G. P. PUTNAM & CO., 12 PARK PLACE. 1855.

stet 12 PARK

illustrative title: (as in description above)

Collation: 12° (79/32×4 31/32), 11²(—12) 2-16¹² [\$1,5 signed; \$5
with added asterisk], 191 leaves, pp. [1-2] [5-7] 8-383 [384]
(pp. with HT without pagination), plates [2] (in fold, pasted to
stub of excised sig. 12), inserted pub. advs. (6's) [pp. 1-12].

Contents: pp. [1-2]: blank. *Insert:* fold containing illustrations on 1^r and 2^r
(see below) pasted on stub of cancelled pp. [3-4]. p. [5]: printed title.
p. [6]: || 'ENTERED according to Act of Congress, in the year 1854, by |
WASHINGTON IRVING, | in the Clerk's Office of the District Court for the
Southern District | of New York. || JOHN F. TROW, | PRINTER
AND STEREOTYPER, | 49 ANN STREET.' p. [7]: contents. pp. [9]-383:
text beginning with essay *Wolfert's Roost*. p. [384]: blank.

Type and Paper: 10-pt. condensed modern style with 2-pt. leading. Periods
missing after RT on pp. 222, 306; on p. 156 misprint 'UXNEAMPLED'.
White wove unwatermarked paper, all edges cut; sheets bulk 13/16".

[the rest as in full description above]

På sidorna 120–123 återges Fredson Bowers' minutiösa bibliografiska beskrivning av Washington Irvings samling *Wolfert's Roost* (1855), ur Bowers' *Principles of Bibliographical Description*, s. 480–484.

exemplar och som samtidigt ger underlag för textkritisk analys av boken.¹⁵ – Bibliotekens kontinuerliga katalogisering av nya böcker arbetar som vi vet med helt andra regler, som är inriktade på att registrera innehåll och tillgång och bara i liten utsträckning notera fysiska fakta. Här gäller fortfarande Bowers uttalande 1949 att bibliotekskatalogisering har föga samband med vetenskaplig analytisk och deskriptiv bibliografi.¹⁶

Enligt Bowers skall en bibliografisk post fungera som ”a medium to bring an absent book before a reader’s eyes”.¹⁷ Vad noterar då bibliografen? Jag skall ge ett smakprov, hämtat ur Bowers’ *Principles*. Det beskriver Washington Irving:s samling *Wolfert’s Roost* från 1855.¹⁸

Kan ni nu framkalla den bibliograferade boken som föremål för era ögon?

När en grafisk formgivare gör mallen för en bok, är det många data som han bestämmer och som han menar konstituerar bokens egenskaper. Hit hör främst de viktiga typografiska parametrarna typsnitt, bokstavsstorlek (grad), radlängd (satsbredd) och radavstånd (kägel) samt papperskvalitet. Av dessa kan faktiskt alla fem utläsas i den bibliografiska beskrivningen av *Wolfert’s Roost*. Vidare finns där tydliga redogörelser för illustrationer, dekorativa detaljer och inte minst inbindningen. För den grafiskt tränade är det möjligt att visualisera volymen.

Såväl Greg som Bowers var egentligen professorer i engelska med vetenskaplig edering som huvudinriktning. Deras bibliografiska principer byggdes upp med det oftast klart utsagda målet att tjäna textkritiken, vars uppgift i sin tur ansågs vara att restaurera författares urverk. Om författaren är norm, kan förläggare, sättare, formgivare och tryckare bara åstadkomma korruptioner och meningslösa dekorationer. Men om författaren är intresserad av sin text som skrift? Vi vet mycket litet om vem som egentligen gav grafisk form åt trycksaker i t.ex. Sverige före 1800. Vad vi tycker oss kunna konstate-

ra är att det finns dokumentgenerer, d.v.s. vissa flitigt producerade texttyper får i tryck sin typografi bestämd efter en mall. Andra texttyper kan ges högst varierande grafisk form; om det tyder på att författaren där kan ha en individualiseringe påverkan vill jag låta vara osagt.

Nutida textutgivare har blivit allt duktigare på att redogöra för bibliografiska och boksociologiska fakta i sina kommentarer. Man kan nämna Johan Svedjedal och Lars Burman, som demonstrerat att Almqvist och andra 1800-talsförfattare var medvetna aktörer på bookmarknaden och deras böcker materiella produkter. Ur ett textsociologiskt perspektiv spelar det dock ingen roll vem som har det avgörande inflytandet över materialiseringen. Produktionen av dokument sker alltid med en publik i sikt. Vill vi genom textedering och återutgivning av ett verk göra det begripligt och tillgängligt för en annan publik än den ursprungliga, är det viktigt att förstå inte bara varför texten, den språkliga texten, fick sin struktur, utan också varför dokumentet, det textskapande föremålet, fick sin form.

Jag måste ge ett exempel på avsaknad av sådan dokumentation. (Med tanke på konferensens värdar är exemplet kanske inte så artigt valt ...) I den omfångsrika kommentaren till Svenska litteratursällskapets i Finland och Svenska Vitterhetssamfundets utgåva av *Fänrik Ståls sägner*, finns ingen som helst beskrivning av originaleditionerna. När det gäller andra delen nämns inte ens att den trycktes och när. Det är klart att just denna kritiska utgåva främst baseras på det rikhaltiga manuskriptmaterialet, och det får sin beskrivning, men att verket publicerats och hur borde ha visst intresse att veta. Författarens intention var väl ändå att verket skulle ges ut. Även när en annan ambition gjort sig gällande, är det lätt att förbise data.¹⁹ Litet lustigt är det att notera, att den utförliga dokumentbeskrivningen av originaleditionen och andraeditionen av Bremers *Grannarne* i Vitterhetssamfundets utgåva år 2000, vars kommentar jag gärna rekommenderar, saknar en viktig bibliografisk upplysning, nämligen formatet. Hur stor eller liten är boken?²⁰

Är det så, att varje gång en text förändras, om så bara genom att

ges ut i pocket istället för som pärbok i normalformat, uppkommer en ny text? Som vi såg i exemplet *Wolfert's Roost* åligger det den deskriptive bibliografen att registrera varje ny tryckning, varje ny emission inom en editions historia. Kanske finns det i känslan för föränderlighetens betydelse trots allt beröringspunkter mellan traditionell bibliografi och senare språkfilosofi. Om den renodlade strukturalismen betraktade teckensystemen som slutna system, visserligen beroende av sociala konventioner, så ville Paul Ricoeur hellre tala om språket som diskurs, i upphörlig relation till den ständigt föränderliga världen kring språket. Skriften är då en tillfälligt fixerad diskurs.²¹ Går vi vidare in i poststrukturalismen, hamnar vi obönhörligen i Jacques Derridas kritik av metafysiken, den som han ser det fonocentriska metafysiken, där talet står närmast tanken. Men det fiffiga med den skrivna texten, menar Derrida, är att den är kontextfri; det innebär att den kan upprepas i ständigt nya sammanhang. Texten är alltså instabil.²²

Som om inte vi visste det. Den bibliografiska forskningen har sedan 1800-talet i den klassiska filologins spår brottats med att registrera och förklara instabila texter, så som de framträder i tryckhistorien. För att lösa sina uppgifter har bibliografin inte bara utvecklat en alltmer strikt metodik och en terminologi, utan också formulerat axiom. Men även detta system måste kunna ifrågasättas. Donald McKenzie har dragit en intressant parallell mellan den klassiska materiella bibliografins synsätt och den attityd till texten som lanserades av den nykritiska skolan inom litteraturvetenskapen i början av femtioalet. För såväl analytisk bibliografi som New Criticism var en tryckt text ett autonomt teckensystem, som skulle analyseras i sig, utan att dra in vare sig någon föregående författare eller efterföljande läsare.²³ Fredson Bowers fastslog på sin tid att en boks fysiska drag enbart är formellt betydelsebärande men symboliskt indifferenta.²⁴ Om vi ärenemot utgår från att det är viktigt att förstå kontexten för att förstå texten, så är ju dokumentet textens omedelbara kontext.

Insikten att vi inte läser text utan att vi läser skrift har kommit sent till bokhistorikerna. Vackra boksidor har illustrerat översikter

av bokens historia, medan grafisk formhistoria har varit en specialitet för professionella typografer som Daniel Updike och Stanley Morison. Valet av layout och typografi när en text presenteras kan emellertid avslöja mycket om både utgivarens inställning till texten och läsarens reception av den. Inte minst en diakronisk analys av textens förvandlingar kan vara givande.²⁵

Den analytiska bibliografin ser det fysiska föremålets detaljer enbart som spår till dess tekniska framställning. Textkritiken har sedan länge använt textuell bibliografi som en delmetod i etableringsarbetet, framför allt för att kunna upprätta en kronologi mellan editioner, impressioner och stater. Härigenom är textutgivare bekanta med dokument som textbärare. Att dokumenten i sin helhet utgör meningsskapande texter eller kan ses som sådana är däremot ett synsätt som fortfarande förvånar många.

För McKenzie är den formella strukturen hos grafiska dokument i hög grad symboliskt laddad. Varje teckens form, och naturligtvis också frånvaron av tecken, speglar sociala, kommersiella och kulturerliga förhållningssätt och tendenser. Bakom de demonstrationer, som McKenzie och flera andra utfört av innebördens i typografiska förändringar över tiden, ligger en kommunikationsvetenskaplig teoriutveckling, som transformrat historisk bibliografi till dokumentsociologi. Roger Chartier sade redan i sin *L'ordre des livres* (1992) att hans avsikt var att visa hur böcker och andra dokument inordnar sig i kulturens sociala praktiker, och på den vägen är det.²⁶

Om alla textutgivare utöver filologisk och litterär expertis gav sin publik insikt i de skriftkulturer, som varje tryck och handskrift i sin materiella gestaltning vittnar om, vore enligt min mening mycket vunnet. Tillsvidare skulle jag gärna se att alla vetenskapliga editioner åtminstone innehöll strikta bibliografiska beskrivningar av basdokumenten – för det är vad det rör sig om, snarare än bastexter, och dessutom kompletterade med noteringar om grafisk form, eller gärna reproduktioner av normaluppslag.

NOTER

1. Artikeln publicerades i konferensvolymen *Buch und Buchhandel in Europa im 18. Jahrhundert* (1981), men finns nu tillgänglig i McKenzies postuma essäsamling *Making meaning*, Amherst & Boston 2002, s. 198–236.
2. D. F. McKenzie, *Bibliography and the sociology of texts*, London 1986 (omtr. Cambridge 1999); Roger Chartier, *L'ordre des livres*, Aix-en-Provence 1992 (citatet ur den svenska övers. *Böckernas ordning*, Göteborg 1995, s. 9), och *Forms and meanings*, Philadelphia 1995; Thomas Adams & Nicolas Barker, "A new model for the history of the book", *A potencie of life*, London 1993. Den orienteringen har också präglat uppbyggnaden av ämnet bokhistoria i Lund sedan 1990; se t.ex. Per S. Ridderstad, "Böcker – som böcker", *Lundaforskare föreläser*, 23, Lund 1991, s. 18–21.
3. För en sådan bakgrund kan jag hänvisa till en beundransvärt inträngande och klargörande genomgång: "Dokumentanalys och fysisk bibliografi – begreppsepistemologi, hermeneutik och vetenskapsteori", av Mats Dahlström (2002). Jag hade tyvärr inte möjlighet att dra nytta av detta arbete före konferensen.
4. Bengt Landgren, "Vad är en litterär text?", *Litteraturvetenskap – en inledning*, red. Staffan Bergsten, 2 uppl., Lund 2002, s. 23 f.
5. R. E. Du Rietz, *Den tryckta skriften*, Uppsala 1999, s. 41, 53.
6. Dahlström 2002, s. I 3, I 22.
7. Denna teoriutveckling beskrivs insiktfullt av Dahlström 2002.
8. "A gentle introduction to XML", separat ur *The TEI Guidelines (TEI P4)*, Text Encoding Initiative Consortium, May 2002, s. 4 – www.tei-c.org/Guidelines2/index.html.
9. McKenzie 1999, s. 58–61.
10. "A gentle introduction to XML" 2002, s. 4.
11. McKenzie 1999, s. 35 f.
12. Kategorierna substantieller och accidentalier är besvärliga att nyttja. Enkla tumregler som att ordval är betydelsebärande och interpunktion slumpmässig eller tryck-eripraxis duger inte. Som vi vet från litteraturforskningens domäner, kan ett enda kommatecken vara i hög grad betydelsebärande. I själva termerna ligger också en värdering. Mot den kan hävdas att inget i en tryckt skrift – utom möjligent sättfel – tillkommer 'by accident'.
13. "Tystnader som tagit form", i *Det roliga börjar hela tiden* [Festskr. Kjell Peterson],

- Stockholm 1996, och *Textens ansikte i sekaternas spegel*, Stockholm, 1999.
14. W. W. Greg, *Collected papers*, ed. J. C. Maxwell, Oxford 1966, s. 247, cit. bl.a. av McKenzie, s. 9, och Dahlström, s. I 12.
 15. Fredson Bowers, *Principles of bibliographical description*, (Princeton 1949) Winchester 1986, s. [vii].
 16. Ibid., s. ix.
 17. Ibid., s. [vii].
 18. Ibid., s. 480–484.
 19. Jag erkänner villigt att tryckår m.m. framgår av textutgåvan som återger originalditionerna i faksimiltryck. Men jag menar att en kommentar bör redovisa alla faktta om ett verks publiceringsform. Dessutom: ett faksimil liknar blott originalet, är det ej.
 20. Fredrika Bremer, *Grannarne*, utg. Carina och Lars Burman, Stockholm 2000, s. [393] f. Att kollationeringsformeln berättar att läggen omfattar 12 blad innebär inte nödvändigtvis att formatet är litet.
 21. För enkelhets skull hänvisar jag bara till Thomas Johansson & Fredrik Miegel, *Kultursociologi*, Lund 1996, s. 122.
 22. Ibid., s. 135.
 23. McKenzie 1999, s. 15 f.
 24. Fredson Bowers, *Bibliography and textual criticism*, Oxford 1964, s. 41, cit. av McKenzie 1999, s. 10. Jfr Dahlström, s. I 19.
 25. Uppmärksammade och efterföljansvärd studier på det området är McKenzies tidigare nämnda ”Typography and meaning” och Nicolas Barkers ”Typography and the meaning of words”, som bägge ursprungligen publicerades i samlingsvolymen *Buch und Buchhandel in Europa im 18. Jahrhundert*, Hamburg 1981, s. 81–125 resp. 126–165, liksom t.ex. Giles Barbers ”Voltaire et la présentation typographique de *Candide*”, *Transmissione dei Testi a Stampa nel Periodo Moderna*, 1, Roma 1985, s. 151–169.
 26. Roger Chartier, *Böckernas ordning*, Göteborg 1995, s. 7–11. 1996 betitlar han också ett samlat omtryck *Culture écrite et société*. Om utvecklingen av forskningsfältet ’l’histoire du livre’, ’the history of books’, se t.ex. Jonathan Rose, ”The history of books: revised and enlarged”, *The Darnton debate*, ed. H. T. Mason, Oxford 1998, s. 83–104.

LITTERATUR

- Adams, Thomas, & Barker, Nicolas, "A new model for the history of the book", *A potencie of life*, London 1993, s. 5–39
- Barber, Giles, "Voltaire et la présentation typographique de *Candide*", *Transmissione dei Testi a Stampa nel Periodo Moderna*, 1, Roma 1985, s. 151–169
- Barker, Nicolas, "Typography and the meaning of words", *Buch und Buchhandel in Europa im 18. Jahrhundert*, Hamburg 1981, s. 126–165
- Bowers, Fredson, *Bibliography and textual criticism*, Oxford 1964
- , *Principles of bibliographical description*, (Princeton 1949) Winchester 1986
- Bremer, Fredrika, *Grannarne*, utg. Carina och Lars Burman, Stockholm 2000
- Chartier, Roger, *L'ordre des livres*, Aix-en-Provence 1992
- , *Böckernas ordning*, Göteborg 1995
- , *Forms and meanings*, Philadelphia 1995
- , *Culture écrite et société*. Paris 1996
- Dahlström, Mats, "Dokumentanalys och fysisk bibliografi – begreppsepistemologi, hermeneutik och vetenskapsteori" [paper Göteborg/Borås] 2002
- Du Rietz, Rolf E., *Den tryckta skriften*, Uppsala 1999
- "A gentle introduction to XML", separat ur *The TEI Guidelines (TEI P4)*, Text Encoding Initiative Consortium, May 2002 – www.tei-c.org/Guidelines2/index.html
- Greg, W. W., *Collected papers*, ed. J. C. Maxwell, Oxford 1966
- Johansson, Thomas & Miegel, Fredrik, *Kultursociologi*, Lund 1996
- Landgren, Bengt, "Vad är en litterär text?", *Litteraturvetenskap – en inledning*, red. Staffan Bergsten, 2 uppl., Lund 2002
- McKenzie, D. F., *Bibliography and the sociology of texts*, (London 1986) Cambridge 1999
- , "Typography and meaning", *Making meaning*, Amherst & Boston 2002, s. 198–236
- Ridderstad, Per S., "Böcker – som böcker", *Lundaforskare föreläser*, 23, Lund 1991, s. 18–21
- , "Tystnader som tagit form", *Det roliga börjar hela tiden* [Festskr. Kjell Petersson], Stockholm 1996, s. 238–250
- , *Textens ansikte i seklernas spegel*, Stockholm 1999
- Rose, Jonathan, "The history of books: revised and enlarged", *The Darnton debate*, ed. H.T. Mason, Oxford 1998, s. 83–104
- Runeberg, Johan Ludvig, *Samlade skrifter*, XIV, *Kommentar till Fänrik Ståls sägner*, Helsingfors och Stockholm 1983–87

TONE MODALSLI

Manuskriptet som gjenstand – om manuskriptbeskrivelse

For et par år siden ble jeg spurt av en av mine gamle norsk-professorer fra universitetet om hva min oppgave i forbindelse med den nye Ibsen-utgaven¹ besto i. Da jeg svarte at jeg skulle beskrive manuskriptmaterialet, reagerte han med forbauselse – var nå det nødvendig? Og når jeg iblant er ubetenksom nok til å sukke over at jeg synes oppgaven er vanskelig, kan jeg bli møtt med en viss vanTro skepsis.

I det følgende vil jeg først forsøke å gi svar på hvorfor vi mener at en beskrivelse av manuskriptene hører med i en god vitenskapelig utgave. Deretter skal jeg diskutere hva beskrivelsen kan inneholde, dette blir hovedpunktet. Til slutt skal jeg kort komme inn på beskrivelsens form. Gjennomgangen blir forholdsvis generell og gir ikke rom for demonstrasjon av hvordan man kan beskrive konkrete manuskripter.

Noen innledende avgrensninger og begreper

Jeg konsentrerer meg om materiale fra de siste to hundre år² og bygger, særlig i omtalen av papir, skriveredskap og skrift, på Marianne Bockelkamps bok *Analytische Forschungen zu Handschriften des 19. Jahrhunderts* (Hamburg 1982). Hennes erfaringer med Heine-

manuskripter har stor overføringsverdi til arbeid med 1800-tallspaperer overhodet.

Beskrivelse av brev vil ikke bli tatt opp spesielt, men også brevutgaver bør redegjøre for sitt materiale – man ser ofte at det ikke gjøres. Brev er bundet til en dato, og alt som kan bidra til å tidsbestemme de udaterte, må vektlegges.

For ordet *manuskript* ser man ofte *håndskrift*. Jeg tar ikke opp eventuelle bruks- eller betydningsforskjeller og gjennomfører termen *manuskript*. Ordet brukes dels om en fysisk enhet vi får utlevert i biblioteket, dels om deler av denne enheten. Jeg snakker om *manuskriptet* “Den episke Brand”,³ men det består av flere deler, noe er utkast, noe er renskrift, og det er bare delvis snakk om samme tekstmateriale i de to delene; det kan spørres om det ikke egentlig er flere manuskripter. Er det nødvendig å presisere, bruker jeg betegnelsen *sammensatt manuskript* om den større helheten.

Når det gjelder nøkkelbegrepene *verk* og *tekst*, bruker jeg *verk* om den immaterielle størrelsen, *tekst* om den konkrete, den som manuskriptet er bærer av.

Endelig litt om forholdet mellom undersøkelse og beskrivelse av manuskripter. Vi kan ikke beskrive uten først å ha undersøkt. Og analyse av papir, skrift, blekk og rettelser kan være påkrevet for tekstetablering og for utredning av tilblivelse og overlevering. Men det er et hovedpoeng for meg at manuskriptbeskrivelsen ikke er stedet for innfløkte resonnementer som undersøkelsen kan gi grunnlag for; disse bør overlates til andre deler av utgaven, eller til spesialartikler. Vi kan ikke unngå å tolke funn også i beskrivelsen, men diskusjonene må begrenses. La dette overskygge alt annet jeg kommer til å si. Beskrivelsen bør være nøktern, og det gjør ikke noe om den av og til blir banal i sin enkelhet.

Hvorfor beskrive manuskripter?

Tilbake til det innledende spørsmål: Hvorfor beskriver vi manuskriptene i våre utgaver? Hvilket svar burde jeg ha gitt min professor?

Det finnes flere svar. Ett er ganske enkelt: Manuskriptene er unike gjenstander. Runebergs hjem i Borgå omtales i den nye store *Finlands svenska litteraturhistoria* som en nasjonalhelligdom.⁴ Da Sigrid Undset i 1940 besøkte Linnés hjem ved Uppsala, skal hun ha kysset skrivebordplaten. I museal sammenheng står diktermanuskriptet i en særstilling; det fører oss så nær vår dikter som det kanskje er mulig å komme. Den engelske lyriker og bibliotekar Philip Larkin snakker om manuskripters “magiske verdi”: Dette er det papiret dikteren skrev på, dette er ordene som han skrev dem, idet de for første gang fremsto i denne spesielle mirakuløse kombinasjon.⁵ Selv vi som har manuskripter som levebrød, blir berørt av den intimiteten de representerer. Dette skal deles med andre, meddeles, slik at alle, hvor de enn befinner seg, kan få inntrykk av hvordan gjenstanden, manuskriptet, ser ut. At vi må gjøre dette i et knusktørt språk, er en annen sak som jeg kommer inn på helt til slutt.

Videre kunne man tenke seg at beskrivelsen skulle tjene som reserve i tilfelle originalen gikk tapt. Det blir i så fall en dårlig reserve, men desto viktigere om ulykken først skulle inntre.

Men den viktigste begrunnelse ligger i at manuskriptets tekst er uløselig bundet til og avhengig av dens fysiske bærer. Manuskriptet utgjør en enhet av tekst og gjenstand. De fysiske karakteristika skal støtte opp om vår utnyttelse av det som står skrevet. Undersøkelsen av manuskriptet vil kunne bidra til å identifisere teksten, bestemme tekstens genetiske status, begrunne bladenes rekkefølge og fastslå nedtegnelsens tidspunkt og gjerne sted,⁶ – og beskrivelsen skal fastholde de viktigste av funnene.

Hva inneholder beskrivelsen?

Dermed er vi over i hva beskrivelsen skal inneholde. Som hovedregel vil jeg hevde at den skal være mest mulig dekkende, uten å gå i unødig detalj. Men det kan også tenkes beskrivelser som begrenser seg til noen få trekk ved manuskriptene som anses særlig relevante, for eksempel for datering. Utvalget vil være avhengig av materialets

art. Eksistensen av, eller muligheten for faksimiler, vil også kunne spille en rolle. Herbert Kraft synes å mene at beskrivelse og faksimiler skal supplere hverandre, slik at man kan utelate det som formidles godt nok av faksimilen, og konsentrere seg særlig om opplysninger om skrivemateriale, papir og tilstand, der faksimilene ikke strekker til.⁷ Hvis han med dette mener å kunne utelate mye av det som har med innhold å gjøre, er jeg uenig, men han har et poeng som man godt kan ha i mente. Sin hovedregel har han fra Bernhard Seuffert: Omstendelig beskrivelse uten saklig gevinst bør overalt unngås.⁸ Bedre kan det neppe sies.

Det å beskrive manuskripter handler om å se og om å forstå og sette ord på det man ser. Det lønner seg i utgangspunktet å lage en heller omfattende liste over hva man vil se etter. Det er ingen sak å redigere bort overflødig stoff etterpå, langt verre siden å oppdage at man har oversett noe. Ofte vil materialets art bestemme hvilke karakteristika som bør med, som når Kierkegaard-utgaven (heretter SKS)⁹ i sin liste inkluderer “Bladenes eventuelle foldning på langs”.¹⁰

Det jeg nå skal gjennomgå, gjelder følgende:

- Signatur/eier, tittel
- Innhold, genetisk status
- Datering
- Mengde, struktur, rekkefølge
- Tilstand
- Papir
- Skriveredskap og -stoff
- Skrift, hender
- Proveniens
- Bibliografi (litteraturhenvisninger)

Listen kunne vært mer spesifisert; en del av punktene her er nærmest å betrakte som sekkebetegnelser som rommer informasjon som godt kunne skilles ut som egne overskrifter, samtidig som det er vanskelig å avgrense punktene i forhold til hverandre og finne den

fornuftigste rekkefølge å presentere dem i. Våre konklusjoner med hensyn til delenes genetiske rekkefølge i manuskriptet “Den episke Brand” bygger på undersøkelser av innhold og metrum, ortografi, papir, blekk – alt virker sammen.

For en rekke av de fenomenene vi tar for oss, vil det være nok å si noe generelt om forekomsten av dette eller hint, ikke påvise nøyaktig hvor i manuskriptet det finnes. Dette kan gjelde måter rettelser er utført på, bruk av pyntestreker, innslag av fremmede hender som ikke har relevans for teksten, mindre flekker og skader osv. Jo mer eksakte vi er, jo større blir muligheten for feil eller uteglemmelser. Og det er alltid en fare for å gjøre fremstillingen overlesset og uigenomtengelig.

Signatur/eier, tittel

Manuskripter i oppbevaringsinstitusjoner identifiseres som regel entydig ved hjelp av signaturen. For middelaldermanuskripter er denne ofte rett og slett den betegnelsen manuskriptet er kjent under. Sammen med signaturen settes navnet på oppbevaringsstedet, gjerne i forkortet form:

BL Zweig 162
 Kgl.bibl.Kbh. Collin 262,4°, I. 2
 Kgl.bibl.Kbh. NKS 2869,4°, 1
 NBO Ms.4° 936¹¹

Dernest gis manuskriptets tittel, hvis den har noen, diplomatarisk, som Strindberg-utgaven foreskriver det: sitering av hele den tittel som forfatteren (eller noen annen) har skrevet inn i manuskriptet (på perm, omslag, tittelblad, førsteside etc.).¹²

Innhold, genetisk status

Manuskriptet er bærer av tekst. Det er teksten som gjør at manuskriptet i det hele tatt er av interesse i en utgave. Hovedpoenget for beskrivelsen er derfor å redegjøre for hvilken tekst eller hvilke tekster manuskriptet inneholder, og relatere dem til den tekst som tryk-

kes i utgaven. (At det kan by på store problemer å identifisere teksten, er en sak for seg som jeg ikke skal gå nærmere inn på.) Og det er viktig å fastslå om teksten er sammenhengende eller ei. Brudd i tekstflyten må alltid undersøkes, kanskje oppdager man skader eller tap som kan forklare tekstbruddet. Det at noe ikke stemmer i teksten, vil i det hele tatt kunne skjerpe oppmerksomheten omkring fysiske detaljer som ellers kan overses. Finnes andre slags tekster i vårt manuskript, for eksempel penneprøver, regnestykker o.a. utført av vår dikter, eller marginalier i andre hender, må det også nevnes. Jeg vil ta slikt med under ”Innhold”, men noen utgaver velger å sette dette som et eget punkt. Det Danske Sprog og Litteraturselskabs Ewald-utgave fra 1914–24 lister opp ”paaskrevne Ting” som er uten sammenheng med manuskriptets tekst og de rettelser som er foretatt i den, under overskriften ”Varia”.¹³

Innholdet kan vanskelig bestemmes uten i sammenheng med manuskriptets genetiske status, dvs. dets funksjon under eller plass i tilblivelsesprosessen. Vi kan ikke si at et manuskript inneholder Ibsens *Et dukkehjem*, men derimot at det er et utkast til dette stykket. Genetisk status kan med fordel uttrykkes ved hjelp av et kontrollert vokabular. Vi har funnet det hensiktsmessig å kategorisere Ibsens manuskripter ut fra et typeskjema som jeg her gjengir i forenklet form:

Notat

Arbeidsmanuskript

Trykkmanuskript

En lignende inndeling finnes hos Bockelkamp.¹⁴ De kategoriene man opererer med, er selvfølgelig avhengig av særtrekk i det korpus som behandles. Hvert manuskript får tildelt en av disse termene, og vi bruker etter behov andre ord i tillegg for å bestemme notatet eller arbeidsmanuskriptet nærmere. *Notat* brukes om nedtegnelser, ekserpter, disposisjoner og annet som ikke er formet i for eksempel strofer eller replikker, kanskje heller ikke i fulle setninger, og der utformingen ikke kan sees å inngå i noen kjent versjon av et verk. Ar-

~~XLVIII~~

(Morskrift.)

Selles med Korpens

52 55

I den Darsboki, som det
mest av alle er plukka ut av ~~den~~ ^{eller} ~~den~~ ^{else, skyldning}
dårlig stillet til other, hincit det bil
Skrift i Morskrift ~~Været~~ ^{er} ~~framme~~ ^{med} ~~et~~ ^{et} ~~et~~
Hans ~~de~~ ^{de} lykken.

Ein Værsay var det to Kleart
og vort, og ginneras ~~had~~ upp og
Kleart haer sig ~~og~~ stårta i by ut.
Høg ut ~~og~~ ^{og} leys, said han, nu
vært drukken. Sol ~~og~~ Luft, so vort
noko ~~og~~ snart god att. ~~Hans~~ ^{Det} ~~hans~~ ^{og} ~~hans~~
tygord ~~att~~ ^{og} snart god att. ~~Hans~~ ^{Det} ~~hans~~ ^{og} ~~hans~~
Det er ut til at han her
vilya starra ~~og~~ upp ~~pea~~ Bakken
den Værdien stem. Men han kom
ikki to langt. Noko ~~der~~ ^{og} midneger
han han si ~~gi~~ ^{gi} mi ned. Og han her
kjær værre ~~og~~ upp att ~~og~~ ^{og} ~~hans~~
~~oppa~~ ^{oppa} Duu han vant frammen ~~og~~
innboden lausa han ~~og~~ ikki.
Natti ~~etter~~ vøgjot han.

Fred med det Skor.

+ ^X
Han fekk liggja i den Kraai
han haer set ~~og~~ ut. Paa Gravbakken
vart dette sangen:

Her vil ~~es~~ Kvila fra Storm og Strid,
Kvila fraa Sut og Stakkar,
Sove i Ro til Hverne Ti,
Trygg for din røde Tandar.
End ho her, du Næring konge,
legg meg stilt i Jordi mit Føyr!
Gid sone i Mor ho gøymer
Barne dom bevisstelt øvijmer.

Ligg meg stilt i den Ønge Grav!
Mild ho den mørde fugnar.
Set ~~og~~ evnta i Linsens Kav,
her det stillnes ~~og~~ tøgnar.
Heilas legg ~~og~~ seg inn Grav mit
~~og~~ minne. Fred,
Den som ~~og~~ erst her valde,
Liggjar meg først av alle.

V Soning sale

Fra Arne Garborgs trykkmanuskrift til Den burtkomne Faderen (1899),
NBO Ms. fol. 855, bl. 52

beidsmanuskript brukes om utkast, kladder, midlertidige renskrifter – alle utforminger før den endelige. Noen vil savne begrepet “renskrift” i vårt skjema. Umiddelbart tenker man på en renskrift som sluttproduktet, men det behøver slett ikke være tilfelle. Hos Ibsen finnes mange foreløpige eller midlertidige renskrifter, omhyggelig skrevet med få eller ingen rettelser, men siden de ikke er sluttproduktet, er de altså arbeidsmanuskripter. Det at noe er renskrevet, går faktisk mer på utseende enn på graden av ferdigstillelse. *Trykkskriptet*, det manuskriptet som boken blir trykt etter, er viktig å identifisere. Det er kjennelig på at det ofte inneholder notater i fremmed hånd om skriftsnitt og -størrelse og overskrifter, og små merker underveis som viser hvor langt settelen er kommet. Oftest svarer disse til sideskift i den tilsvarende utgave. Det er også vanlig med flekker etter trykkeripersonalets svertede fingre. Trykkskriptet behøver slett ikke være renskrevet og vakkert fra forfattegens hånd, tvert imot kan det ha stilt trykkeriet overfor store utfordringer (se ill.).

Vi bør ikke nøye oss med å gi manuskriptet en statusbetegnelse som de jeg har nevnt, men må også forsøke å bestemme manuskriptets kronologiske plass i forhold til andre manuskripter til samme verk eller til den trykte tekst. Ofte er dette enkelt, som når et manuskript A har rettelser som viser seg å være tatt til følge i et annet manuskript B – da må A være tidligere enn B. Om en slik kronologisk/genetisk bestemmelse ikke er mulig, må det være nok å skrive at teksten i A avviker fra den i B i større eller mindre grad.

Studiet av manuskriptets rettelser, herunder også strykninger og tilføyelser, er i det hele tatt et kjernekjønn i vår utgivervirksomhet.¹⁵ Manuskriptbeskrivelsen bør behandle dem summarisk, den konkrete påvisning og tolkning hører hjemme i koding og variantapparat og i egen utredning om verkets tilblivelse. En redegjørelse for hvordan rettelsene er foretatt, ved innføyningstegn, korrekturtegn, strykninger, hører hjemme under omtale av skriften, hvis det i det hele tatt behøver å nevnes; i forbindelse med innhold og genetisk status er det av betydning å undersøke om rettelsene er samtidige

eller senere. Det er derfor på sin plass å behandle rettelsene sammen med innholdet, med formuleringer som “mange rettelser, både samtidige og senere”, “noen senere rettelser”, eller “noen få stryknings” – kan vi ikke finne ut noe om det kronologiske, sier vi heller ikke noe om det.

Også i nyspråklig materiale kan vi møte problemstillinger som dem man kjenner fra den gammelspråklige filologi, med avskrifter av en tapt original. Lar det seg gjøre, bør vi drøfte avskriftenes innbyrdes forhold og det enkelte manuskripts antatte forelegg og rolle i overleveringen, eventuelt ved hjelp av et stemma.

Datering

Spørsmålet om kronologi og relativ datering har vært berørt flere ganger. Det å kunne datere og å kunne finne ut om noe er yngre eller eldre enn noe annet, er ett av målene for våre undersøkelser. Men nesten alt kan bidra til den kronologiske bestemmelsen, og jeg viser derfor til det jeg sier under andre punkter. Her skal det bare minnes om følgende:

Vi meddeler det manuskriptet måtte inneholde av eksplisitte dateringer. Kan vi ellers, fra brev eller andre kilder, finne ut noe om når manuskriptet ble til, tar vi det med, også om det er omtrentlig og basert på antagelser. Selve diskusjonen hører heller ikke her hjemme i manuskriptbeskrivelsen, men i utgavens kapittel om tekstens tilblvelse.

Ortografien kan gi en pekepinn om når en tekst ble skrevet. I “Den episke Brand” finnes visse avgjørende ortografiske forskjeller som i hovedsak virker sammen og kan brukes som ett av flere kriterier for å ordne delene i en relativ kronologi.

Har vi å gjøre med et sammensatt manuskript med tekster til flere verk, eventuelt av flere forfattere, vil den sammenheng vår tekst står i, kunne bidra til dateringen. Opplagte eksempler er udaterte replikkutkast som Ibsen har notert bakpå brev han har mottatt; når brevet er datert, har vi en klar terminus post quem for utkastet.

Mengde, struktur, rekkefølge

En obligatorisk opplysning er hvor mange blad manuskriptet består av. Vi teller blad, ikke sider, og blanke blad regnes med; nå er det gjenstanden, ikke innholdet, som står i fokus. Det å telle er ikke alltid så liketil som man skulle tro. En bladbunke skal ikke være særlig tykk før man må telle tre ganger for å være sikker på at tallet er riktig. Et blad kan være så mangt; man må bestemme seg for om man også regner innlagte lapper som blad, eller om man teller dem særskilt. Det må redegjøres for innlimte tillegg eller erstatninger, og avklippede eller bortrevne deler. Består manuskriptet av flere hefter eller bind, må antallet oppgis. Og vi opplyser om bladene er beskrevet på begge sider eller bare på den ene, og om forholdet mellom skrift og side, altså layout – spalter, antall strofer pr. side, eiendommeligheter ved marger o.a. Dette vil være godt synlig på en faksimile, men er trekk som bidrar til å gi manuskriptet dets sær preg, og bør derfor nevnes.

Så må vi se på hvordan bladene hører sammen, dvs. manuskriptets struktur og delenes rekkefølge. Med struktur mener jeg slikt som at manuskriptet er bundet inn, at det består av løse eller heftede legg, av løse blad osv. Med rekkefølge mener jeg den orden – eller uorden – papirene faktisk ligger i, og om teksten lar seg lese fortløpende eller ei. Vi må altså beskrive manuskriptet som det faktisk foreligger. Ikke sjeldent vil vi finne at den eksisterende rekkefølge ikke er den riktige eller den sannsynlige, i hvert fall ikke hvis vi tenker genetisk. Da må vi også forklare hvordan vi mener den riktigere ordning ville være. ”Den episke Brand” er av biblioteket ordnet i samsvar med Karl Larsens utgave fra 1907.¹⁶ Hans synspunkter i utgaven vakte debatt, og dette gjenspeiles i den forrige store Ibsen-utgaven, *Hundreårsutgaven*.¹⁷ Vi vil trolig komme frem til en rekkefølge som avviker fra våre forgjengeres, og argumenterer følgelig for det.

All nummerering eller foliering eller paginering må omhyggelig registreres, også om den skulle være foretatt etter dikterens død, og også om den skulle være gal – andre kan ha skrevet om manuskriptet før oss og brukt sidetallene som referanse.

Ibsen brukte ofte legg, med 4–6 blad i legget (altså 2–3 dobbeltblad). Når et legg inneholder flere eller færre blad enn det normale i vedkommende manuskript, må vi være på vakt – færre blad *kan* bety tap, flere *kan* bety senere tillegg. Ibsens arbeidsmanuskript til *Kjærlighedens Komedie*¹⁸ består av 17 legg, de fleste er på fire blad. Men legg 2 har bare to, og legg 13 seks. Innholdsanalysen viser at det trolig mangler noe tekst mellom legg 2 og 3, her kan noe ha kommet bort. I legg 13 viser det seg at et av dobbeltbladene har nyere ortografi og altså er lagt inn senere i tillegg til de fire opprinnelige. – For å få eller gi oversikt over leggstrukturen kan det være formålstjenlig med en skjematisk oversikt.¹⁹

For bind gir vi bindets mål og materiale, samt eventuell trykt tekst og dekorasjon. Vet vi noe om når innbindingen ble foretatt, bør det tas med, som en del av manuskriptets historie. Ved sekundære bind må vi samtidig prøve å danne oss et bilde av hvordan ”innmatten”, bokblokken, var, før den havnet mellom disse permene. Vi driver altså det man kan kalte manuskriptarkeologi, og man kan fristes til å øve vold mot bindene. Saken er alltid mye enklere når vi slipper den slags senere komplikasjoner. Er det mye om å gjøre, går det an å søke eieren om å slakte sekundære bind, men da skal nok søknaden være svært godt begrunnet.

Tilstand

I naturlig sammenheng med den fysiske strukturen står omtale av manuskriptets tilstand. Først og fremst må det undersøkes om manuskriptet fysisk sett er komplett – dette behøver ikke ha noe med tekstens fullstendighet å gjøre. Og ved senere innbundne manuskripter må vi se etter mulig beskjæring, om noe kan ha blitt borte (typisk sidetall og tekst langs bladenes ytterside), og nevne eventuell stram innbinding som vanskeliggjør lesing av tekst langs innermargen. Til tilstandsbeskrivelsen hører også en påpekning av slitasje, skader, flekker, misfarging og tilsmussing (dette kan det for så vidt være like naturlig å nevne sammen med papiret). Jeg bruker ofte formuleringen ”enkelte/mange flekker, misfarging og annet smuss”

og “noen mindre rifter og andre skader, særlig i ytterkant”; bare ved påfallende store eller spesielle skader finner jeg det nødvendig å gi sidereferanse.

Papir

Bockelkamps bok utgjør langt på vei en kortfattet papirhistorie, og jeg henviser til den.²⁰ Hun gjennomgår en rekke egenskaper ved papir og bruker disse for å undersøke om to papirstykker har samme kvalitet. Gruppering etter papirtype kan hjelpe til å føre deler sammen som var kommet fra hverandre, og kan – støttet av biografi og innhold – muliggjøre i hvert fall en relativ datering.

Finner vi bunn- og kjedelinjer og vannmerker, meddeles det. Vi bør også forsøke å se om papiret er hånd- eller maskinlaget. Utover dette kan vi vanligvis konstatere om vi har å gjøre med såkalt konseptpapir, noen ganger er det også lett å se at det er et brevpapir. Det finnes neppe eksakte termer vi kan benytte oss av, som ofte ellers må vi bruke skjønn. Det viktigste må være å si noe som kan gi leserne et tilnærmet riktig bilde.

Størrelsen vil Bockelkamp måle som høyde x bredde i mm, og det hun mäter, er det faktiske blad, slik forfatteren har brukt det. Akkurat som forfatterindividualiteten viser seg i skriften, sier hun, kan den vise seg i det foretrukne papirformat: kanskje brukes det som det ble kjøpt, kanskje er det tillempet ved folding eller beskjæring.²¹ Om man finner det hensiktsmessig, kan man dessuten oppgi formatet (oktav, kvart, folio osv.) på grunnlag av det opprinnelige ark; jeg har ikke hatt bruk for dette i Ibsen-materialet. Hvis man ønsker å gi leseren et inntrykk av størrelsen, skulle målene være mest adekvate. Og jeg tror ikke vi behøver å være redde for ikke å måle nøyaktig nok. Fremfor alt ved håndlaget eller privat tilskåret papir vil bladene i samme manuskript nesten alltid variere noen mm. Strindberg-utgaven foreskriver cirka-mål i cm,²² det samme gjør Deutsche Forschungsgemeinschafts retningslinjer for håndskriftkatalogisering, som tillater slingringsmonn på 5 mm.²³ Derimot er det avgjørende at man sier hva man mäter, høyde x bredde eller omvendt, og hvor

på bladet man tar målene. Det anbefales å måle midt på bladet, da unngår man avvik på grunn av slitte hjørner.²⁴ Ved dobbeltblad må man gjøre det klart om man måler sideflaten eller det ufalsede blad.

Vil man måle tykkelsen av papiret, har man bruk for et mikrometer.²⁵ Slike målinger spiller en stor rolle både i Bockelkamps Heineundersøkelser og i M. Windfuhrs Heine-utgave (Düsseldorfer-utgaven).²⁶ Som regel må vi greie oss med et subjektivt og relativt inntrykk, ved – om behovet er der – å si at noe er tykkere enn noe annet. Det er ofte vanskelig, så er vi i tvil, er det kanskje bedre å la det være. Og når det gjelder farven, kan man ikke annet enn antyde. Om noe er gult eller gulaktig eller gulhvitt er en smakssak, våre lesere vil uansett få godt nok inntrykk.

Bockelkamp fremhever at man ikke kan bruke papiret som grunnlag for datering uten i forbindelse med andre dateringskriterier, og uten at man har undersøkt forfatterens papirvaner, dvs. hvor lang omløpstid innkjøpt papir synes å ha hatt hos ham.²⁷

Et interessant eksempel på utnyttelse av papirundersøkelse i et korpus finnes i Henrik Blichers og Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs utgave fra 2001 av Schack Staffeldts *Samlede digte*.²⁸ Blicher har gruppert henholdsvis avskrifter og utkast etter papirtype og diskuterer innhold og datering for hver type. For de enkelte manuskripter refereres til typenummeret. Løsningen virker effektiv og elegant. Blicher oppgir målene i cm med en desimal, og om papirkvalitetene bruker han alminnelige ord som *tynt*, *kraftig*, *grovare*. Mer er altså ikke nødvendig hverken for analyse av materialet, eller for at vi skal forstå hvordan det ser ut – i hvert fall ikke i dette tilfellet.

Skriveredskap og -stoff

Et minstekrav er å angi om manuskriptet er skrevet med blekk, blyant eller maskin, samt angi farven.

Også blekkhistorie kan man lese om hos Bockelkamp.²⁹ Hun har noen viktige momenter om sammenligning av blekket i forskjellige manuskripter; synspunktene burde også gjelde internt i et manu-

skript. Hun poengterer at det er vanskelig å si om to skriftstykker er skrevet med samme blekk eller redskap hvis man ikke benytter seg av avansert teknisk undersøkelsesmetodikk som kanskje forutsetter at man tar prøver fra manuskriptet. Hun minner også om at blekkets utvikling, aldringsprosessen, forløper forskjellig alt etter oppbevaringsforholdene, og det vanskeliggjør sammenligning av manuskripter som ikke har vært overlevert sammen. Om forskjellene derimot er tydelige, eller lett lar seg se i mikroskop, kan blekkforskjeller bidra til å identifisere skriveomganger og fremmede innslag. Bruk av ett bestemt blekk eller av blyant kan også signalisere hvilken arbeidsfase eller hvilket tidsrom manuskriptet ble til i. Men da bør man først ha undersøkt om det er noe mønster i skribentens bruk av visse blekksorter eller blyant: om bruken er begrenset til visse tidsrom, visse typer nedtegnelser, korrekturer, eller om vekslingen skjer tilfeldig.

Skrift, hender

Et grunnleggende skille går mellom egenhendige og ikke-egenhendige manuskripter, dessuten har vi delvis egenhendige, dvs. ikke-egenhendige med egenhendige innslag. Sitter man med et større materiale etter en person, er man som regel ikke i tvil om et papirstykke er egenhendig eller ei. Verre er det med enkeltord, for eksempel korrekturrettelser i trykt tekst eller i ikke-egenhendig tekst, da kan det være umulig å avgjøre spørsmålet med sikkerhet. Man kan forsøke å stille opp allograf-inventar på grunnlag av daterte brev og manuskripter for å sikre seg et best mulig kjennskap til dikterens hånd. Til syvende og sist må vi støtte oss på intuisjonen, skjerpet gjennom erfaring.³⁰ Det gjelder både når man sammenligner forskjellige nedtegnelser av samme person, og av forskjellige personer. Og for oss som strever med nyere materiale, kan det være en trøst i Bockelkamps påpekning av at tidligere tiders paleografi er langt bedre beskrevet enn 1800-tallets,³¹ for ikke å snakke om nyere tiders.

I det Bockelkamp kaller manuskriptets skriftbilde, konkretiseres både en historisk-regional skriftnorm og en individuell skrivestil. Vi bør karakterisere skriften med tanke på følgende forhold:³²

Skriftnormen. I vårt tilfelle: gotisk eller latinske bokstaver, og eventuell fordeling av disse.

Skriftbilde og opptegnelsestype. Dette gjelder noe så velkjent som at en kladd ofte er skrevet raskt, ”stygt”, skjødesløst, mens en ren-skrift er pen, kanskje skjønnskrevet, lett å lese. Det er en visuell forskjell mellom det som bare er ment å leses av skribenten (utkast, kladder, alt som skal bearbeides videre), og det som skal leses av andre.

Individuelle særtrekk. Velkjent er Ibsens overgang fra høyrehel-lende til mer venstrehellende skrift. Man kan også se på utførelsen av for eksempel overstrykninger, om de er foretatt med løkker el-ler tykke horisontale/vertikale streker o.a., samt bruk av pynte-streker og pyntede initialer.

Hender. Er det mer enn én hånd i manuskriptet, er det et minste-krav å fastslå antallet, i hvert fall tentativt. Vi bør også forsøke å identifisere skriverne.

En oversiktig og informativ redegjørelse for hender og skriveom-ganger i et manuskriptmateriale finnes i den såkalte Hamburger Klopstock-utgave. Manuskriptbeskrivelsen har et avsnitt om ”skrift-bildefunn”, herunder ”lag” eller ”sjikt”, som vi kunne kalte skrive-omganger; disse skiller fra hverandre ved hånd, blekkfarve og strekføring.³³ Å finne slike lag er enklest når det dreier seg om forskjellige hender, ofte svært vanskelig når det gjelder forfatterens egen.

Også maskinskrevne manuskripter må deles inn i egenhendige og ikke-egenhendige. Det er en vesensforskjell mellom et manuskript som forfatteren selv har tastet inn, og ett som er skrevet av en sek-retær.

Proveniens

Vi må meddele hoveddragene i manuskriptets – ikke tekstsens – his-torie frem til nåværende eier. Bibliotekene vil som regel vite når et

manuskript ble mottatt, men vi kan ikke alltid regne med å få brakt det på det rene. Tidligere eiermerker kan gi opplysninger om forhistorien. Akkurat denne delen hører kanskje til de morsomste å skrive, her kan man følge spor og nøste opp en historie.

Bibliografi (litteraturhenvisninger)

Det må gis referanser til tidligere utgaver og beskrivelser av manuskriptet.

Hvordan utformes beskrivelsen?

Først et punkt som mer gjelder hele verkets plan, nemlig

Forholdet mellom manuskript og verk

I utgavene er det verket med dets tekst eller tekster som er selve ordningsprinsippet, og for hvert verk beskrives alle manuskripter som er relevante. Om mulig bør disse manuskriptene presenteres i genetisk/genealogisk rekkefølge. Manuskripter med tekster som hører til flere verk av vår forfatter, vil da bli omtalt flere steder i utgaven, med hovedvekt hvert sted på den tekst som der står i fokus, eventuelt med henvisning til ett sted som tar for seg helheten. Men man kan også ta utgangspunkt i manuskriptene og beskrive dem fortløpende, som det gjøres i en bibliotekkatalog. Dette er gjort i den omtalte Ewald-utgave.³⁴ For hver tekst som trykkes etter manuskript, oppgis den tilhørende manuskriptsignatur, og man kan så slå etter i manuskriptbeskrivelsen under vedkommende signatur og få den fullstendige omtale der. Det gir god plassøkonomi og kan anbefales i hvert fall når man har svært sammensatte manuskripter.

Beskrivelsens disposisjon

Jeg vil anbefale at man først gir en summarisk presentasjon, gjerne om innhold, genetisk status, omfang, hender, uavhengig av at dette straks må gjentas mer utførlig. For selve beskrivelsen krever SKS med rette at den skal være systematisk.³⁵ Vi

bør lage oss et skjema for hvordan opplysningene skal gis, og oppsettet bør være slik at man lett kan skumme mange sider på jakt etter en viss type opplysninger, for eksempel papiret. Samtidig kan det være uhensiktsmessig å behandle fenomenene så adskilt som et fast skjema ofte kan legge opp til, siden de så ofte griper over i hver andre.

Stil og språk

Stilistisk finnes to ytterpunkter: tabellarisk og essayistisk, foruten mellomformer. Tabellformen kan være praktisk å benytte for deler av beskrivelsen, for eksempel hvis man skal redegjøre for et mangfold av overlappende folieringer,³⁶ eller gi oversikt over papirtyper.³⁷ Ikke sjeldent ser man beskrivelser som hovedsakelig er holdt i telegramstil. Et eksempel er Ewald-utgaven³⁸; et nyere eksempel er W. Woeslers historisk-kritiske utgave av Annette von Droste-Hülshoff.³⁹ Dette er en form som har mye for seg, i hvert fall for den som skal skrive, men også for leseren: Man får en naken presentasjon av fakta som meddeles i fast rekkefølge. Resonnementer og fortelling får derimot ikke plass i en slik fremstilling.

Å la hele beskrivelsen skje i flytende, essayistisk stil er en kunst som jeg ikke vet om jeg vil anbefale, det er svært vanskelig å formidle tørre opplysninger i fullstendige setninger uten at språket blir fullt av gjentagelser og tomme ord som “det finnes”, “manuskriptet har”. Men det lar seg gjøre. Beskrivelsene i kommentarbindet til Runebergs *Fänrik Ståls sägner* (i *Samlade skrifter*)⁴⁰ er i velformet prosa, med få unntak brukes fulle setninger. Jeg vil tro at denne formen vanskelig lar seg forene med en helt fast disposisjon.

Det vanligste er nok en blandingsform, som vi finner i SKS, der mye gis i fulle setninger, samtidig som visse opplysninger meddeles i lapidarstil. Mens Runeberg-utgaven skriver: “Papperet är tjockt, gulaktigt och saknar vattenmärke”⁴¹, kan SKS nøye seg med: “Papir: gulligt koncept”.⁴² Et annet eksempel er M. Windfuhrs Heine-utgave.⁴³ Beskrivelsene her er vel detaljerte, noe gis kortfattet, andre steder flyter teksten lett i fulle setninger.

Eksemplene vil kunne være til inspirasjon eller frustrasjon, alt ettersom. Jeg åpnet med å antyde at jeg synes det er vanskelig å skrive manuskriptbeskrivelser. Et studium av de nevnte utgaver vil vise at det også kan være vanskelig å lese dem. Hensynet til våre lesere må veie tyngre enn ønsket om å formidle alt vi vet om våre manuskripter.

NOTER

1. *Henrik Ibsens skrifter*, planlagt utgitt 2005–2008 i ca. 30 bind.
2. For beskrivelse av middelaldermanuskripter henvises til Monica Hedlund, “Kodikologi och handskriftskatalogisering”, *Föreläsningar i medeltidsfilologi*, red. Jonas Carlquist, Stockholm 1992, s. 131–160.
3. Kgl.Bibl.Kbh. NKS 2869,4°, 1.
4. *Finlands svenska litteraturhistoria*, d. I, Åren 1400–1900, utg. av Johan Wrede, Helsingfors 1999, s. 256.
5. Fra en forelesning 1979, sitert i Michael Holroyd, “How do we block the drain? The problems of locating and retaining literary papers”, *Times Literary Supplement* 23/6 1995.
6. Centre national de la recherche scientifique, *Beschreibungsmodell für neuere Handschriften*, CNRS-ITEM, [s.l., s.a.], s. [3].
7. Herbert Kraft, *Editionsphilologie*, Zweite, neubearb. und erw. Aufl., Frankfurt am Main 2001, s. 162.
8. Ibid.
9. Søren Kierkegaard, *Søren Kierkegaards skrifter*, red. Niels Jørgen Cappelørn [et al.], København 1997–.
10. Ibid., K 1, *Kommentarbind til Af en endnu Levendes Papirer, Om Begrebet Ironi*, København 1997, s. 47.
11. De forkortede institusjonsnavnene står for British Library, London; Det Kongelige Bibliotek, København; Nasjonalbiblioteket, avdeling Oslo.
12. August Strindberg, *August Strindbergs samlade verk. Nationalupplagan*, huvudred. Lars Dahlbäck, d. 1, *Ungdomsdramer* I, Stockholm 1989, s. 329.

13. Johannes Ewald, *Johannes Ewalds samlede Skrifter efter Tryk og Haandskrifter*, b. 6, udg. af Svend Aage Pallis, København 1924, s. 396.
14. Marianne Bockelkamp, *Analytische Forschungen zu Handschriften des 19. Jahrhunderts*, Hamburg 1982, s. 21.
15. Jfr. Petra Söderlunds bidrag i denne bok.
16. Henrik Ibsen, *Henrik Ibsens episke Brand*, udg. efter Originalmanuskripterne af Karl Larsen, Kjøbenhavn 1907.
17. Henrik Ibsen, *Samlede verker. Hundreårsutgaven*, ved Francis Bull, Halvdan Koht, Didrik Arup Seip, Oslo 1928–57.
18. Universitetsbiblioteket i Trondheim, Gunnerusbiblioteket, Ms 375.
19. Se f.eks. Friedrich Hölderlin, *Sämtliche Werke. Frankfurter Ausgabe*, B. 15, *Pindar*, hg. von D.E. Sattler, Basel 1987, s. 27 og Hedlund 1992, s. 139.
20. Bockelkamp 1982, særlig s. 39–71.
21. Ibid., s. 41.
22. Strindberg 1989, s. 330.
23. Deutsche Forschungsgemeinschaft, *Richtlinien Handschriftenkatalogisierung*, 5., erw. Aufl., Bonn-Bad Godesberg 1992, s. 30; dette nevnes bare i forbindelse med middelaldermanuskripter.
24. Takk til Per S. Ridderstad for påminnelse om dette.
25. Bockelkamp 1982, s. 42.
26. Heinrich Heine, *Historisch-kritische Gesamtausgabe der Werke*, in Verbindung mit dem Heinrich-Heine-Institut hg. von Manfred Windfuhr, Hamburg 1973–97.
27. Bockelkamp 1982, s. 69.
28. A. W. Schack von Staffeldt, *Samlede digte*, udg. af Henrik Blicher, b. 3, København 2001, s. 432–439.
29. Bockelkamp 1982, særlig s. 72–84.
30. Jfr. ibid. s. 94; der omtales også optisk-numerisk skriftanalyse o.a.
31. Ibid., s. 98.
32. Ibid., s. 86–91.
33. Friedrich Gottlieb Klopstock, *Werke und Briefe. Historisch-kritische Ausgabe*, hg.

TONE MODALSLI

- von Horst Gronemeyer [et al.], Berlin 1974–. Se f.eks. *Abteilung Werke* 4:3, *Der Mesi-
sias. Text/Apparat*, hg. von Elisabeth Höpker-Herberg, 1996, s. 366.
34. Ewald 1924, s. 396 ff.
 35. Kierkegaard 1997, s. 46.
 36. Slik i Thomas Hardy, *Tess of the d'Urbervilles*, ed. by Juliet Grindle and Simon Gat-
rell, Oxford 1983, s. 56; beskrivelsen ellers er holdt i vanlig prosa, med fulle setning-
er.
 37. Bockelkamp 1982, s. 104 f. om papiret i manuskriptene til Heines *Reisebilder*.
 38. Ewald 1924, s. 396 ff.
 39. Annette von Droste-Hülshoff, *Historisch-kritische Ausgabe. Werke, Briefwechsel*, hg.
von Winfried Woesler, Tübingen 1978–2000, se f.eks. b. 3:2, *Epen. Dokumentation*,
bearb. von Lothar Jordan, 1991, s. 754.
 40. Johan Ludvig Runeberg, *Samlade skrifter XIV, Kommentar till Fänrik Ståls Sägner*,
utg. av Johan Wrede [et al.], Stockholm 1987, s. 66 f.
 41. Ibid., s. 66.
 42. Kierkegaard 1997–, se f.eks. K 5, *Kommentarbind til Opbyggelige Taler 1843, Opbyg-
elige Taler 1844, Tre Taler ved tænkte Leiligheder*, 1998, s. 230.
 43. Heine 1973–97, se f.eks. b. 4 *Atta Troll. Ein Sommernachtstraum; Deutschland. Ein
Wintermärchen*, bearb. von Winfried Woesler, 1985, s. 1011 f.

LITTERATUR

- Bockelkamp, Marianne, *Analytische Forschungen zu Handschriften des 19. Jahr-
hunderts*, Hamburg 1982
- Centre national de la recherche scientifique, *Beschreibungsmodell für neuere
Handschriften*, CNRS-ITEM, [s.l., s.a.]
- Deutsche Forschungsgemeinschaft, *Richtlinien Handschriftenkatalogisierung*,
5., erw. Aufl., Bonn-Bad Godesberg 1992
- Droste-Hülshoff, Annette von, *Historisch-kritische Ausgabe. Werke, Briefwech-
sel*, hg. von Winfried Woesler, Tübingen 1978–2000
- Ewald, Johannes, *Johannes Ewalds samlede Skrifter efter Tryk og Haandskrifter*,
udg. af Hans Brix og V. Kuhr, København 1914–24

- Finlands svenska litteraturhistoria*, utg. av Johan Wrede och Clas Zilliacus, Helsingfors 1999–2000
- Hardy, Thomas, *Tess of the d'Urbervilles*, ed. by Juliet Grindle and Simon Gatrell, Oxford 1983
- Hedlund, Monica, "Kodikologi och handskriftskatalogisering", *Föreläsningar i medeltidsfilologi*, red. Jonas Carlquist, Stockholm 1992, s. 131–60
- Heine, Heinrich, *Historisch-kritische Gesamtausgabe der Werke*, in Verbindung mit dem Heinrich-Heine-Institut hg. von Manfred Windfuhr, Hamburg 1973–97
- Holroyd, Michael, "How do we block the drain? The problems of locating and retaining literary papers", *Times Literary Supplement* 23/6 1995
- Hölderlin, Friedrich, *Sämtliche Werke. Frankfurter Ausgabe*, hg. von D.E. Sattler, Frankfurt am Main 1976
- Ibsen, Henrik, *Henrik Ibsens episke Brand*, udg. efter Originalmanuskripterne af Karl Larsen, Kjøbenhavn 1907
- Ibsen, Henrik, *Samlede verker. Hundreårsutgaven*, ved Francis Bull, Halvdan Koht, Didrik Arup Seip, Oslo 1928–57
- Kierkegaard, Søren, *Søren Kierkegaards skrifter*, red. Niels Jørgen Cappelørn [et al.], København 1997–
- Klopstock, Friedrich Gottlieb, *Werke und Briefe. Historisch-kritische Ausgabe*, begründet von Adolf Beck [et al.], hg. von Horst Gronemeyer [et al.], Berlin 1974–
- Kraft, Herbert, *Editionsphilologie*, 2., neubearb. und erw. Aufl. mit Beiträgen von Diana Schilling und Gert Vonhoff, Frankfurt am Main, Berlin [...] 2001
- Runeberg, Johan Ludvig, *Samlade skrifter*, Helsingfors och Stockholm 1933–
- Staffeldt, A. W. Schack von, *Samlede digte*, udg. af Henrik Blicher, København 2001
- Strindberg, August, *August Strindbergs samlade verk. Nationalupplagan*, huvudred. Lars Dahlbäck, Stockholm 1981–

CARINA BURMAN

Författare och förläggare, mecenater och redaktörer –

exempel från tre århundraden på verkets väg till läsaren

Som bekant fanns *Ordet* i begynnelsen. I det litterära verket är ordet själva kärnan, och centralt för editionsfilologen. Få människor har sådan nära och handfast kontakt med det litterära verket som utgivaren. Bara författaren kommer det närmare in på livet – författaren, och kanske mecenaten och förläggaren.

Jag har blivit ombedd att tala om konceptionen av det litterära verket. Verkets sociala tillkomst betonas allt mer inom modern text-sociologi. Det är min tro som forskare att en litteratursociologisk hållning kan skydda oss från många förenklade idéer om författarens autonomi. Ni minns säkert den där gamla förklaringsmodellen med författare-text-mottagare. Som editionsfilologer vet vi alla att så enkelt är det inte. Författaren skriver om, gör korrekturrättelser, ändrar under pågående tryckning – det har funnits författare som skrivit om hela boken i korrektur och vissa som låtit makulera hela upplagor ... Verket är inte färdigt när författaren lägger ner sin pen-na eller plockar ut disketten. Andra kommer in – läsande vänner, lyssnade makor/makar, mecenater och förlag. Det litterära verket är en social produkt.

Verkets sociala ursprung är alltså mitt ämne idag. Eftersom vi befinner oss på Hanaholmen är det inte mer än rätt att jag av artig-

het väljer exempel med anknytning till Finland. Lyrik, dramatik och epik är alla företrädda, och jag kommer att göra kåserande nedslag i tre århundraden, med början år 1771. Huvudpersonerna blir tre författarinnor, även om också ett par herrar släpps in på ett hörn. Jag tänker dock inte gå in på vilka följder litteraturens sociabilitet får för textableringen. Min avsikt är nämligen inte att ge några entydiga svar, utan istället att sprida en viss osäkerhet om den heliga författarintentionen. Som en och annan av er känner till är jag en dubbelbottnad natur, som bakom skenet av sund forskare med rättfram kärlek till fotnoter och vördnad för variantapparater döljer en mörk och dolsk författarsida. Jag talar av erfarenhet, som forskare och författare. Två av berättelsens damer har jag dessutom betjänat som utgivare.

För vårt första exempel får vi förflytta oss något västerut mot Åbo. På Ingeris skatterusthåll i Uskela socken satt våren 1771 den tjugosju-åriga änkan Catharina Charlotta Swedenmarck (1744–1813). I april hade hennes make dött. Hans namn var Carl Johan Hastfer, han var trettiofyra år gammal och en arketyptisk, konkursmässig, kanske även charmig dragonlöjtnant. Borgenärerna låg efter änkan. Till och med hennes egen mor – änka efter en camererare i Stockholm – bråkade om gården i Ingeris, som hon delvis finansierat.¹

Det fanns inte många utvägar för en ung änka. Femton dagar efter makens död publicerade hon sin första dikt i den nygrundade *Åbo Tidningar*. Det var en sorgedikt – inte över maken, utan över kung Adolf Fredrik, som dött i februari. Sorgedikten blev början på ett kort, men intressant författarskap. Under drygt fyra års tid publicerade Swedenmarck ytterligare fyra dikter och skrev ett otryckt herdedrama. Denna lilla produktion kommer jag att publicera inom kort, tillsammans med en studie över författarinnan. Här ska jag ganska kortfattat berätta om hennes litterära karriär, om mecenatens inverkan och om karriärens slut.²

Det var ovanligt, men inte opassande för kvinnor att författa. Ett vittert fruntimmer var snarast en kuriositet. Två av århundradets

dittills största poeter hade varit kvinnor, barockdiktaren Sophia Elisabeth Brenner och upplysningsförfattaren Hedvig Charlotta Nordenflycht. År 1771 var de aktiva författarna (kvinnliga som manliga) mestadels obetydliga, och av de stora gustavianerna var det bara Bellman som var bekant. De övriga låg vid universitetet eller satt på skolbänken.

Swedenmarck hörde till de författarinnor som betonade att hon var kvinna. Den första dikten var signerad C.C.S. – liksom många av sina samtida använde hon sitt flicknamn – men en not poängterade att den skrivits av ”et wittert Fruentimmer”. I fortsättningen skrev Swedenmarck alltid ut sitt namn. Hon var ingen dålig poet och dessutom hade hon ambitioner.

Det här är ett triangeldrama. Swedenmarcks författarskap var till stor del beroende av relationen mellan henne själv och två män, mecenaten Axel Gabriel Leyonhuvud och rivalen Johan Henric Kellgren. Året efter debuten tycks hon ha mött sin mecenat. Då trycktes ”Poëme öfver hans kongl. maj:ts konung Gustaf III:s högst-hugneliga kröning, d. 29 Maji 1772. I underdåig välmening författad af Catharina Charlotta Svedenmarck”.

Kungliga dödsfall och krönningar var utmärkta tillfällen för aspirerande eller bara hungriga författare att visa vad de kunde. Swedenmarcks dikt utmärker sig dock framför andra. Dels är den ovanligt välskriven – hennes alexandriner är lediga och den poetiska känslan uppenbar – dels är trycket ovanligt påkostat. Det är ett vackert kvartryck i gracil antikva, dekorerat med sirliga kronor och kransar. Dikten är tryckt i Stockholm, inte i Åbo, som varit det naturliga. Författarinnan slet fortfarande med makens skulder. Trycket bekostades förmodligen av mecenaten.

Friherre Axel Gabriel Leyonhuvud (1717–1789) hörde till tidens vittra ämbetsmän. I ungdomen hade han suttit vid Hedvig Charlotta Nordenflychts fötter, och inom några år skulle han bli president vid Åbo hovrätt. Han var en vänsäll man, inte utan adelslater men av allt att döma övertygad om jämställdheten inom litteraturens republik. Bland hans vänner fanns Carl Christoffer Gjörwell, publicist, bibliot-

tekarie, tidningsutgivare, skvallertant och med tiden morfar till Carl Jonas Love Almqvist. I Gjörwells tidskrift *Samlaren* publicerade både Swedenmarck och Kellgren sina dikter. I båda fallen skedde det genom Leyonhuvuds förmedling.³

Förbindelsen mellan mecenat och poet innebar ömsesidigt utbyte. Den förre blev hyllad, den senare understödd. Fortfarande återstår mycket forskning kring mecenatfunktionen, men beträffande Leyonhuvuds insatser finns otryckt material bevarat. Det är källan till den här framställningen.⁴

I augusti 1773 skickade Gjörwell *Samlaren* till Leyonhuvud. Numret innehöll Swedenmarks ”Skalde-Bref”, där hon försiktigt kritiserade kungens likgiltighet inför hennes mecenat. Gjörwell kommenterar:

Af *Samlaren* N° 14 behagar M.N.H. intaga den Granskning, hvarmed Fru Swedenmarks sköna Skaldebref utgåt i det Almänna. Jag ville väl veta hvad Hans Maj:t tänker inom sig sjelf, då Herren läser det.⁵

Leyonhuvud svarade snabbt – på latin, ty tidigare på sommaren hade Gjörwell önskat ”hälst *Latinskt svar*”. Baronen kallade Swedenmarks dikter för de elegantaste i hela finländska poesin och avslöjade att dit hade de nått genom Gjörwells putsning.

Inflytandet över poetens verk hörde till det, som Leyonhuvud räknade bland sina privilegier som mecenat. Ibland ändrade han själv i dikterna, ibland överlät han arbetet på andra. I utbyte gav han inte bara publiceringshjälp, utan också ekonomiskt stöd. Den första belagda kontakten mellan Leyonhuvud och Swedenmarck är när han i december 1772 hjälper henne med Hastfers borgenärer.

Sommaren 1773 gifte Swedenmarck om sig med Carl Fredrik Toll, en garvad major med sex barn. De flyttade till herrgårdarna Kourla och Olsböle i Nyland, och hon fortsatte författa. På försommaren 1775 kom Gustaf III till Finland, och alla poeter vädrade morgonluft. Man visste ju att den unge kungen var vittert intresserad. Swedenmarck satsade djärvt med ett herdedrama, *Dianas fest* – ett charmerande rokokostycke, avsett att framföras i Åbo Botaniska Trädgård.

Rollistorna visar upp den finländska akademins och aristokratins döttrar som herdinnor och unga subalterns som herdar. Diana skulle spelas av Swedenmarck själv. Det är oviss om pjäsen uppfördes. Likväl är *Dianas fest* den enda svenska originalpjäsen av en kvinna som faktiskt kan ha uppförts under 1700-talet.

Mecenaten hade rätt att vara litterärt polygam. Av skyddslingen krävdes dock fullkomlig trohet. Det är inte förvånande att man hela tiden försökte värdera sin ställning i det litterära haremet. Under hösten 1775 ökade rivaliteten mellan Kellgren och Swedenmarck. Vad hon tyckte är obekant, men han var synnerligen irriterad. Snart skulle Johan Henric Kellgren (1751–1795) bli en av landets mest bekanta poeter, men än så länge var han oavlönad poesidocent i Åbo och informator hos friherre Fleming på Willnäs. Om sitt snille var han övertygad. Swedenmarck var adlig herrgårdsfru, och enligt Kellgrens sätt att se aningen bedagad – hon var trettioett och han tjugo-fyra. Ibland blir Kellgrens angrepp misogyn, och han antyder att författarinnans förbindelse med Leyonhuvud inte enbart var litterär. Förmodligen var det rent förtal.

I mars 1776 skrev Kellgren till sin vän Abraham Niclas Clewberg:

Du lär veta, att Presidenten — — — hufvud har sändt öfver fru Fiolls [Tolls] Diana, att låta tryckas, med sin Prologue. [...] Han har sagt: "Hvad det är Gudommeligt!" Och han har corrigerat det.⁶

I några få bitska meningar avslöjar den unge poeten en rad fakta: Leyonhuvud gjorde själv ändringar i *Dianas fest*, skrev en prolog och ville trycka verket. Den version som finns bevarad saknar dock prolog och är förmodligen Swedenmarcks ursprungsversion.⁷ Herdaspelet översteg mecenatens förmåga. Han fick vända sig till en fri-lansredaktör. Den 12 april 1776 kunde Kellgren anförtro vennen:

Jag har brottom som fan. – Ach! kan du föreställa dig, att jag fått i commission, att lägga en mensklig hand vid ett Gudavärk, att skrifva en scéne till fru Catharina Charlotta Svedenmarks Herdaspel, och det af Presidenten.⁸

Som redaktör för sin rival var Kellgren påtagligt sölig. Tio år senare skulle han hyllas för versen till operan *Gustaf Wasa*, baserad på Gustaf III:s prosaversion. Den här gången tycks han medvetet försinkat publiceringen. Här visade Kellgren att textredaktören och utgivaren inte alltid var en vänlig S:t Per som lotsade in den hoppfulla författaren i de publicerades himmelrike. Han kunde också låsa dörren och förvisa den han ogillade. För Swedenmarck blev publiceringen aldrig av.

Swedenmarck hade syftat högt, med poesi, dramatik och mecenat, men i och med Kellgrens dröjsmål försvinner hon ur de vittra annalerna. Hon levde vidare på sin herrgård, fick fyra barn och försökte med tiden grunda en flickskola. Så vitt man vet publicerade hon inte fler dikter. Betecknande nog är hennes sista tryckta dikt ett ”Afsked af Sommaren”, där diktjetaget bejakar höstens ankomst:

KOM Tökn och Rägn med Blåst och Dimma,
Hölj Fältet för min skrämda syn;
Förhindra minsta klara strimma,
Som Solen kastar ner ur skyn.
Lät mig i sluten Kammar dwäljas,
Och inom fyra väggar qwäljas,
Då Nordan härjar fjärr och närl.
Lät Fält af Regn och Snö betäckas,
Lät Natten längas, Dagen stäckas:
Blott jag mit Lugn i Själen bär.⁹

I dikt och liv drog sig Swedenmarck inom herrgårdens fyra väggar. Kellgren hade segrat. Mecenaten var hans.

Vi ska stanna hos Kellgren och Leyonhuvud för att tydligare belysa mecenatens inflytande över verket. Under de närmaste åren sökte den unge docenten förgäves akademisk befordran. Vid årsskiftet 1777 ordnade Leyonhuvud en grevlig informatorstjänst i Stockholm, men tillträdet blev fördröjt, och med svansen mellan benen flydde Kellgren hem till mamma på Floby prästgård i Västergötland.

Inför mecenaten klagade han över sinainsnöade släktingar, som bara brydde sig om religion och som fullkomligt struntade i poesi:

”Ingen är, som vitter är, ja, icke till en.” Till Leyonhuvud skickade han däremot ett ”Witterhets försök”, en imitation av Horatius – en av de författare som Kellgren helst översatte, och som han gärna identifierade sig med. ”Jag, som ej är Horatius, och skrifver till en Svensk Mecenas, är tusende gångor djärvare”, skrev Kellgren.¹⁰

Ett opublicerat brev från augusti 1777 visar på mecenatens relation till skalden. Leyonhuvud var genast med på den romerska leken, draperade togan över armen och svarade:

Oförskylt behagar H^r Magistern ställa mig ibland Mæcenater. Deras Oldt Fader i Rom, och alla de som efter honom så blifwit kallade, hade alla bordt högfärdas öfwer sådane Horatier som H^r Magistern.¹¹

Leyonhuvuds brev innehåller många artigheter och är hållit i nästan flirtig ton. Där framgår också vilka krav mecenaten kunde ställa i utbyte mot inflytande och pengar. Leyonhuvud meddelar förslag till ändringar i Kellgrens imitation av Horatius Ode I:5 (*Quis multa gracilis*). Det handlar inte om några allmänna anmärkningar, utan om högst konkreta rättelser:

Men månne man skall våga sätta *Blomstret* i ställe för Blomstren emedan man kan säga Gräset? Skulle man töras tomta till det så här på detta stället?

”Säg - - - - - är?

På rosenbädden, ung och kär,
Som för din fot i kädjar ligger”¹²

Dikten är den bästa av Kellgrens horatiusöversättningar, och han låt själv trycka om den flera gånger. Första gången kom den dock i *Samlaren*, uppenbarligen genom Leyonhuvuds förmedling. Där har Kellgren också anammat vissa av rättelserna. Verserna om blomsterbädden är där tilltomtade:

Säg, Pyrrha, hwem den älskarn är,
På blomsterbädden ung och kär,
Som för din fot i kädjar ligger [...].¹³

I snillet republik gällde fullkomlig jämställdhet – inte bara frun på

Olsböle, utan också poesidocenten från Åbo fick finna sig i ändringar. Mecenaten tog på sig rollen som redaktör och skrev helt enkelt om skaldens dikter. Detta kunde Leyonhuvud – han var ingen stor poet, men han var en god redaktör. Hans inverkan på Kellgrens dikter har inte tidigare diskuterats, fast han tillförde åtskilligt. Skalden var nog klok karl att acceptera många ändringar. Hårdhänta läsningar var han van vid sedan skolåren, och sådana förekom ofta i de vittra ordnarna. Där retade sig Kellgren gärna på de äldres kommentarer. Det romantiska geniet var visserligen inte uppfunnet, men det kunde ändå svida i den auktorliga fåfängan.

I förhållandet till sina skyddslingar tog Leyonhuvud på sig en stödjande roll, men han ville också ha inflytande över verket. Relationen hade ömsesidiga krav och fördelar. Författaren vann sociala, ekonomiska och kanske även estetiska förmåner. Mecenaten var medskapande, men Leyonhuvud tycks dessutom ha odlat en varm, känslomässig bindning till sina författare. Tonen i brevet till Kellgren visar på mecenatens engagemang i poeten, och vi vet att Leyonhuvud hälsade på Swedenmarck under långa perioder. Klart är att åtskillig äldre litteratur – både bortglömd, som Swedenmarcks dikter, och uppituren, som Kellgrens – har uppstått i samspelet mellan flera aktörer.

Någon dag under 1800-talets första år, när Swedenmarck åkte in till Åbo från Olsböle, såg hon kanske en liten råttafärgad flicka med stor näsa, som vallades vid Stortorget av sin barnsköterska. Det skulle i så fall vara mitt nästa exempel. Fredrika Bremer föddes – enligt egen utsago – ”i Åbo, (vid Auras strand) 1801 en Augusti Morgan, just som Domkyrkans klockor ringde 4”.¹⁴ Kellgrens gamle lärare Portman hörde till hennes faddrar, och hans vän Frans Michael Franzén till familjeungänget. Nog hade hon tidiga litterära förbindelser och tydliga länkar bakåt.

Tjugosju år gammal debuterade Fredrika Bremer (1801–1865) med novellsamlingen *Teckningar utur hvardagslivet*, och skrev kort tid senare *Familjen H****, den första moderna svenska romanen. För

henne var vitterheten ursprungligen ett sällskapsnöje. Kellgren hade som informator fått roa husbondfolket med nyskrivna dikter och hjälpa sina mindre vittra smågrevar och frihaltare (hans uttryck, inte mitt) att stava fram verser. I familjen Bremer skrev man gärna dikter, satte upp små pjäser och komponerade till och med operor med eget libretto. Erik Reuterborg (1786–1844), informator för familjens söner, var säkert behjälplig även här. Redan som små skrev barnen divertissemanger av olika slag. Bland de sju barnen blev Fredrika familjens hovpoet.

Kanske bidrog denna sociala vitterhet till att Bremer saknade författarfåfänga. Hon var van vid att dikten växte fram i ett socialt sammanhang, och till skillnad från manliga författare saknade hon ”*a room of one's own*”. Om Kellgren skrev i ett informatorskyffe delade den rika mamsell Bremer länge rum med sina systrar. Eget arbetsrum fick hon först när hon arbetade på sin fjärde bok, och då uppe i vindsskrubben. Inte bara läsning utan också skrivande ägde rum i sällskap. Med största jämnmod tycks Bremer ha åhört andras kritik, och ofta följt den.

År 1828 började hon skriva ”Axel och Anna”, en nästan dramatisk korrespondens i biljetter mellan två älskande. Långt senare berättrade Bremer att novellens ”tillkomst verkligen kändes som en dans, och den begyntes och slutades på 48 timmar”. Det var, skriver hon, första gången ”då jag kände mig drifven af något oemotståndligt, kände orden bornera ur mig som champagnebläddror ur en butelj och kände att hvad jag skref skulle *duga*, ja, oaktadt all svaghet och omogenhet som kunde vidlåda det.”¹⁵ Detta extatiska skaparögonblick följdes dock av eftertanke. Handskriften till ”Axel och Anna” är ett av de få Bremermanuskript som finns bevarade. Den visar på åtskilliga revisioner, på strykningar, rättelser och tillägg. Ytterligare ändringar finns i den tryckta versionen. Tillsammans med andra noveller trycktes ”Axel och Anna” i *Teckningar utur hvardagslifvet*, 1828 års stora boksuccé.

Det var naturligt för Bremer att systrarna läste hennes teckningar, men hon såg också till att få en mera sakkunnig granskare.

Sjelf begick jag så talrika ”blunders” mot språk och mening vid mina första försök på litteraturens område att jag nog aldrig kommit fort [vidare] på den vägen, om jag icke haft den oskattbara lyckan att till första kritiska granskare af mina alster hafva en barndomslärare och vän, med akademisk bildning och outtröttlig godlynhet samt d^o tålmod.¹⁶

Hennes granskare var förstas informatorn Reuterborg. Också sedan bröderna vuxit upp var han nära vän till familjen och ställde gärna upp som vitter domare.

Juridiskt hade författarinnan till *Teckningar utur hvardagslivet* – som hon länge skulle skriva sig – ett stort försteg framför sina 1700-talskolleger. I 1810 års svenska tryckfrihetsförordning hade författarens rätt till sitt verk slagits fast. Sakta växte en modern förlagsvärld fram. Bremer lät sin artonåriga lillebror, som studerade i Uppsala, ta med manuskriptet till V. F. Palmblad, romantikernas egen tryckare och förläggare. ”Då min bror August från Upsala skref mig till, att bokförläggaren Palmblad ville för den betala 100 rdr, hoppade systrarne och jag högt afglädje.”¹⁷ Novellsamlingen var en familjegan-gelägenhet.

Genom hela sitt författarskap valde Bremer att överläta förlagskontakten på en mellanhand. Som gammal rådde hon en väninna med författardrämmar att avstå från att själv leta förläggare:

Någon af dina Herrvänner måste åtaga sig att söka bereda dig denne [d.v.s. en förläggare], och att göra upp affären. *Det är mycket svårt* för en förf. och i synnerhet för en förf-inna att göra det.¹⁸

Behovet av ett ombud var nog inte bara en könsfråga. Bremers samtidia författarkollega Emilie Flygare-Carlén tvekade inte att förhandla med förläggare, både under punschdrickande och under mera sansade former. Snarare var det ett ståndsproblem – en högreståndsdam som Bremer (och väninnan) borde inte befatta sig med något så lågt som pengar. Också när hennes friherrlige kusin Fabian Wrede skötte förhandlingarna hoppades Bremer att ”detta icke måtte bli någon bråkig sak”.¹⁹ Sådant var pinsamt även för en man av den samhällsklassen. Enklast var det de gånger hon kunde anförf-

tro uppdraget åt den gamle informatorn Reuterborg, som stod nog långt ned på samhällsstegen och dessutom var juridiskt kunnig. Där den adliga fru Swedenmarck och akademikern Kellgren vänt sig uppåt i samhället för publiceringshjälp och korrigeringar föredrog således Bremer att hitta en representant, som stod längre ned på ständstrappan än hon själv. Samhället hade förändrats. En modern bokmarknad växte långsamt fram, där pengarna kom från bokförsäljning och ändringarna dikterades av vänner, förläggare och hänsynen till bokköparna. Mecenaten hade spelat ut sin roll.

Bremer blev en bässtäljande författarinna som sålde i stora upplagor, översattes till de flesta västeuropeiska språk och tjänade mycket pengar, som hon mestadels spenderade på välgörenhet. Allt detta har jag behandlat utförligt på annat håll. Här vill jag dröja vid den sociala litteraturen, vid den skapande gemenskap som uppstår efter att författaren skrivit sitt verk men innan det är tryckt – vid det, som händer innan verket ligger färdigt för utgivning.

Någon mecenat av gustavianskt mått hade och behövde inte Bremer. Däremot stöttades hon av gustavianska herrar. Familjevännen Franzén var en av de första som invigdes i författarhemligheten – det skedde när andra häftet av *Teckningar utur hvardagslivet* (som innehöll *Familjen H****) kommit ut 1830. Han hyllade författarinnan och bidrog nog till att hon året därpå fick Svenska Akademiens mindre guldmedalj. Han presenterade också Bremer för Carl Gustaf von Brinkman. Denne gamle diplomat har blivit mest känd som salongslejon och dokumentsammlare, men han var också poet och dessutom en verklig anakronism. Brinkman var nämligen en 1700-talsman utan lättsinne, en sirlig gestalt som excellerade i konversation och brevskrivning. För Bremer försökte han bli något slags mecenat, som förband henne med den intellektuella aristokratin och rekommenderade hennes arbete till inflytelserika vänner men som också försökte påverka hennes författarskap.

Det är betecknande att det var en gammal kvarleva, som tog på sig den omoderna mecenatsrollen. Bremer hade inget behov av Brinkman. Pengar hade hon redan, och andra läsare ingav henne större

förtroende. Det hindrade inte att han kunde vara till nytta. I april 1831 satt Brinkman och läste korrektur på tredje häftet av *Teckningar utur hvardagslivet*. Det måste ha känts som en triumf för Bremer. Trots allt hade gubben en gång i världen hjälpt själve Goethe med hexametern.

Bremer och Brinkman brevväxlade flitigt under några år. När han 1836 skickade etthundratjugo sidors kritik av hennes roman *Nina* – som redan var publicerad – började dock Bremer tröttna.

Felen i *Nina* berodde enligt Brinkmans uppfattning på en ond genius, den skånske prästen och rektorn Per Johan Böklint, som under några år i början av 1830-talet fungerat som Bremers eget universitet. Hon var på vuppen att gifta sig med honom, och deras vänskap bestod genom åren. Böklint var förmodligen den männska som stod henne närmast. Honom kunde hon anförtro både privata och litterära bekymmer, utan att behöva förtiga och skona, som hon måste med systarna. På fyrtioåret diskuterade de brevledes den erotiska friheten, ett ämne som fortfarande var aktuellt efter Almqvists *Det går an*. Det var Böklint och kusinen Fabian Wrede som läste Bremers romaner i manuskript, och hon satte stor tillit till vännens litterära omdöme.

Böklint fyllde alltså samma litterära funktion för Bremer som Leyonhuvud för Swedenmarck och Kellgren. Skillnaden var förstås att han inte ”korrigrade” med den vittre baronens auktoritet, utan framförde vänskapliga ändringsförslag, som Bremer ofta följde. Där den gustavianska kritiken var hierarkisk var artonhundratalets ändringar istället ett resultat av vänkritik. Redan i Bremers andra roman, *Presidentens döttrar* (1834), försökte Böklint komma tillräffa med hennes ovanor, framför allt hennes förtjusning i att strö ut filosofiska diskussioner här och var i handlingen. Ibland fick Böklint ta i med hårdhandskarna, vilket sker på följande sätt:

Min Goda Fredr. vore Du icke min älskade Fredrika, så skulle jag icke dölja min glädje öfver Dig både i detta och i ditt förra försök; nu måste jag lemlna åt andra att hembära Dig sitt lof och sjelf påtaga mig den Broderlotten, att kanske anses tråkig med mina många invändningar och betänkligheter.²⁰

Bremer rättade sig i viss mån efter hans uppmaning, men kom tillbaka än mer filosofisk i *Nina* (1835). Det var hennes tjockaste och mest kritisera roman. Efter den kom *Grannarne* (1837).

När *Grannarne* skrevs hade Bremer flyttat till väninnan Stina Sommerhielm, på Tomb nära staden Moss i Norge. Sina två föregående romaner hade författarinnan publicerat hos Hierta i Stockholm – delvis för att ha nära till förlaget – men nu anlitade hon Schmidt & Co i Kristianstad. Förmodligen läste Sommerhielm boken innan Bremer skickade iväg den. I ett brev till väninnan Frances von Koch skrev Bremer i april 1836 om betydelsen av kvinnliga läsare:

Bildade fruntimmers omdöme är för mig af oändligt värde. De ha i känsla och omdöme en *rigtighet* som jag nästan tror ojäbar i frågan om Mskor och deras förhållanden. *Fruntimmer* ha varit mina bästa kritiker, och hade jag kunnat mera rätta mig efter dem, så hade jag undvikit många fel.²¹

Trots kvinnors insikt i karaktärsskildring och mänskliga relationer blev det en man som spelade rollen av huvudkritiker för *Grannarne*. Böklin blev nämligen Bremers förlagsombud och läste igenom manuskriptet innan det gick till tryck.²²

I juni 1836 började boken tryckas. I augusti skickade Bremer slutet av manuskriptet och bad samtidigt Böklin att redigera bort ”det der magra odödighets-samtalet; och gerna kunde de små otäcka bitarne öfver konst och natur följa med”.²³ Ett par veckor senare ville hon ge hela romanen förlorad. Hennes syster Agathe – den mest tänkande av systrarna – ville göra omfattande ändringar och hade dessutom lyckats få tillstånd att ändra alla stötande ord och uttryck. Agathe var känslig för sådant och hade fallit i tårar när Bremer i *Nina* råkade omnämna könsakten.

”Min goda Fredrika, du har förbluffat oss allesamman”, förklara de Böklin milt i början av september.²⁴ Agathe Bremer kallade Böklin till sammanträde och beordrade strykning av 23 sidor. Han var mindre oroad över det stötande och långrandiga än över den konstnärliga kvaliteten. Gestalterna måste göras mera trovärdiga. Bokens

sista manuskriphäfte skickades tillbaka till Norge, försett med uttryckliga rättelser av Agathe Bremer och principdiskussioner av Böklin.

Bremer hade börjat tro på boken igen. Hon skrev om. Hon rätade ut resonemangen, gjorde alltsammans mera logiskt och skar bort några scener. I november skickade hon slutmanus. Vid det laget kände sig författarinnan innerligt belåten med sitt verk.

Jag känner som om jag nu fått mera makt att handtera mitt ämne, att se begynnelsen och slutet, ändamålet och medlen, att välja och förkasta men – kanske gör jag mig illusion deri.²⁵

Flera gånger tackade hon Böklin för hans hjälp, men ifråga om språket undanbad hon sig all inblandning:

*Men enständigt ber och begär jag å nyö, att intet af mina ord och uttryck i Manuskriptet må ändras och andra sättas i stället, så vida det icke är för gramatikaliska fel, eller för misskrifnings [sic] skull. Gör det icke min goda B. om du icke vill göra mig riktigt olycklig! Ingen karl-hand, om den än tillhörde en Plato eller Cicero eller sjelfva Aposteln Paulus, kan förändra fruntimmersbref ell. uttryck utan att vanställa dem.*²⁶

Här visar Bremer författarens position mot redaktören-medskaparen-mecenaten: Det är hennes verk och hon vet bäst. Den känsliga Agathe hade försökt ändra Ma chère mères mustiga språk, som är fullt av svordomar och folkliga uttryck. Här föredrog Bremer (tack och lov, får man väl säga) systerns upprördhet framför att försämra romanen. På samma sätt slog hon Böklin på fingrarna, när han klagade över att kvinnobrevet i romanen ibland blev väl självsvåldiga. Det var meningen, sa författarinnan. ”Nådigaste Rektor! förlåt – ett fruntimmer.”²⁷ Här var hon auktoriteten.

Grannarne blev Bremers största succé. Fortfarande kommer romanen i nya upplagor, såväl den textkritiska härom året som mera kommersiella. Den blev också ingången till den utländska marknaden, vilket ledde till att Bremer blev en internationell storsäljare och påverkade de unga viktorianska författarna.

Under 1830-talet debuterade ytterligare två författarinnor, Sophie von Knorring och Emilie Flygare-Carlén. Båda skulle bli framgångsrika. Knorring var mycket förtegen med sin identitet – det passade sig inte för en adlig dam att skriva för pengar – men läste sina manuskript högt för maken, som tydligen var uppmuntrande. Flygare-Carlén levde i en litterär gemenskap på ett helt annat sätt än Knorring och Bremer. Den radikale Johan Gabriel Carlén blev inte bara hennes make utan också hennes impressario och författarpartner – verkligen en allt-i-ett-mecenat. Snart uppstod en veritabel författarverkstad i hemmet. Flygare-Carléns enorma författartempo kunde inte upprätthållas av bara en skribent. Delar av hennes romaner skrevs av andra, av vänner som G. H. Mellin och A. I. Arwidsson, men särskilt av Carlén. Maken skrev inte bara delar av romaner som *En natt vid Bullarsjön* (1847), utan gick också igenom hustruns verk med rödpenna och förbättrade dem stilistiskt.²⁸ Böckerna gick bra och förtjänsten blev god, men man kan ändå jämföra med Bremers påpekande till Böklin att ”*Ingen karlhand [...] kan förändra fruntimmersbref ell. uttryck utan att vanställa dem*”.

Bremer och hennes romanförfattande kolleger (kvinnliga och manliga) hade förläggare av modernare slag än föregående generation. Åtminstone i Bremers fall tycks förläggarna ha varit påfallande hänsynsfulla. Som storsäljare var hon ju också en god inkomstkälla. Endast ifråga om *Syskonlif* (1848) hade förläggaren Hierta några invändningar. Det var Bremers politiskt sett mest radikala roman – familjen i boken inspireras av kristen socialism och grundar en falangstår, varpå boken glider över i en utopi. Genom falangstären skapas ett paradis på jorden.²⁹

Under två år arbetade Bremer med boken, och Hierta tycks ha refuserat en tidig version. I november 1847 sände författarinnan 900 (givetvis handskrivna) sidor till Hierta och bad honom uttryckligen om åsikter om ett kapitel kring ”handtverkarens ställning”.³⁰ Bremer var visserligen ideologiskt intresserad av liberalism och socialism, men praktiskt ganska okunnig om arbetarnas liv. Tydligen

hade Hierta invändningar mot kapitlet, för några veckor senare skickade Bremer en ny version.

Syskonliv hörde inte till Bremers största framgångar. Kritikerna var tveksamma. I Sverige beskrevs romanens socialistiska inriktning som ”ett älskvärt misstag”, men utomlands varnade man för den bremerska kommunistfaran. Läsarna var inte heller helt förtjusta. Bremer hade kommit alltför långt från det behagliga familjeliv, som var utgångspunkt för både berättelse och budskap i romaner som *Familjen H**** och *Grannarne*.

Från mecenatens båda skyddslingar, ämbetsförfattaren och den aspirerande yrkesförfattarinnan, har vi nått till marknadsförfattaren. Bremer behövde sin publik, och när hennes bror spekulerat bort familjeförmögenheten på brännsvinsaktier blev hon också beroende av förtjänsten. Det är orsaken till att hennes amerikanska reseskildring *Hemmen i den nya verlden* är så pass tam jämfört med *England om hösten år 1851*, som tillkom vid samma tid. Englandsberättelsen publicerades vintern 1852 som följetong i *Aftonbladet*, en tidning med radikal läsekrets. Reseskildringen från Amerika kom i bokform 1853–1854 och skulle inhandlas av köpstarka läsare, som förmodligen ville ha sin tante Bremer idyllisk och försonlig. Här antar också Bremer en mycket kvinnlig och ganska naiv författarroll. Visserligen behandlar hon både kvinno- och slavfrågan ingående, men samtidigt avstår hon från alltför upprörande sanningar. Riktigt chockerande blev hon först i den kontroversiella kvinnosaksromanen *Hertha* (1856).

Liksom Bremer är dagens författare ofta marknadsförfattare, trots att det har utvecklats ett rikt system av författarstipendier. Jag ska ganska kort orda om dagens villkor för en svensk författare. Givetvis talar jag till stor del utifrån egen erfarenhet.

Låt oss tänka oss en författare, som ännu inte debuterat. I Sverige är han eller hon ofta ganska oerfaren av bokbranschen. Vissa går författarkurser, debuterar med noveller i tidskrifter eller deltar i litterära pristävlingar – sådana förekommer ju med jämna mellanrum

– men de flesta skriver en bok och fattar så småningom beslutet att försöka få den publicerad. Man skickar den då till ett förlag, där en anonym lektor läser manuskriptet och avger ett utlåtande, som författaren får ta del av. Blir man refuserad får man ibland goda råd hur man ska gå vidare. Blir man antagen börjar en lång relation med förlaget.

Svenska författare förhandlar numera själva med förlaget. Det finns agenter, men de är sällsynta. Den opublicerade, hoppfulla författaren befinner sig alltså i ett slags limbo och saknar ofta litterära kontakter. Nu händer det ju att blivande författare helt sonika ringer upp en etablerad kollega och ber om råd. Det har jag själv råkat ut för, och bekanta har skickat på mig sina manuskript. Snäll som jag är hjälper jag alltid till.

Nu måste jag ta ett tredje exempel. Författarinnan i detta fall är jag själv. I januari 1992 började jag skriva romanen *Min salig bror Jean Hendrich*, en bok som visserligen kom till i Italien men som delvis utspelar sig i Finland. Åtta månader senare var jag så pass nöjd att jag vågade slänga in manuskriptet i brevlådan på Bonniers förlag, där jag för övrigt skulle leta bremerbrev på arkivet. Då hade maken, svärfar, min bästa väninna och vår au pair fått läsa boken. Vissa författare låter alltid förläggaren läsa först. För mig kommer han oftast i fjärde-femte hand. Svärfar är en idealläsare, maven är en hänsynslös kritiker och övriga läsare varierar efter ämne och stämning. Jämna fördelning mellan könen är en fördel. Kommentaren ”det var ju bra” är inte vad jag är ute efter. Hellre tar jag kritik som ”jag begriper mig inte på hur Hedda tänker” – då vet man att där finns något fel och kan ta itu med det. Också läsare kan ju vara synnerligen kreativa – särskilt minns jag den scen i min första roman, där den kvinnliga berättaren blir medveten om sin älskades otrohet och där en läsare hade mycket konkreta förslag på hur hon borde tänka och uppföra sig. Sådant mottar åtminstone jag med stor tacksamhet.

Nu är boken antagen. Det finns olika principer för hur förlaget uppför sig. Amerikanska förlag kan till exempel vägra att ge ut en bok om man inte ändrar slutet. Så gör inte svenska förlag. När *Min*

salig bror Jean Hendrich blev antagen av Bonniers föreslog förlaget att jag skulle låta mina båda berättare föra ordet i vartannat kapitel. Jag höll med om att det var logiskt, bröt ut ett parti och gjorde ett översöktskapitel, medan ett par andra kapitel fick byta plats. Samtidigt poängterade förlaget att det var jag själv som avgjorde. Det är ganska typiskt för den svenska förlagsinställningen. Det ställs aldrig krav på att ändra, däremot kan förlaget komma med förslag – och det, sade min förläggare när jag nyligen frågade, varierar väldigt mycket från författare till författare. Skönlitteratur får vara experimentell och blir därför utsatt för ganska få ändringspropåer. Samtidigt finns det författare som behöver hjälp och stöd. Principen är dock att inte ett kommatecken får ändras utan författarens tillstånd.

Det känns ju bra. Albert Bonniers förlag, där jag ger ut mina böcker, är ett stort förlag. Där finns förläggare och redaktörer. Förläggaren fungerar som ens allmänna kontakt – den som ringer upp då och då och frågar hur det går, om livet är svårt, om nästa bok snart blir färdig – medan redaktören tar hand om den konkreta texten. Min erfarenhet är att redaktören ofta håller sig på väldigt elementär nivå, kontrollerar stavningar, undrar över syftningsfel o.dyl. Jag har också i ett par fall varit med om att redaktören inte upptäckt när jag schabblat bort tyskan; höjden var väl i min senaste roman, *Islandet*, där Schwedensucht (svenskmani) blev Schwedenzucht (svenskavel). Sådant har kunnat rättas i senare impressioner. Förekommer latin i berättelsen låter jag alltid Institutionen för klassiska språk i Uppsala kontrollera att jag fått det rätt. Också i boksammanhang gäller det att själv är bästa dräng.

Efter första boken kommer kanske nästa. Medmänniskorna är ofta generösa med idéer, på gott och ont. Vilt främmande människor kan faktiskt ringa upp en författare och berätta om sitt händelserika liv, som man kan få utnyttja litterärt. Eftersom flera av mina romaner handlar om litteratur och dessutom utspelar sig i det förflutna föreslår folk gärna historiska och litteraturhistoriska ämnen. Jag skulle faktiskt kunna tänka mig att skriva något om Armegott Printz Papegoja, dotter till guvernören i Nya Sverige (föreslagen av

en svenskamerikan), medan jag aldrig tänker ge mig i kast med Atterbom (föreslagen av en herre på västkusten). Inte heller har jag skrivit någon deckare, fast många tycker det vore en bra idé. Min förläggare håller visligen tyst. Ibland – berättade han häromdagen – föreslår han författare ett ämne. Å andra sidan vet han att vissa författare ratar en bra idé bara för att någon annan haft den. Vi lever ju ännu i romantiken.

Alla forskare vet, att det inte är lätt att skriva böcker. Det är samma sak med skönlitteratur. Det kan vara rasande roligt, men inte alltid. Dessutom har man ju inte det välsignade ”tidigare forskning” att falla tillbaka på. Varje gång jag ska börja med en ny bok undrar jag hur man gjorde. Idén är aldrig bekymret, men för varje roman har jag upplevt några förvirrande dagar, när jag tittat på datorn och mina nedklottrade uppslag och försökt komma på hur man egentligen bär sig åt. I den situationen är man fullkomligt ensam. Inte ens den mest välvillige mecenat skulle kunna hjälpa en. Det oskrivna verket är dessutom så oerhört sårbart, och det är ovisst om embryot kommer att utveckla sig till en fullgången roman. Själv har jag slängt en i papperskorgen, men har fyra utgivna och en nästan klar. Precis som med barnafödande brukar det lösa sig med tiden – plötsligt slutar man undra och tar i och arbetar. För säkerhets skull brukar jag börja med andra kapitlet. Fredrika Bremer började med det sista. Början kan man alltid skriva senare. Och när boken väl är skriven kan alla de andra släppas in – Leyonhuvud och Böklin och Hierta och Bonniers förlag – beredda med tänger och sugklockor och lustgas och epiduralblockad, för att inte tala om alla tålmodiga uppmuntranden. Litteraturen föds inte i enrum.

NOTER

1. Se Riksarkivet, Justitierevisionen, besvärsdiarijer 1772.
2. Swedenmarck har inte ägnats några större studier. Hon uppmärksammades först av E. Nervander i uppsatsen "En skaldinna i Finland på 1770-talet", *Förhandlingar och Uppsatser* 16, 1902, s. 222–236; ett verk som dock innehåller flera sakfel. G[unnar] C[astrén], "Vår finska Sappho" i *Euterpe* nr 17 (1904) behandlar ytterligare några dikter. På senare år har hon behandlats av mig i översikten "Ståndssamhällets litteratur" i *Finlands svenska litteraturhistoria* I (Helsingfors och Stockholm, 1999) och som en av drygt hundra författarinnor i Ann Öhrberg, *Vittra fruntimmer. Författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare*, diss., Uppsala; Hedemora, 2001, s. 63, 93 f., 97 samt noter.
3. En utförlig biografi över Leyonhuvud (så stavar han själv sitt namn) saknas. För fakta, se Olof Jägerskiöld i *Svenskt biografiskt lexikon* 22, 1977–79.
4. För Leyonhuvud som mecenat, jfr Carina Burman, "En svensk Maecenas", *Biblis* 11/12, vol. 3, nr 3/4 2000. En kort översikt av mecenatskapet under 1700-talet ges hos Gunnar Sahlin, *Författarrollens förändring och det litterära systemet 1770–1795*, diss., Stockholm, 1989, medan 1600-talets mecenater diskuteras ur olika aspekter i antologin *Klient och patron. Befordringsvägar och ståndscirkulation i det gamla Sverige*, Bokförlaget Natur och Kulturs och Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens symposium den 21–22 januari 1988, utg. Magnus von Platen, Stockholm 1988. En översikt av forskningen kring mecenatskap under 1600-talet ges av Björn Asker, "Perspektiv på klientväsendet i svenskt 1600-tal", *Historiska etyder. En vänbok till Stellan Dahlgren*, Uppsala, 1997. Åsa Karlsson diskuterar mecenatskap och nätverk under 1700-talets första decennier i "Casten Feif och nätverkets retorik", ibid.
5. KB Ep G 8:4, nr 43. Brev från Gjörwell till Leyonhuvud, 9/8 1773.
6. J.H. Kellgren, *Samlade Skrifter [SS]* I–IX, Svenska författare utgivna av Svenska Vitterhetssamfundet IX, Stockholm, 1923–1981, VI, s. 58 f.
7. "Dianas Fest. Herdaspel uti *En Act.* av [sic] *Fru Toll född Svedmark* [sic]" förvaras i manuskript på KB, Ep V 27:36.
8. Kellgren SS VI, s. 61.
9. Cath. Charlotta Swedenmark, "Afsked af Sommaren. Qwäde", *Samlaren. Sjunde delen*, St. 107, 5/11 1775.
10. Kellgren, SS IX, s. 210.

11. Riksarkivet, Ericsbergsarkivet, Autografsamlingen vol 123, brev från Leyonhuvud till Kellgren 18/8 1777. Brevet finns inte med i förteckningen över brev till Kellgren i SS IX, s. 224 f. och har inte uppmärksammats av Kellgrenforsningen. Att det verkligen är till Kellgren framgår av att Leyonhuvud hänvisar till och ordagrant citerar dennes brev från 4/8 1777, SS IX, s. 209 ff. Jfr Burman 2000.
12. Riksarkivet, Ericsbergsarkivet, Autografsamlingen vol 123, brev från Leyonhuvud till Kellgren 18/8 1777.
13. *Samlaren*, St. 140, 30/11 1777. Mecenaten föreslog också Kellgren att ”simplifiera” verserna: ”Och du in till ditt frälsta Sköt / Din tjusta Ålskling - - - krossar.” En lämplig ersättning för det kanske väl passionerade ”krossar” kunde, enligt Leyonhuvud, vara ”trycka elf. krama”. I *Samlaren* lyder verserna: ”Och du intil dit öpna sköt / Din tjusta ålskling ljufligt trycker.”
14. *Fredrika Bremer's Brev*, samlade och utgivna av Klara Johanson och Ellen Kleman, I–IV (Stockholm, 1915–1920), III, s. 451. För framställningen om Bremer, se för övrigt Carina Burman, *Bremer. En biografi* (Stockholm, 2001) och Carina Burman, *Mamsellen och förläggarna. Fredrika Bremer's förlagskontakter 1828–1865*, Litteratur och samhälle 30:1, Uppsala, 1995, passim.
15. Bremer 1915–20, II, s. 131 f.
16. Ibid., IV, s. 423.
17. Fredrika Bremer, ”*Sjelfbiografiska anteckningar*”, bref och efterlemnade skrifter; jemte en teckning af hennes lefnad och personlighet, utg. Ch[arlott]e [Quidng, f.] B[reme]r I, Stockholm, [tr. Örebro], 1868, s. 103.
18. Fredrika Bremer, *Brev. Ny följd*, tidigare ej samlade och tryckta brev utgivna av Carina Burman, Hedemora, 1996, II, s. 277.
19. Bremer 1915–20, III, s. 136.
20. Brevet finns tryckt hos Eva-Gun Junker, *Per Johan Böklin till Fredrika Bremer 1832–1865. Fredrika Bremer till Per Johan Böklin våren 1834. Ett brevurval*, Malmö, 1965, s. 49 ff.
21. Bremer 1915–20, I, s. 389.
22. För *Grannarnes tillkomst*, se inledningen till Fredrika Bremer, *Grannarne*, utgiven med inledning och kommentarer av Carina och Lars Burman, Svenska Vitterhets-samfundet, Svenska Författare, ny serie, Stockholm, 2000.
23. Bremer 1915–20, I, s. 407.
24. Junker 1965, s. 68.

25. Bremer 1915–20, I, s. 421 f.
26. Bremer 1915–20, I, s. 413.
27. Bremer 1915–20, I, s. 419.
28. För författarverkstaden, se Alf Kjellén, ”Emilie Flygare Carlén”, *Svenskt biografiskt lexikon* 7, 1927, samt Johan Svedjedals inledning till Emilie Carlén, *Pål Värning. En skärgårds-ynglings äfventyr*, utgiven med inledning och kommentarer av Johan Svedjedal, Svenska Vitterhetssamfundet, Svenska Författare, ny serie, Stockholm, 2000, s. xi f.
29. För *Syskonlif*, se Burman 2001, s. 249–251, 255–260 och där anförda källor. De uto-piska elementen diskuteras utifrån ett genusperspektiv av Eva Heggestad, ”Såsom i himmelen så ock på jorden’. Utopiska visioner i Fredrika Bremers *Syskonlif*”, *Mig törstar! Studier i Fredrika Bremers spår*, red. Åsa Arping och Birgitta Ahlmo-Nils-son, Hedemora, 2001.
30. Bremer 1915–20, III, s. 77.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckt material:

Kungliga biblioteket (KB), Stockholm:

Handskriftssamlingarna

Ep G 8:4, nr 43 Brev från Gjörwell till Leyonhuvud, 9/8 1773

Ep V 27:36 ”Dianas Fest. Herdaspel uti *En Act. av Fru Toll född Svedmark*”

Riksarkivet, Stockholm:

Ericsbergsarkivet, Autografsamlingen vol. 123. Brev från Leyonhuvud till Kell-gren 18/8 1777

Justitierevisionen, besvärsdiarier 1772

Tryckt material:

Asker, Björn, ”Perspektiv på klientväsendet i svenska 1600-tal”, *Historiska ety-der. En vänbok till Stellan Dahlberg*, Uppsala 1997

Bremer, Fredrika, ”*Sjelfbiografiska anteckningar*”, bref och efterlemnade skrifter; *jemte en teckning af hennes lefnad och personlighet*, utgivna av Ch[arlott]e [Quiding, f.] B[reme]r, Stockholm 1868

- , *Fredrika Bremers Brev*, samlade och utgivna av Klara Johanson och Ellen Kleman, I–IV, Stockholm 1915–1920
- , *Brev. Ny följd*, tidigare ej samlade och tryckta brev utgivna av Carina Burman, Hedemora 1996
- , *Grannarne*, utgiven med inledning och kommentarer av Carina och Lars Burman, Svenska Vitterhetssamfundet, Svenska Författare, ny serie, Stockholm 2000
- Burman, Carina, *Mamsellen och förläggarna. Fredrika Bremers förlagskontakter 1828–1865*, Litteratur och samhälle 30:1, Uppsala 1995
- , ”Ståndssamhällets litteratur”, *Finlands svenska litteraturhistoria* I, Helsingfors och Stockholm 1999
- , ”En svensk Maecenas”, *Biblis* 11/12, vol. 3, nr 3/4 2000
- , *Bremer. En biografi*, Stockholm 2001
- Carlén, Emilie, *Pål Värning. En skärgårds-ynglings äventyr*, utgiven med inledning och kommentarer av Johan Svedjedal, Svenska Vitterhetssamfundet, Svenska Författare, ny serie, Stockholm 2000
- C[astrén], G[unnar], ”Vår finska Sappho”, *Euterpe* nr 17, 1904
- Heggestad, Eva, ”’Såsom i himmelen så ock på jorden’. Utopiska visioner i Fredrika Bremers *Syskonlif*”, *Mig törstar! Studier i Fredrika Bremers spår*, red. Åsa Arping och Birgitta Ahlmo-Nilsson, Hedemora 2001
- Junker, Eva-Gun, *Per Johan Böklin till Fredrika Bremer 1832–1865. Fredrika Bremer till Per Johan Böklin våren 1834. Ett brevurval*, Malmö 1965
- Jägerskiöld, Olof, ”Axel Gabriel Leyonhuvud”, *Svenskt biografiskt lexikon* 22, Stockholm 1977–79
- Karlsson, Åsa, ”Casten Feif och närvirkets retorik”, *Historiska etyder. En vänbok till Stellan Dahlgren*, Uppsala 1997
- Kellgren, Johan Henrik, *Samlade Skrifter* I–IX, Svenska författare utgivna av Svenska Vitterhetssamfundet IX, Stockholm 1923–1981
- , ”Imitationer [...] af HORATII Lib. II. Od. 5”, *Samlaren* St. 140. 30/11 1777
- Kjellén, Alf, ”Emilie Flygare Carlén”, *Svenskt biografiskt lexikon* 7, Stockholm 1927
- Klient och patron. Befordringsvägar och ståndscirkulation i det gamla Sverige*, Bokförlaget Natur och Kulturs och Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademis symposium den 21–22 januari 1988, utg. Magnus von Platen, Stockholm 1988
- Nervander, E., ”En skaldinna i Finland på 1770-talet”, *Förhandlingar och Uppsatser* 16, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 56, 1902

- Sahlin, Gunnar, *Författarrollens förändring och det litterära systemet 1770–1795*, diss., Stockholm 1989
- Swedenmark, Catharina Charlotta, "Afsked af Sommaren. Qwäde", *Samlaren. Sjunde delen*, St. 107, 5/11 1775
- Öhrberg, Ann, *Vittra fruntimmer. Författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare*, Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala 45, diss., Uppsala och Hedemora 2001

Bidragsgivarna

Carina Burman (f. 1960). Fil. dr och docent i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet. Hon har givit ut Fredrika Bremers *Brev. Ny följd I–II* (1996) och tillsammans med Lars Burman Bremers *Grannarne* (SVS 2000) samt i Svenska Akademiens klassikerserie skrifter av Bremer, Kellgren och Geijer. Som forskare utgav hon senast *Bremer. En biografi* (2001) och som romanförfattare *Islandet* (2001).

Britta Olrik Frederiksen (f. 1947). Mag. art. i nordisk filologi, lektor vid Det Arnamagnæanske Institut, Københavns Universitet. Hon har behandlat dialektologiska, onomastiska, språkhistoriska, textfilologiska och editionshistoriska ämnen, det sistnämnda bl.a. i den av J. Hunosøe och E. Kielberg redigerade *I tekstens tegn* (DSL 1994) och i *Collegium Medieval 14* (2001).

Karsten Kynde (f. 1950). Cand. scient. och datalog vid Søren Kierkegaard Forskningscenteret vid Københavns Universitet och elektro-nisk redaktör för Søren Kierkegaards Skrifter. Han har publicerat flera artiklar om elektronisk editionsfilologi, se www.sk.ku.dk/kyn-de. Medlem av planeringsgruppen för Nordiskt Nätverk för Editionsfilologer.

Tone Modalsli (f. 1942). Cand. philol. och amanuens vid Håndskriftsamlingen i Nasjonalbiblioteket, avdeling Oslo. Hon är medlem i redaktionen för *Henrik Ibsens skrifter*, och ansvarar för utgåvans manuskriptbeskrivningar. Tone Modalsli har utgivit Sigrid Undsets

manuskript *Tolv år* (1998) och (tillsammans med Jon Gunnar Jørgensen m.fl.) en diplomatarisk utgåva av Ibsens manuskript till *Catilina* (2000). Medlem av planeringsgruppen för Nordiskt Nätverk för Editionsfilologer.

Per S. Ridderstad (f. 1941). Fil. dr, docent i litteraturvetenskap, professor i bok- och bibliotekshistoria vid Lunds universitet, styrelseledamot i Svenska Vitterhetssamfundet. Har bl.a. publicerat *Konsten att sätta punkt* (1975) och utgivit Svenska Akademiens Dagbok 1797–1802 (1980–89).

Petra Söderlund (f. 1962). Fil. dr, forskare vid Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet, och biträdande redaktör vid Svenska Vitterhetssamfundet. Inom den pågående utgivningen av Almqvists Samlade Verk är hon redaktör för *Otryckta ungdomsverk* samt har som medredaktör utgivit *Törnrosens bok. Duodesupplagan. Band I–III* (*Jagtslottet*, *Hermitaget*, *Vargens Dotter* och *Hinden*).

Personregister

- Aarestrup, Emil 54
Adams, Thomas 114, 128
Adolf Fredrik 154
Ahlmo-Nilsson, Birgitta 174
Aland, Kurt 66
Alkuin 16 f.
Altick, Richard D. 94
Almqvist, Carl Jonas Love 8, 79 f., 83 f.,
 86, 88, 90 ff., 125, 156, 164
Ancher, Peder Kofod 28–31, 47 f., 50, 65,
 71
Andersson, Henrik 72
Aristofanes 13 f.
Arping, Åsa 174
Arwidsson, Adolf Ivar 6, 167
Asker, Björn 172
Atterbom, P. D. A. 81, 90, 171
Avancius, Hieronymus 36
- Bailey, Cyril 34, 36 ff., 66 f.
Balzac, Honoré de 90
Barber, Giles 129
Barker, Nicolas 114, 128 f.
Beckman, Natanael 71
Bédier, Joseph 39 f.
Behrendt, Flemming 110
Bein, Thomas 73
- Beissner, Friedrich 14, 62
Bellman, Carl Michael 81, 155
Benediktsson, Jakob 68
Bengel, Johann Albrecht 33, 65
Berg, Ruben G:son 82, 91, 93
Bergsten, Staffan 114, 128
Bersman, Gregor (Bersmanus, Grego-
 rius) 21, 63
de Bèze, Théodore (Beza, Theodorus)
 21
Bjarni Einarsson 40 ff., 67 f.
Björklund, Gustafva 94
Blicher, Henrik 52 ff., 56 f., 72 f., 143, 149
Bockelkamp, Marianne 131, 136, 142 ff.,
 149 f.
Bodmer, Johann Jakob 52
Bording, Anders 52
Bowers, Fredson 93, 119, 123 f., 126, 129
Boyle, Leonard E. 39 f. 67
Breitinger, Johann Jakob 52
Bremer, Agathe 165 f.
Bremer, August 162
Bremer, Charlotte 173
Bremer, Fredrika 125, 129, 160–168, 171,
 173 f.
Brenner, Sophia Elisabeth 155
Brinkman, Carl Gustaf von 163 f.

PERSONREGISTER

- Brix, Hans 54, 73
Brown, Michelle P. 67
Brøndum-Nielsen, Johs. 48, 63, 71, 73
Bull, Francis 149
Bure, Johan 30
Bure, Jonas 25, 30, 64
Burman, Carina 8, 129, 172 ff.,
Burman, Lars 92 f., 125, 129, 173,
de'Bussi, Giovanni Andrea 18
Böklin, Johan 164–167, 171
Böök, Fredrik 80, 86, 94
- Caesar 21
Cappelørn, Niels Jørgen 72 f., 143
Carlén, Emilie: se Flygare-Carlén
Carlén, Johan Gabriel 167
Carlqvist, Jonas 62, 65, 148
Castrén, Gunnar 7, 172
Cavallin, Mats 94
Cedergreen Bech, Svend 68
Chartier, Roger 114, 127 ff.
Chesnutt, Michael 68
Cicero 166
Clewberg, Abraham Niclas 157
Collin, Hans Samuel 33, 65, 81, 93
Congreve, William 114
Curcellæus, Stephanus 21 f.
Cygnæus, Fredrik 6
- Dahl, Per 72 f.
Dahlbäck, Lars 93, 148
Dahlström, Mats 94, 116 f., 128 f.
Delatte, A. 36, 38, 64, 66
Derrida, Jaques 126
Donaldson, E. Talbot 85
Droste-Hülshoff, Annette von 147, 150
Du Rietz, Rolf E. 115 f., 128
- Edelcrantz, Abraham Niclas: se Clewberg
Edwards, A. S. G. 64
Ek, Sverker 82, 93
Ekelöf, Gunnar 116
Engelstoft, Povl 73
Erasmus av Rotterdam 18 f.
Ewald, Johannes 149 f.
- Falk, Hjalmar 73
Finnur Jónsson 67 f.
Fleming, Herman 157
Flygare-Carlén, Emilie 162, 167, 174
Forssell, Pia 92
Fortescue-Aland, John 25
Foulet, Alfred 64, 71
Fraenkel, Eduard 13 f., 61 f.
Franzén, Frans Michael 160, 163
Frederiksen, Britta Olrik 8, 65, 67, 69–
72, 110
Froger, Jacques 65
- Gabler, Hans Walter 84, 93
Garborg, Arne 137
Gatrell, Simon 150
Gjörwell, Carl Christoffer 155 f., 172
Goethe, Johann Wolfgang von 164
Gram, Hans 52
Greetham, D. C. 64, 72, 93
Greg, Walter W. 85, 93, 119, 124, 129
Grindle, Juliet 150
Gronemeyer, Horst 150
Gudeman, Alfred 62
Gustaf III 155 f., 158
Gustav II Adolf 64
- Hadorph, Johan 28, 30, 65

- Hall, J. R. 64
 Hallbäck, Geert 63
 Hallström, Per 86
 Hansen, Finn 69
 Hardy, Thomas 150
 Hastfer, Carl Johan 154, 156
 Haugen, Odd Einar 62 f., 65, 67, 69, 110
 Havercamp, Sigebert 22, 24, 38, 63 f.
 Hearne, Thomas 24, 64
 Hedlund, Monica 148 f.
 Heggestad, Eva 174
 Heiberg, Johan Ludvig 73
 Heine, Heinrich 149 f.
 Herberts, Carola 9
 Hierta, Lars Johan 165, 167 f., 171
 Holm, Gösta 65
 Holmberg, Bente 69
 Holroyd, Michael 148
 Horatius 103, 159
 Huitfeldt, Claus 94
 Hultin, Arvid 7
 Hundhausen, Jos. 63
 Hunosøe, Jørgen 65, 72
 Hyldahl, Niels 63
 Hölderlin, Friedrich 149
 Höpker-Herberg, Elisabeth 150
 Ibsen, Henrik 136, 139, 141, 145, 149
 Irving, Washington 123 f.
 Jansson, Sven-Bertil 65
 Jensen, Hans Jørgen Lundager 63
 Jensen, Helle 69 f.
 Johanson, Klara 173
 Johansson, Karl G. 94
 Johansson, Thomas 129
 Jón Erlendsson, 40
 Jón Helgason 40, 42 f., 67–70
 Jordan, Lothar 150
 Joyce, James 84, 93, 118
 Junker, Eva-Gun 173
 Jägerskiöld, Olof 172
 Jørgensen, Jon Gunnar 94, 110
 Karl IX 26
 Karlsson, Åsa 172
 Kellgren, Johan Henric 82, 93, 155, 157–
 61, 163 f., 172 f.
 Kenney, E. J. 63, 66
 Kidd, John 118
 Kielberg, Esther 65, 72, 109
 Kierkegaard, Søren 8 f., 58, 100, 103, 105
 f., 110, 148, 150
 Kivi, Aleksis 7
 Kjellén, Alf 174
 Kleman, Ellen 173
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 149
 Knorring, Sophie von 167
 Knudsen, Jette 93
 Koch, Frances von 165
 Koht, Halvdan 149
 Kondrup, Johnny 72, 83, 93, 110
 Kraft, Herbert 14, 62, 65, 72, 134, 148
 Kroll, Wilhelm 62
 Kroman, Erik 48
 Kunøe, Mette 71
 Kynde, Karsten 9, 72, 94, 109 f.
 Lachmann, Karl 33–36, 38 f., 66 f.
 Lamm, Martin 7, 91
 Landgren, Bengt 114 ff., 128
 Langebek, Jacob 28
 Larkin, Philip 133
 Larsen, Erik Vive 71

PERSONREGISTER

- Larsen, Jørgen 71
Larsen, Karl 140, 149
Leo, Friedrich 13 f., 61
Leyonhuvud, Axel Gabriel 155–60, 164,
 171 ff.
Liebenberg, Frederik Ludvig 54 ff., 73
Liljestrand, Birger 93
Lindberg, Bo 81, 92
Linné, Carl von 133
Louis-Jensen, Jonna 43 ff., 69 f.
Lucanus 21
Lucretius 23
Lyster, Jens 72
- Maas, Paul 65
Madvig, Johan Nicolai 31, 33, 65
Malm, Mats 9, 109
Malmström, Sten 92 f.
Mannerheim, Johan 94
Manutius, Aldus 36
Martens, Gunter 67
Martinson, Harry 118
Mason, H. T. 129
Maxwell, J. C. 129
McDougall, Ian 45, 69 f.
McGann, Jerome 79, 89, 94
McKenzie, D. F. 79, 93, 113 f., 118 f., 126 f.,
 128 f.
Mecenas 159
Mellin, Gustaf Henrik 167
Metzger, Bruce M. 63
Meyer, Betsy 60
Meyer, Conrad Ferdinand 58, 60, 73
Miegel, Fredrik 129
Mill, John 22 f.
Mjöberg, Josua 80, 91
Moberg, Lennart 65
- Modalsli, Tone 9
Morison, Stanley 127
Munro, H. A. J. 63 f., 66 f.
- Nervander, Emil 172
Nichols, Stephen G. 73
Nicolaus Notabene: se Kierkegaard
Nordenflycht, Hedvig Charlotta 155
Nordin, Svante 94
- Ólafur Halldórsson 70 f.
Ollén, Gunnar, 93
Opitz, Martin 52
Origenes av Alexandria 16
- Pallis, Svend Aage 149
Palmblad, Vilhelm Fredrik 81, 90, 92,
 162
Pasquali, Giorgio 62, 68
Paulus 166
Pearsall, D. 64
Pedersen, Knud-Erik Holme 43 f., 69 f.
Petersen, Carl S. 56, 73
Peterson, Kjell 128
Pierrot, Roger 94
Plachta, Bodo 72
Platen, Magnus von 172
Platon 166
Poelman, Theodor 21, 28
Pompejus 21
Pontoppidan, Henrik 8, 99 f., 103, 109 f.
Pope, Alexander 52
Porthan, Henrik Gabriel 5, 160
Pöhlmann, Egert 62
- Quidig, Charlotte: se Bremer, Charlotte

- Rand, Edward Kennard 62
 Raunkjær, Palle 54, 73
 Ravn, Kim 110
 Reuterborg, Erik 161 ff.
 Reynolds, L. D. 62 f., 65 f.
 Ricœur, Paul 126
 Ridderstad, Per S. 9, 128, 149
 Rindal, Magnus 63
 Ritschl, Friedrich 33
 Romberg, Bertil 79, 92
 Rose, Jonathan 129
 Rostgaard, Frederik 52
 Rubow, Paul V. 72
 Runeberg, Johan Ludvig 6 ff., 133, 147, 150
 Rømhild, Lars Peter 109
- Sahlin, Gunnar 172
 Sattler, D. E. 149
 Schauman, Georg 7
 Schilling, Diana 62
 Schlyter, Carl Johan 33, 64 f., 71, 81, 93
 Schwind, Moritz von 58
 Seip, Didrik Arup 149
 Seuffert, Bernhard 134
 Severyns, A. 36, 38, 64, 66
 Shakespeare, William 52
 Silfverstolpe, Malla 91
 Sjöberg, Birger 90
 Skautrup, Peter 48 ff., 65, 71
 Snellman, Johan Vilhelm 6, 8
 Sommerhielm, Stina 165
 Sondén, Adolf 81, 92
 Speer, Mary Blakely 64, 71
 Spelman, John 25
 Stackmann, Karl 67
 Staffeldt, A.W. Schack von 52, 54, 56, 72
 f., 143, 149
- Stagnelius, Erik Johan 86
 Stephanus, Robertus (Estienne, Robert) 19 ff., 25, 28, 30
 Sterne, Laurence 118
 Sthen, Hans Christensen 51
 Strindberg, August 8, 81 f., 91, 148 f.
 Stähle, Carl Ivar 64 f.
 Stähle Sjönell, Barbro 9, 73, 92 f.
 Stählin, Otto 64, 71
 Svedjedal, Johan 79, 92, 125, 174
 Swedenmarck, Catharina Charlotta
 154–158, 160, 163 f., 172
 Sylwan, Otto 82, 93
 Söderhjelm, Werner 7 f.
 Söderlund, Petra 8, 94, 149
- Tanselle, G. Thomas 114
 Tegnér, Esaias 86
 Terpager, Peder 52
 Theodulfus av Orléans 16, 24, 62
 Thomassen, Einar 62, 65
 Thynne, William 64
 Timpanaro, Sebastiano 63, 65 f.
 Toll, Carl Fredrik 156
 Tonson, Jacobus 64
 Topelius, Zachris 8
 Torp, Alf 73
 Tunving, Lars Helge 94
- Undset, Sigrid 133
 Updike, Daniel 127
- Vonhoff, Gert 62
- Wakefield, Gilbert 38
 Wattenbach, W. 62
 Wellejus, Gerd 71

PERSONREGISTER

- Wellek, René 115
West, Martin L. 13, 33, 39, 62, 65, 70 f.
Wilson, N. G. 62 f., 65
Windfuhr, Manfred 143, 147, 149
Woesler, Winfried 15, 147, 150
Wrede, Fabian 162, 164
Wrede, Johan 148, 150
Wretö, Tore 62, 73, 92 f.
Zeller, Hans 58 f., 67, 73
Zumpt, Carl Gottlob 33
Zäch, Alfred 58, 73
Öberg, Jan 62, 66
Öhrberg, Ann 172